

e-ISSN 2619-9505

Tarih Dergisi

Turkish Journal of History

Sayı: 83

2024 / 2

Kurucusu

Ord. Prof. M. Cavid Baysun

Dizinler / Indexing and Abstracting

SCOPUS

Web of Science-Emerging Sources Citation Index (ESCI)

TUBİTAK ULAKBİM TR-Dizin

EBSCO Historical Abstracts

EBSCO Historical Abstracts with Full Text

Erih Plus

DOAJ

SOBİAD

Sahibi / Owner

Prof. Dr. Sevtap KADIOĞLU
İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, İstanbul, Türkiye
Istanbul University, Faculty of Letters, Istanbul, Turkey

Sorumlu Yazı İşleri Müdürü / Responsible Manager

Prof. Dr. Gültekin YILDIZ
İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, İstanbul, Türkiye
Istanbul University, Faculty of Letters, Istanbul, Turkey

Yazışma Adresi / Correspondence Address

İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü
Ordu Cad. No: 6, Laleli, Fatih 34459, İstanbul, Türkiye
Telefon / Phone: +90 (212) 455 57 00 /15885
E-mail: tjh@istanbul.edu.tr
<https://dergipark.org.tr/tr/pub/iutarih>

Yayıncı / Publisher

İstanbul Üniversitesi Yayınevi / Istanbul University Press
İstanbul Üniversitesi Merkez Kampüsü, 34452 Beyazıt,
Fatih / İstanbul, Türkiye
Telefon / Phone: +90 (212) 440 00 00

Dergide yer alan yazılardan ve aktarılan görüşlerden yazarlar sorumludur.
Authors bear responsibility for the content of their published articles.

Yayın dili Türkçe ve İngilizce'dir.
The publication languages of the journal are Turkish and English.

Şubat, Haziran ve Ekim aylarında, yılda üç sayı olarak yayımlanan uluslararası, hakemli, açık erişimli ve bilimsel bir dergidir.
This is a scholarly, international, peer-reviewed and open-access journal published triannually in February, June and October.

Yayın Türü / Publication Type: Yaygın Süreli / Periodical

DERGİ YAZI KURULU / EDITORIAL MANAGEMENT BOARD

Baş Editör / Editor-in-Chief

Prof. Dr. Gültekin YILDIZ

İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Yakınçağ Tarihi Ana Bilim Dalı, İstanbul, Türkiye
– gyildiz@istanbul.edu.tr

Baş Editör Yardımcıları / Co-Editor-in-Chiefs

Doç. Dr. Özgür KOLÇAK

İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Yeniçağ Tarihi Ana Bilim Dalı, İstanbul, Türkiye
– ozkolcak@istanbul.edu.tr

Doç. Dr. Mustafa TANRIVERDİ

İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Yakınçağ Tarihi Ana Bilim Dalı, İstanbul, Türkiye
– tanriverdi@istanbul.edu.tr

Alan Editörleri/Section Editors

Doç. Dr. Metin ÜNVER

İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Yakınçağ Tarihi Ana Bilim Dalı, İstanbul, Türkiye
– munver@istanbul.edu.tr

Doç. Dr. Özgür ORAL

İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Yeniçağ Tarihi Ana Bilim Dalı, İstanbul, Türkiye
– ozoral@istanbul.edu.tr

Doç. Dr. Aliye EROL

İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Eskiçağ Tarihi Ana Bilim Dalı, İstanbul, Türkiye
– aliyerol@istanbul.edu.tr

Doç. Dr. Ramazan Erhan GÜLLÜ

İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Türkiye Cumhuriyeti Tarihi Ana Bilim Dalı, İstanbul, Türkiye
– ramazan.gullu@istanbul.edu.tr

Etik Editörü/Ethic Editor

Prof. Dr. Ebru ALTAN

İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, Ortaçağ Tarihi Anabilim Dalı, İstanbul, Türkiye
– ealtan@istanbul.edu.tr

Yazı Kurulu Üyeleri / Editorial Management Board Members

Prof. Dr. Hamdi ŞAHİN

İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Eskiçağ Tarihi Anabilim Dalı Anabilim Dalı, İstanbul, Türkiye
– hcsahin@istanbul.edu.tr

Prof. Dr. Dinçer KOÇ

İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Genel Türk Tarihi Anabilim Dalı, İstanbul, Türkiye
– dincerkoc@istanbul.edu.tr

Prof. Dr. Ebru ALTAN

İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, Ortaçağ Tarihi Anabilim Dalı, İstanbul, Türkiye
– ealtan@istanbul.edu.tr

Prof. Dr. Cezmi ERASLAN

İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Türkiye Cumhuriyeti Tarihi Anabilim Dalı, İstanbul, Türkiye
– cezmi.eraslan@istanbul.edu.tr

Prof. Dr. Mahir AYDIN

İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Yakınçağ Tarihi Anabilim Dalı Anabilim Dalı, İstanbul, Türkiye
– mahir@istanbul.edu.tr

Prof. Dr. Fikret SARICAOĞLU

İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Yeniçağ Tarihi Ana Bilim Dalı, İstanbul, Türkiye
– fsarica2@istanbul.edu.tr

Prof. Dr. Arzu TERZİ

İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Osmanlı Müesseseleri ve Medeniyeti Tarihi Anabilim Dalı, İstanbul, Türkiye
– terzi@istanbul.edu.tr

Editoryal İlişkiler Yöneticisi / Editorial Relations Manager

Doç. Dr. Özgür KOLÇAK

İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Yeniçağ Tarihi Ana Bilim Dalı, İstanbul, Türkiye
– ozkolcak@istanbul.edu.tr

Tanıtım Yöneticisi / Publicity Manager

Doç. Dr. Özgür ORAL

İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Yeniçağ Tarihi Ana Bilim Dalı, İstanbul, Türkiye
– ozoral@istanbul.edu.tr

Editoryal Asistanlar / Editorial Assistants

Arş. Gör. Bahadır YOLCU

İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Yeniçağ Tarihi Ana Bilim Dalı, İstanbul, Türkiye
– bahadir.yolcu@istanbul.edu.tr

Arş. Gör. Dr. Yasin KARAKUŞ

İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Ortaçağ Tarihi Anabilim Dalı, İstanbul, Türkiye
– yasin.karakus@istanbul.edu.tr

YAYIN KURULU / EDITORIAL ADVISORY BOARD

Prof. Dr. Fahrettin TIZLAK, Akdeniz Üniversitesi, Antalya, Türkiye – ftizlak@akdeniz.edu.tr

Prof. Dr. Gábor ÁGOSTON, Georgetown Üniversitesi, Washington, ABD – agostong@georgetown.edu

Prof. Dr. Géza DÁVID, Eötvös Loránd Üniversitesi, Budapeşte, Macaristan – david.geza@btk.elte.hu

Prof. Dr. Giampiero BELLINGERI, Venedik Ca' Foscari Üniversitesi, Venedik, İtalya – giambell@unive.it

Prof. Dr. Gregory C. McINTOSH, Arader Galleries, San Francisco, ABD – gregorymcintosh@yahoo.com

Prof. Dr. Hikari EGAWA, Meiji Üniversitesi, Kyoto, Japonya – egawahi@meiji.ac.jp

Doç. Dr. Kenneth WEISBRODE, İhsan Doğramacı Bilkent Üniversitesi, Ankara, Türkiye – weisbrode@bilkent.edu.tr

Prof. Dr. Mehmet İPŞİRLİ, İstanbul Medipol Üniversitesi, İstanbul, Türkiye – mipsirli@medipol.edu.tr

Prof. Dr. Mustafa Hamdi SAYAR, İstanbul Üniversitesi, İstanbul, Türkiye – mhsayar@istanbul.edu.tr

Prof. Dr. Oğuz TEKİN, Koç Üniversitesi, İstanbul, Türkiye – ogtekin@ku.edu.tr

Pál FODOR, Macaristan Bilim Akademisi, Budapeşte, Macaristan – Fodor.Pal@btk.mta.hu

Doç. Dr. Philipp O. AMOUR, Sakarya Üniversitesi, Sakarya, Türkiye – dr@philipp-amour.ch

Dr. Rhoads MURPHEY, Birmingham Üniversitesi, Birmingham, İngiltere – r.murphey@bham.ac.uk

Prof. Dr. Süleyman BEYOĞLU, Marmara Üniversitesi, İstanbul, Türkiye – sbeyoglu@marmara.edu.tr

Prof. Dr. Suzana RAJIĆ, Belgrad Üniversitesi, Belgrad, Sırbistan – srajic@f.bg.ac.rs

Prof. Dr. Namık Sinan TURAN, İktisat Fakültesi, İstanbul, Türkiye – nsturan@istanbul.edu.tr

Prof. Dr. Gisela PROCHÁZKA-EISL, Viyana Üniversitesi, Wien, Viyana – gisela.prochazka-eisl@univie.ac.at

Prof. Dr. Oleg AYRAPETOV, Moskova Devlet Üniversitesi, Moscow, Rusya – oleg_ayrapetov@list.ru

Prof. Dr. İbrahim ŞİRİN, Kocaeli Üniversitesi, Kocaeli, Türkiye – ibrahim.sirin@kocaeli.edu.tr

Prof. Dr. Feridun M. EMECEN, İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi, İstanbul, Türkiye – femecen@29mayis.edu.tr

Prof. Dr. Fatih YEŞİL, Hacettepe Üniversitesi, Ankara, Türkiye – fyesil@hacettepe.edu.tr

İÇİNDEKİLER / CONTENTS

Araştırma Makaleleri / Research Articles

- Şehrin Geçmişi Müellif/Müstensihin Duası:
Ketebe Kayıtlarında Şehirlere Yapılan Duaların İşaret Ettikleri Üzerine
*The Past of the City the Prayer of the Author/Scribe:
On the Implications of Prayers for Cities in Ketaba Records*
Sami Arslan 1
18. Yüzyılda Bir Âyân Ailesi: Hasaıçavuşzâdeler
An Ayan Family in the 18th Century: Hasaıçavuşzâdeler
Mehmet Yaşar Ertaş, Hacer Kılıçaslan 21
- The Muridism and Prophet Schamyl in the Works of the 19th Century French Researchers:
Depping and Dulaurier
19. Yüzyıl Fransız Araştırmacıların Eserlerinde Müridizm ve İmam Şamil: Depping And Dulaurier
Ayşegül Kuş, Hasan Atmaca 67
- Reception, Accommodation, and Farewell of the Sultan Abdülaziz in Britain
Sultan Abdülaziz'in İngiltere'de Karşılanması, Ağırlanması ve Uğurlanması
Emel Demir Görür 111
- Osmanlı Modernleşme Dönemi'nde Öğretmen Okullarında Burs Uygulamaları
Scholarship Practices in Teacher Training Schools in the Ottoman Modernization Period
Kerim Sarıçelik 145
- James Bryce'in Ermeni Sorunu'ndaki Rolü
James Bryce's Role in the Armenian Question
Fahriye Begüm Yıldızeli 169

Book Review / Kitap İncelemesi

- A Review of "Kiliseye Çevrilen Türk Eserleri: The Turkish Monuments Converted into Churches"
by Mehmet Emin Yılmaz
Mehmet Emin Yılmaz. Kiliseye Çevrilen Türk Eserleri: The Turkish Monuments Converted into Churches
Haşim Koç 193

Şehrin Geçmişi Müellif/Müstensihin Duası: Ketebe Kayıtlarında Şehirlere Yapılan Duaların İşaret Ettikleri Üzerine

The Past of the City the Prayer of the Author/Scribe: On the Implications of Prayers for Cities in Ketaba Records

Sami Arslan*

*Dr. Öğr. Üyesi, Fatih Sultan Mehmet Vakıf
Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi,
Tarih Bölümü, İstanbul, Türkiye

ORCID: S.A. 0000-0002-0662-6632

Sorumlu yazar/Corresponding author:

Sami Arslan,
Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi, İnsan ve
Toplum Bilimleri Fakültesi, Tarih Bölümü, İstanbul,
Türkiye

E-posta/E-mail: sarslan@fsm.edu.tr

Başvuru/Submitted: 18.03.2024

Revizyon Talebi/Revision Requested:
21.05.2024

Son Revizyon/Last Revision Received:
13.06.2024

Kabul/Accepted: 03.07.2024

Atıf/Citation:

Arslan, Sami. "Şehrin Geçmişi Müellif/
Müstensihin Duası: Ketebe Kayıtlarında Şehirlere
Yapılan Duaların İşaret Ettikleri Üzerine." *Tarih
Dergisi - Turkish Journal of History*, 83 (2024): 1-19.
<https://doi.org/10.26650/iutd.20241454577>

öz

Osmanlı tarihi araştırmalarında kaynak olarak genellikle arşiv belgeleri, kronikler, tabakat kitapları gibi belli başlı metin merkezli kaynaklar kullanılmaktadır. Yazma eser kültürü üzerine artan araştırmalar metnin yanında metin dışı unsurların da tarih yazımında doğrudan ya da dolaylı olarak kaynağa dönüşebileceğini göstermektedir. Böylece yazma eserler metin olmaları itibarıyla bilginin taşıyıcılığını yaparken yazma eserin metin dışındaki unsurları da bu bilgi transferine aracılık etmektedir. Söz gelimi mülkiyet kayıtları özelinde yapılacak bir araştırma yukarıda bahsedilen 'büyük' kaynakların bıraktığı boşluğu doldurmaya aday olabilir. Bu makale kitap kültüründe ketebe ya da ferağ kayıtları olarak bilinen telif ve istinsah kayıtlarının öğelerinden bir tanesini, telif ya da istinsahın tamamlandığı şehirlere yapılan dua cümlelerini, merkeze almaktadır. Makalede ketebe kayıtlarındaki dua cümlelerinin şehirler için iyi temennilerde bulunmasının yanında müellif/müstensihin bireysel ya da toplumsal reflekslerini yansıtarak tarihi hadiselerden izler taşıdığı ve bu yönüyle ilgili tarih yazımında bir kaynak olarak kullanılabilirliği teklif edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Tarih Yazımı, Tarih Yazımında Kaynak, Ketebe Kayıtları, Dua Cümleleri, Şehirlere Yapılan Dualar

ABSTRACT

Recent scholarship on manuscripts has emphasized the value of non-textual elements, alongside the text itself, as potential sources for historical reconstruction. While manuscripts serve as primary repositories of knowledge, their non-textual components also play a crucial role in knowledge transmission. Property records, for example, offer valuable insights often absent from traditional historical sources. This article delves into one aspect of telif and istinsah records known as ketaba or ferağ records: the prayer sentences inscribed for the cities where the text was copied or ownership was transferred. This study contends that these prayers not only express well wishes for the city, but also reveal the individual or communal sentiments of the scribe/author. Moreover, they potentially hold traces of historical events, offering an additional avenue for historical inquiry.

Keywords: Historiography, Source in Historiography, Colophones, Prayer Phrases, Prayers to Cities

Extended Abstract

In Islamic book culture, the copyright record is where the authors sign their signatures at the end of the text. In contrast, the istinsah record is where the signature of the copyist (müstensih), who creates a new copy by reproducing the text, is affixed. On the other hand, the ferag or ketaba record is used to express a common term for both. In addition to providing information about the place and time of the composition of the finished text or the copy of the completed manuscript, ketaba records also bear individual traces of the author and the scribe, which opens the door to analysing ketaba records from a different perspective. For example, it is possible to make inferences and interpretations about the personal/social life of the author, the scribe, or the communication networks they were a part of from the prayer sentences they made for themselves or others. For instance, we can trace the scribe's genealogical information such as father, grandfather, and great-grandfather, their relations, their nicknames, and sometimes even their occupations through the ketaba records; or we can trace the places and times of copy production through the ketaba records.

The fact that some scribes or copyists describe the place or location they were in at the time as if they were sketching it and mentioning geographical and local characteristics is a virgin area for urban history researchers to extract new sources and meanings. A noteworthy element in the ketaba records is the phonetic harmony between the names of the cities and the prayer sentences. This indicates that the prayers were written as a religious ritual with aesthetic concerns. The content of the prayers included in the ketaba records is also an essential subject of analysis. These prayers generally pray to protect cities from disasters, epidemics and turmoil. For example, prayers such as "Protect the city of Istanbul from earthquakes and floods" or "Protect the city of Bursa from fire and famine" appear frequently. As can be seen, the prayer phrases can be closely related to the specific situation of that city.

This is where the prayer mentioned above gives historiography a special meaning. Instead of making a general prayer for the city in which the author and the annotator have finished composing or copying a work of history, another meaning should be sought underneath the prayer for the city to be protected from fire, earthquake, or fitnahs. As witnesses of the period in which they lived, the scribes and the copyists bear the social memory of the city in the prayers they make for the cities in their ketaba records.

Based on this fact, this article traces the prayers made by the scribes and the annotators for the cities they lived in in their ketaba records. It has been observed that prayers were made to protect the cities from seditions and social events. Prayers for protecting these cities or their inhabitants from disasters and calamities such as earthquakes and epidemics are noteworthy in the ketaba records recorded in Damascus, Istanbul, Edirne, Erzincan, and Amasya. Looking back at the relevant dates, it can be seen that the cities faced disasters that

needed to be protected in the period close to the period in which the ketebe records were written. A similar situation applies to social events. In the ketebe records, the most crucial factor to be avoided from cities and their inhabitants was fitna. In the prayers for cities such as Edirne, Adana, Maraş, Zile, Bursa, Amasya and Erzincan, the fear of sedition is rampant. As in the section on disasters, we have returned to the relevant dates when the prayers were made and checked from different sources whether the events that were thought to be the basis for the prayers took place on the relevant dates. Thus, in a way, the concerns in the ketaba records have been verified. In this comparison, it has been observed that the events in historical sources can be traced through extra-textual elements and even through prayer sentences, which are some of them. For example, the projections of the Jalali rebellions and the Suhte uprisings can also be read in prayer sentences. During the Jalali uprisings, many authors and manuscript writers must have suffered from the uprisings in their cities or neighbouring cities as they prayed to keep the fitnah away from their cities.

To summarise, the article proposes that the prayer sentences in the ketebe records not only wish well for the cities but also reflect the individual or social reflexes of the scribe and the annotators, carry traces of historical events and that the prayer, as mentioned above sentences can be used as a source in historiography in this respect. The aforementioned proposal of the article gains a precious meaning in the absence of historical documents to confirm these concerns for cities in prayer sentences. In this way, the events that nurture these anxieties and fears hidden in the prayers in the ketaba records, even if they are not included in historical sources, will indicate that similar experiences have taken place in those cities in the recent past. In doing so, the sources used in the article were identified after a severe screening, carefully read and classified according to the city and prayer topics, and the data were processed to reveal a new and original subject. Although the methodology and perspective used in the study will contribute to new and original results, there will likely be some shortcomings and unforeseen differences in interpretation because it is one of the first of its kind. In conclusion, Ketebe records provide important data for historians researching various fields such as urban, social, and cultural history. These records can be used to learn about the state of cities in the past, to analyse the political and social atmosphere at that time, and to investigate the cultural values of cities. While manuscripts are the carrier of knowledge as they are texts, the non-textual elements of the manuscript also mediate this transfer of knowledge; it has been observed that the non-textual aspects of the prayer sentences in the ketebe records can also become a direct or indirect source in historiography.

Giriş

İslam kitap kültüründe telif kaydı müellifin eserin yazımını bitirdikten sonra telifin bitiş tarihi ve yeri gibi bilgileri verdiği yere denirken, istinsah kaydı müstensihin kendi adıyla birlikte nüshanın çoğaltılmasına dair bilgileri paylaştığı alandır. Her ikisi için kullanılan ortak kelime/terim ise ketebe/ferağ kayıdır. Ketebe kayıtları yazma eserlerin hikayesini vermenin yanında örneğin müellif ya da çoklukla müstensihlerin toplumsal rolleri, iletişim ağları, nüshaların üretim mekanları üzerinden bilginin dolaşımı gibi başka yan okuma fırsatları da sunar. Bu makale bu imkanlardan birine odaklanacak ve ketebe kayıtlarının bir unsuru olan dua cümlelerini merkeze alacaktır. Ketebe kayıtlarındaki dua cümleleri de kendi içinde çeşitlilik arz eder. Örneğin müstensihler ketebe kayıtlarındaki dua cümlelerinde üç farklı kategoriye dua ederler. Mezkûr kategorilerde dua edilen gruplardan birisi de telifin/istinsahın yapıldığı daha doğrusu bitirildiği şehirlerdir.¹

Ketebe kayıtlarında şehirlere dua edilirken lafız ve anlam olmak üzere iki hassasiyetin olduğu görülür. Bunlardan birincisi şehir ile dua cümlesi arasındaki ses uyumuna dikkat edilmesidir. Örneğin Erzincan'da istinsah yapan bir müstensih şehir için "...Erzincan/ müliyet bi'l-adli ve'l-ihsân" şeklinde dua etmektedir.² Ketebe kayıtlarında benzeri örnekle sık sık karşılaşmak mümkündür. Açık ki müstensihlerin buradaki amaçlarından birisi okuyucunun dimağında şiirsel bir tat bırakmak iken diğeri ise içinde buldukları şehirleri kutsamak/hayırla yad etmek ve şehirlere dair beklentilerini dualar aracılığıyla okur ile paylaşmaktır. Müellif ve müstensihlerin bu tutumunun -tıpkı kitap isimlerinde olduğu gibi- İslam telif/istinsah geleneğinin bir parçası olduğunu belirtmek gerekir. Ketebe kayıtlarında en dikkat çeken dua çeşidi şehirlerinin afet, 'âhât ve beliyeden muhafaza edilmesine yönelik olandır. Afet anlamına da gelen 'âhât; dert, fesat, hastalık, kusur vs. anlamlarını taşıırken beliyeye ise doğanın sebep olduğu yıkım, musibet, afet, bela gibi anlamlara gelir. Kabul etmek gerekir ki bu tür dualara yüzlerce/binlerce ketebe kaydında karşılaşılır, dolayısıyla birçoğunun doğrudan ya da dolaylı olarak işaret ettiği özel bir anlam kümesi yoktur, bu yüzden de bunlar bir bakıma anonim dualardır. Bununla beraber bu anonim dua cümlelerinin şehrin/şehirlerin önceden maruz kaldığı bela ve afetlere işaret edebileceğini de gözden uzak tutmamak gerekir. Mesela 11 Şevval 1066/2 Ağustos 1656'da İstanbul ve sair İslam beldelerinin afât ve beliyeden muhafaza duasında bulunan müstensihin³ bununla birkaç ay önce İstanbul'da vuku bulan ve Çınar Vak'ası diye de bilinen Vak'a-i Vakvakiyye'ye göndermede bulunmuş olması pek muhtemeldir. Bazı müellif ve müstensihlerin ise şehirleri için afet ve beliyeye gibi anonim dualar yerine bireysel ya da toplumsal hadiseden izler taşıyan zelzele, sel, fitne gibi daha spesifik dualar yaptığı görülür. Elbette ki anonim dua olarak afet ve beliyeye gibi

1 Sami Arslan, *Osmanlı'da Bilginin Dolaşımı: Bilgiyi İstinsahla Çoğaltmak*, Ketebe, İstanbul 2020, s. 242.

2 Manisa İl Halk Kütüphanesi, 290.

3 Ragıp Paşa Kütüphanesi, Ragıp Paşa, 322, 416a.

kelimelerin seçilmesinin de toplumsal bir karşılığı olması mümkündür fakat özellikle daha hususi dua cümlelerinde esasında tecrübe edilmiş hadiselerden kaynaklı bir kaygı hali olduğu açıktır. Yani müellif ya da müstensih şehrin tarihinde vuku bulan kimi hadiselerin yeniden meydana gelmemesi duasında bulunur. Tersinden söyleyecek olursak bu tür dua cümlelerinin bizi kimi tarihsel ya da doğa olaylarına; sosyolojik veya psikolojik hadiselere çıkardığı görülür ki böylece keetebe kayıtlarında yer alan dua cümleleri dolaylı yoldan bir tarih malzemesine dönüşmüş olur. Dua cümlelerinin tarihsel kaynaklığı -bilindiği kadarıyla- her ne kadar müstakil bir yayına konu edinilmemişse de Henry Shapiro'nun "şimdiye kadar Türkçe araştırmalarda kullanılmamış bir kaynak" olarak tanımladığı ve Ermeni yazmalarının keetebe kayıtlarından erken 17. yüzyıl Osmanlı tarihi okuma teşebbüsünde bulunduğu çalışmasını yakın kaynaklar arasında sayabiliriz.⁴ Sami Arslan da yukarıda bahsedilen çalışmasında keetebe kayıtlarının tarih yazımındaki kaynaklığını tartışır.⁵ Fakat belirtildiği gibi bu çalışmalar keetebe kayıtlarındaki dua cümlelerinden ziyade kayıtların kendisini merkeze alır. Makale iki bölüm ve sonuçtan oluşmaktadır. Birinci bölümde keetebe kayıtlarındaki doğal afetlerin izi sürülmüş iken ikinci bölüm dua cümlelerinde işaret edilen sosyal hadiselere ayrılmıştır. Metod olarak özellikle Osmanlı coğrafyasındaki belli başlı sosyal ve doğal hadiselerin olduğu zaman dilimlerinden sonra ilgili yerlerde telif edilen/çoğaltılan eserlerin/nüshaların keetebe kayıtlarına bakılmış ve bu kayıtlarda şehirlere yapılan dualarda mezkur hadiselerin bir izdüşümü olup olmadığı tespit edilmeye çalışılmıştır.

Ketebe Kayıtlarında Afetlerden Sakınma

On beşinci yüzyıl kıraat ve hadis alimlerinden İbnü'l-Cezerî (ö.833/1429) *el-Hısnu'l-Hasîn min Kelâmi Seyyidi'l-Mürselîn* isimli eserinin keetebe kaydında pek alışılmadık bir şey yapar ve çocukları Ebu'l-Feth Muhammed, Ebu Bekir Ahmed, Ebu'l-Kasım Ali, Ebu'l-Hayr Muhammed, Fâtıma, Âişe, Selmâ ve Hatice'ye umumi bir icazet verir. Bu makale açısından daha önemlisi ise mezkûr keetebe kaydında yaptığı duadır. İbnü'l-Cezerî keetebe kaydında eserin telifini 22 Zilhicce 791/12 Aralık 1389 Pazar günü öğleden sonra bitirdiğini kaydeder ve o esnada Dımaşk'ta bulunduğunu belirtir; daha sonra ise Allah'tan Dımaşk'ı ve sair İslam beldelerini afetlerden muhafaza etmesini ister. (...*Dımeşk el-mahrûse hamâhallâhu te 'âlâ mine'l-âfâti ve sâire bilâdi'l-müslimîn*...) İbnü'l-Cezerî'nin bu duası normal şartlar altında bu makalenin konusu değilken -yukarıda belirtildiği gibi afetlerden sakınma duası birçok şehir için bir sebebe mebni olmadan da kullanılır- kendisinin birazdan yapacağı izah mezkûr keetebe kaydını bu makaleye yaklaştırır. Müellif İbnü'l-Cezerî o sırada şehrin içinde bulunduğu sıkıntıları ve kaçınmak istediği afetin neler olduğunu yani neden yukarıdaki gibi dua ettiğini anlatmaya başlar. Buna göre *el-Hısnu'l-Hasîn*'in telifinin bittiği tarihlerde Dımaşk'ın tüm

4 Henry R. Shapiro, "17. Yüzyıl Osmanlı-Ermeni ve Entelektüel Tarihine Aralanan Yeni Bir Pencere, Ermenice El Yazması Colofonlar", *Toplumsal Tarih*, sayı 265, Ocak 2016, s. 38-45.

5 Sami Arslan, *Osmanlı'da Bilginin Dolaşımı: Bilgiyi İstinsahla Çoğaltmak*, Keetebe, İstanbul 2020, s. 261-295.

kapıları kapatılmış/kuşatılmış hatta taşlarla çepeçevre örülmüştür. Halk surlara çıkıp yardım çığlıkları atmaktadır; sular kesilmiş eller semaya doğrultulmuştur. Şehrin dışı ateşe verilmiş, insanlar can derdine düşmüş, mallarının çoğu yağmalanmıştır.⁶ Böylesi bir ortamda eserini bitiren İbnü'l-Cezerî'nin Dimaşk için dile getirdiği afetten korunma temennileri duadan öte adeta bir kronik yazarının gözlemini andırır. Eser isminde kullandığı 'korunaklı kale' (el-hısn el-hasın) terkinin de şehrin bulunduğu bu durumla bir alakası olmalıdır. Böylece ilgili örnek arka planında bizi tarihsel olaylarla yüzleştirerek kimi toplumsal ve tarihsel olayları dua cümlelerinden (de) okuyabileceğimizi gösterir.

İbnü'l-Cezerî'nin muasırlarından olan ve Kâfiyeci olarak anılan Muhyiddin Mehmed b. Süleyman da (ö.879/1474) şehri için endişe duyan müelliflerdendir. *el-Muhtasar fî İlmî't-Târih* isimli eserinin ketebe kaydında eserin telifini 8 Recep 867/29 Mart 1463 Salı gününün kuşluk vaktinde Mısır'da bitirdiğini kaydedip şehir için dört konuda dua eder. Kâfiyeci'nin Mısır için beklentisi şehrin musibetlerden, zelzelelerden, afetlerden ve 'âhâtan korunmasıdır.⁷ Müellif Kâfiyeci'nin Mısır için başka dualar yerine yukarıdakileri tercih etmesinin özel bir sebebi var mıdır? Mısır tarihçisi İbn İyâs'ın (ö.930/1534?) aktardığı bazı bilgiler Kâfiyeci'nin şehre neden böyle dua ettiğini anlamamızı kolaylaştırır. İbn İyâs *Bedâ'î'u'z-Zuhur*'da Kâfiyeci'nin yukarıda verdiği tarihten dört yıl önce (863/1458'de) Mısır ve Şam beldelerinde meydana gelen bir depremden bahseder.⁸ Şu hâlde depremden ne derece etkilendiğini kestiremediğimiz Kâfiyeci de telif kaydında Mısır için yaptığı duayı tıpkı İbnü'l-Cezerî gibi olgusal bir zemine oturtmuş olur.

Kâfiyeci'nin mezkûr eserini 964/1556 Kasım ya da Aralık'ın bir cumartesi günü ikindi vaktinde İstanbul'da çoğaltan meçhul bir müstensih, kolaj yoluyla oluşturduğu istinsah kaydında⁹ müellif Kâfiyeci'nin yaptığı duanın aynısını İstanbul için yapar ve o da şehrinin musibetlerden, zelzelelerden, afetlerden ve 'âhâtan korunmasını ister. Müellifin Mısır'daki depremlere yaptığı gönderme müstensihin zihninde İstanbul'a dair başka bir depremi

6 Süleymaniye Kütüphanesi, Aşir Efendi, 426/1, 99a.

7 "...bi-Mısr sânehallahu te'âlâ ani'l-mesâibi ve'z-zelâzili ve'l-âfâti ve'l-âhât..." Kâfiyeci, Ebu Abdullah Muhyiddin Mehmed b. Süleyman b. Sa'd el-Berğamavî, Süleymaniye Kütüphanesi, Ayasofya, 3403, 59b.

8 İbn İyâs, *Bedâ'î'u'z-Zuhur fî Vekâ'i'd-Dühûr*, c. 2, haz. Muhammed Mustafa, Mektebetu Dâril-Bâz, Mekke, ty., s. 350.

9 Müellifin "Hasele'l-ferâğu min tertibi kitâbi'l-Muhtasar fî İlmî't-Târih bi-Mısr, sânehallahu te'âlâ ani'l-mesâ'ibi ve'z-zelzeli ve'l-âfâti ve'l-âhât. Ve kâne zâlike fi vakti'd-duhâ fi yevmi's-selâs sâmine Recebe sene seb'a ve sittin fe-semâne mi'e..." şeklindeki telif kaydına karşın müstensih istinsah kaydına telif kaydındaki "Hasele'l-ferâğu min" kalıbıyla başladıktan sonra adeta müellifin telif kaydındaki ifadelerini taklit edercesine istinsah kaydını şu şekilde devam ettirir "Hasele'l-ferâğu min hâze'l-kitâbi fî ilmî't-Târih bi-Kostantiniyye, sânehallahu te'âlâ ani'l-mesâ'ibi ve'z-zel[ze]lâti ve'l-âfâti ve'l-âhât. Ve kâne zâlike vakte'l-asr fi yevmi's-sebti min şehri'l-Muharremi'l-har[â]m fi sene erba'a ve sittin ve tis'a mi'e..." Müstensihin telif kaydını büyük ölçüde taklit ederek kendi istinsah kaydını oluşturduğunun farkına varmayan bir okur ise ilgili yerleri telif kaydı zannederek kayıta geçen "tis'a mi'e"nin üzerini çizerek derkenara doğrusunun "semâne mi'e" olması gerektiğine dair not yazmıştır. Oysaki müstensih ne yaptığıının farkındadır. Süleymaniye Kütüphanesi, Ayasofya, 4438/5, 84a.

hatırlatmış olmalı ki kendisi de istinsah kaydında şehir için benzer şekilde dua eder. Nitekim öyledir de. 10 Mayıs 1556'da yani yukarıdaki istinsah kaydından beş ay kadar önce İstanbul, tarihinin en büyük depremlerinden birisini yaşamıştır.¹⁰ Görüldüğü üzere bir eserin müellif ve müstensihinin ketebe kayıtlarında yer alan dua cümleleri tarihsel bir hadiseye göndermede bulunur, bir asır arayla yaşadıkları şehirlere aynı şekilde dua etmelerinin temelinde muhtemelen tecrübe edilmiş hadiseler yatmaktadır.

Doğa olaylarından kaynaklanan endişe başka ketebe kayıtlarında da kendisi gösterir. Nedîmi Hasan b. Abdülkerim isimli müstensih Cemaziyelahir 1204/Şubat-Mart 1790'da düştüğü istinsah kaydında bulunduğu şehir İstanbul'un 'bütün' belalardan korunmasını ister. (...fi dâri's-Saltanati'l-'aliyyeti'l-Kostantiniyye sânehallahu 'an cemî'l-beliyye).¹¹ Her ne kadar depremi kastettiğini açıkça söylemese de o sene İstanbul'da bir deprem meydana gelmiştir¹² ve müstensih'in de 'bütün belalar' ile kastettiği şehirdeki bu deprem ve bunun şehirde yol açtığı olumsuz etkiler olmalıdır. Bir başka depremden korunma duası Edirne'de görülür. Sadreddîn-i Kebîr'in (ö.903/1498) Allah'ın varlığının ispatı ve sıfatları hakkındaki risalesinin istinsahını 971/1563-1564'te bitiren meçhul bir müstensih "dâru'n-nasr" Edirne'nin depremden korunması duasında bulunur.¹³ Müstensih'in zihninde Edirne'de 1509 yılında Ağustos ve Eylül aylarında meydana gelen ve kırk beş gün mütemadiyen sürdüğü kaydedilen¹⁴ depremin olumsuz hatıralarının yanında 1557-1558'in kış ayında meydana gelen depreme de gönderme yapıyor olmalıdır.

Benzeri bir durumla Erzincan'da da karşılaşılır. Abbas b. Mehmed b. Mustafa isimli bir müstensih Kâdî Beyzâvî'nin (ö.685/1286) *Esrâru'l-Tenzil*'inin istinsahını Erzincan'da tamamlar. 20 Cemaziyelahir 1037/26 Şubat 1628 tarihli istinsah kaydında o esnada Erzincan'da bulunduğunu belirttiikten sonra şehrin zelzeleden korunması duasında bulunur.¹⁵ Bu tarihlerde Erzincan'da tespit edilen bir depreme rastlanmaz fakat müstensih Abbas b. Mehmed en az 15.000 kişinin ölümüyle sonuçlanan 1583 Erzincan depreminden¹⁶ kalan tedirginliğini paylaşıyor olabilir. Belki de yakın tarihlerde başka bir şehirde yaşadığı depremin şu an bulunduğu Erzincan'da tekrar etmemesini istiyordur. Fakat müstensih'in depremin yanı sıra şehirden uzak durmasını istediği bir şey daha vardır ve bu da taşkınlık, aşırılık, serkeşlik anlamına gelen tuğyandır. Erzincanlı bu müstensih önceki depremlerde şahitlik ettiği ya da başkalarından dinlediği şehirde meydana gelmiş muhtemel kargaşa ve yağmaya işaret ediyor olabilir.

10 Ambraseys, N. N.-C.F. Finkel, *The Seismicity of Turkey and Adjacent Areas, A Historical Review, 1500-1800*, Eren Yayıncılık, İstanbul, 1995, s. 48-51.

11 Beyazıt Kütüphanesi, Beyazıt, B1361/3, 186a.

12 Ambraseys, Finkel, *a.g.e.*, s. 165.

13 "...fi dâri'n-nasr Edirne hamâhallâhu 'ani'z-zelzele." Süleymaniye Kütüphanesi, Yusuf Ağa, 289/3, 150b.

14 Ahmed Bâdî Efendi, *Riyâz-ı Belde-i Edirne, 20. Yüzyıla Kadar Osmanlı Edirne'si*, c. ½, haz., İyazi Adıgüzel, Raşit Gündoğdu, Trakya Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2014, s. 427.

15 Kastamonu Yazma Eser Kütüphanesi, KHK, 3580, 292a. Bkz. Ambraseys, Finkel, *a.g.e.*, s. 55-56.

16 Ambraseys, Finkel, *a.g.e.*, s. 55-56.

Ketebe kayıtlarında salgınların izlerini de görmek mümkündür. Hasan Çelebi'nin *Şerhu'l-Mevâkıf Hâşiyesi*'nin istinsahını 924/1518-1519'da tamamlayan müstensih Safer b. Yusuf b. Muhammed et-Tirevî'nin Edirne'nin veba ve afetlerden (âhât) korunma duası toplumsal hafızadan izler taşır.¹⁷ Öncelikle müstensihin afetlerden sakınma duasını daha iyi anlamak için on yıl öncesine dönmek gerekir. 1509 yılında Edirne Ağustos-Eylül aylarında kırk beş gün süren depremlere şahit olmuştur. 23 Eylül'de II. Bayezid de şehirdeyken bir başka deprem meydana gelmiştir. 16 Kasım'da meydana gelen bir diğer depremden sonra 27 Kasım'da Edirne'de tekrar deprem olmuş, Tunca Nehri taşarak birçok bina harap olmuştur. Hatta bu olaylar üzerine II. Bayezid'in İstanbul'da umerayı toplayarak onların halka zulümleri neticesinde mazlumların beddualarının bu afetlere sebep olduğunu ileri sürdüğü belirtilir.¹⁸ Müstensih Safer b. Yusuf b. Muhammed'in şehrin afetlerden korunması duası böyle bir bağlamda daha bir anlam kazanır. Başta veba olmak üzere salgın hastalıklar modern dönem öncesi toplumların en sıkıcı imtihanlarından. İşte yukarıdaki müstensihin afetlerden sakınması duası tip tarihi araştırmaları için de kimi ipuçları barındırır. On altıncı yüzyılın ilk yarısında vebanın Osmanlı'da yeni bir dalga oluşturduğunu belirten Nühket Varlık bu yeni dalganın başlangıç tarihini ihtiyat kaydıyla 1520'ye sabitler ve bu sene Edirne yolunda Çorlu'da vefat eden Yavuz Sultan Selim'in de Venedik raporlarına göre vebadan vefat etmiş olabileceğini kaydeder.¹⁹ Müstensih Safer b. Yusuf'un yukarıda Edirne'nin vebadan korunmasına yönelik yaptığı dua Varlık'ın tereddütünü haklı çıkarıyor gibidir. Müstensih 1518/19'da şehrin vebadan korunması yönünde bir duada bulunduğu göre bu tarihlerde Edirne'de değilse bile Edirne'ye yakın yerlerde veba başgösterdiğini böylece dolaylı yoldan belirtmiş olmalıdır.

Muharrem 907/Temmuz-Ağustos 1501'de düşülen bir istinsah kaydında İstanbul için ilginç bir temennide bulunulur. Sadreddin el-Konevî'nin (ö.673/1274) *er-Risâletü'l-Mürşidiyye* isimli eserini istinsah eden bir müstensih şehirde bulunanların habis şeylerden arınması için dua eder.²⁰ Müstensihin ne kastettiği ve bununla neye işaret ettiğini anlamak için 1501 İstanbul'una baktığımızda şehirde vebanın güçlü şekilde varlığının devam ettiği görülür. Nitekim kaynaklarda 1501 Ekim'inde İstanbul'da vebadan en az yirmi beş bin kişinin vefat ettiği kaydedilir.²¹ Bir başka ifadeyle müstensihin habis şeylerden korunma duası yaptığı günlerde veba şehirde kol geziyordu ve müstensih de ketebe kaydına bu endişeyi taşıyarak şehir halkının hastalıktan korunması için dua eder.

'Zemheri' ifadesi kış mevsimin en soğuk günlerini ifade etmek için kullanılır ki bu günler 22 Aralık-31 Ocak arasına karşılık gelir. İşte tam bu günlerde istinsahla meşgul olan Mahmud

17 Nuruosmaniye, Nuruosmaniye, 2129, 319a.

18 Ahmed Bâdi Efendi, *a.g.e.*, s. 427.

19 Nühket Varlık, *Akdeniz Dünyasında ve Osmanlılarda Veba, 1347-1600*, Kitap Yayınevi, İstanbul 2017, s. 209-210.

20 Süleymaniye Kütüphanesi, İbrahim Efendi, 870/2, 47b.

21 Varlık, *a.g.e.*, s. 190-191.

b. Bayezid, Amasya'ya bağlı Tekin Köyü'nde olduğunu belirttiikten sonra Amasya'nın ve köyünün kışın kırk gününden emn u afiyette bulunması için dua eder, 1457 Aralık/1453 Ocak (Safer 862).²² Tam da zemheriye gelen bu günler köyünde amansız bir kış yaşıyor olmalıdır. Teftâzânî'nin (ö.792/1390) *Keşşâf Haşiyesi*'nin istinsahını 11 Cemaziyelula 835/15 Ocak 1432'de bitiren ve istinsah şehri Amasya'nın yersel ve göksel afetlerden koruması için dua eden Ahmed b. Atullah el-Kırımı²³ ile Siroz'un yangından muhafazası duasında bulunan meçhul müstensih²⁴ bir yandan şehirlerine dua ederken diğer yandan şehir tarihi araştırmaları için kaynaklık edecek malzeme sunduklarının farkında değildiler.

Ketebe Kayıtlarında Toplumsal Hadiseler

Fetret Dönemi, Celali ve Suhte İsyancıları, Yeniçeri ayaklanmaları gibi hadiseler Osmanlı toplumunun yüz yüze kaldığı toplumsal olaylardandır. Bu toplumsal hadiselerle dair müstakil çalışmalar yapılmış, bu çalışmalara kaynak olarak başta dönemin kronikleri olmak üzere çeşitli belgeler kullanılmıştır. Bunların yanında ketebe kayıtlarında da müstensihlerin parçası oldukları toplumun bu tür yüzleşmelerine kayıtsız kalmadıkları görülür. Musa b. Hamza b. Ahmed isimli bir müstensih II. Murad döneminde, 25 Ramazan 846/27 Ocak 1443'te düştüğü istinsah kaydında Edirne için helak ve fitneden muhafaza duasında bulunur. Sultan II. Murad'ın 1443-1444 yıllarındaki gazavatını konu edinen anonim *Gazavatnâme*'nin fihristine bakıldığında şehrin helak olmasından ve fitneye düşer olmasından endişe eden bu müstensihin endişesinde haksız olmadığı görülür. Eserin fihristinde fitne kelimesi en az beş yerde kullanılır. Metne yakından bakıldığında ise o tarihlerde Edirne ve civarında nasıl bir endişenin kol gezdiği açıkça görülür. İlgili tarihlerdeki hadiselerin anlatımında “Osman-oglu'nın başına kıyamet kopdu.”²⁵ “pâdişâh-ı âlem-penâh... bu fitnelerden asla ve kat'a haberi olmayub...”²⁶ gibi ifadeler metindeki havayı verir. Bunun yanında “Fitne çömlüklerini ateşe koyan” Tekvur'un tertibiyle Karamanoğulları Osmanlılar aleyhine desiselere sevk edilmiş, ayrıca Düzme Mustafa hadisesi organize edilmiştir.²⁷ Tüm bu hadiselerle muhtemelen şahitlik eden müstensih de şehrin yeni bir fitneden korunması hususunda dua etmektedir. Dahası Edirne'yi “dârü'l-mülk”, padişahı da “Ebu'l-feth” diye selamlayan müstensih II. Murad'ın Osman Bey'e kadar silsilesini sayarak Düzme Mustafa'nın aksine padişahın meşruiyeti ve tahtın veraseti hususunda hiçbir problem olmadığını ima eder.²⁸ Müstensihin Edirne'nin helak olmaktan sakınmasını istemesinin de bazı nedenleri vardır. Örneğin yine mezkûr anonimden devam edecek olursak “küffâr-ı hâkisâr” Sofya'yı ele geçirmek için teşebbüs ettiğinde Turahan Bey'in Sultan II. Murad'a teklifi “Padişâhım buna çare yokdur, bu gelen küffâr bizim

22 Süleymaniye Kütüphanesi, H. Hüsnü Paşa, 533/3, 89b.

23 Konya Yazma Eserler Bölge Müdürlüğü, Bölge Yazma Eserler, BY9086, 522a.

24 Millet Kütüphanesi, Ali Emiri, Arabi, 1092.

25 Anonim, *Gazavat-ı Sultân Murâd b. Mehmed Hân*, nşr. Halil İnalçık, Mevlûd Oğuz, Ankara 1978, s.7.

26 Anonim, *a.g.e.*, s. 4.

27 Anonim, *a.g.e.*, s.37-39.

28 Kastamonu Yazma Eser Kütüphanesi, KHK, 3168, 163b.

dengimiz değildir, buna karşı durulmaz şu kadar var ki biz bu şehirden kalkub geri gidelim ve bu şehri ve kurâsını emr eyle oda urub yakınsınlar” olur.²⁹ Nihayet şehir ve köyler yakılır, yazarın ifadesiyle halkın çâr nâ-çâr âh u enîn içinde her birisi bir tarafa kaçmaya başlar, bir saman çöpü kalmayacak şekilde şehir yanıp ‘helak’ olur.³⁰ İşte Edirne’nin helak olmasından korunması için dua eden müstensih de bu hadiselerle şahitlik edenler arasında olmalıdır ya da en azından bu ve benzeri olayların bilgisinin Edirne’ye geldiği anlaşılmaktadır.

İstinsah kayıtlarında şehir adına benzeri bir korku yakın tarihlerde yeniden görünür. Derviş Mehmed Yetîmî isimli bir müstensih 18 Muharrem 869/20 Eylül 1464’te düştüğü istinsah kaydında Edirne’nin “saltanat yurdu” olduğunu söyleyerek şehrinin tehlike ve fitnelerden korunmasını ister. Az önceki müstensihle yakın kaygılar yaşadığını düşündüğümüz müstensih Edirne’ye neden “saltanat yurdu” diye seslenmektedir? Müstensih Mehmed başkent değişikliğini bir fitne olarak görüyor olabilir mi? Bunun için bu tarihten dört yıl öncesine, 1460’a, gidip Osmanlı tarihçisi Şükru’llah’ın (ö.868/1464’ten sonra) söylediklerine kulak verelim. Müverrih Şükru’llah 1460’ta kaleme aldığı *Menhecu’r-Reşâd* isimli eserin kıyamet alametleri bahsinde Kostantiniyye’nin fethini de kıyamet alametleri arasında sayar. Dahası Şükru’llah, Kostantiniyye’nin fethinin deccalin zuhurunu tetiklediği inancındadır. *Menhecu’r-Reşâd*’ın okurlarından birisinin de yukarıdaki medreseli müstensih olması uzak ihtimal değildir, İstanbul’a rağmen şehir hâlâ ‘saltanat yurdu’dur ve saltanat değişikliğinin yol açacağı fitnelerden Allah’a sığınıyor olmalıdır.³¹

Fetih ve Kıyamet’te Feridun Emecen, İstanbul’un alınmasıyla merkezi idarenin güçleneceğini, merkezin İstanbul’a taşınması durumunda gaza geleneğinin zayıflayacağı endişesinden dolayı uç beylerinin de İstanbul’un fethine mesafeli durduğunu belirtir.³² Emecen’in dile getirdiği İstanbul-Edirne arasındaki bu gerginliğin izi ketebe kayıtlarından da takip edilebilmektedir. Söz gelimi Abdussamed b. Muhammed isimli bir müstensih 12 Recep 860/16 Haziran 1456’da Edirne için “saltanat yurdu” ifadesini kullanırken³³ Musannifek (ö. 875/1470) de *Mülteka’l-Bahreyn* isimli eserinin 14 Rebiulevvel 863/19 Ocak 1459’da yazdığı telif kaydında Edirne’yi “darû’s-saltanat” olarak takdim eder. Bununla yetinmeyen Musannifek Edirne’nin Muhammedî devletin karşı konulmaz azametinin taht mekanı ve Ahmedî kudret/iktidar otağının göz alıcı/herkesi kendine hayran bırakan kaynağı olmaya devam etmesi yönünde dua eder.³⁴ Zilkade 866/Temmuz-Ağustos 1462’de bitirdiği bir başka eseri *Hallu’r-Rumûz*’un ketebe kaydında da aynı tavrını sürdüren Musannifek Edirne’ye yine “darû’s-saltanat” dedikten sonra şehrin devlet ve ikbâl mahalli ve Muhammedî devletin

29 Anonim, *a.g.e.*, s.15.

30 Anonim, *a.g.e.*, s.15.

31 Feridun Emecen, *Fetih ve Kıyamet: 1453*, Timaş Yayınları, İstanbul 2012, s 57.

32 Emecen, *a.g.e.*, s. 188.

33 Nuruosmaniye, Bayrampaşa, 28, 218b.

34 Süleymaniye Kütüphanesi, Fatih, 636, 143b.

güneşlerinin doğduğu yer olduğuna değinir, yukarıda bahsedilen uç beylerinin endişelerinden izler taşırçasına şehrin mücahitler ile gazilerin mekânı olmaya devam etmesi hususunda dua eder.³⁵ Edirne'ye saltanat bakışları 12 Cemaziyelula 906/4 Aralık 1500'deki bir istinsah kaydında daha görülür.³⁶ Sonradan şeyhülislam olacak Sadullah b. İsa b. Emirhan (Sa'dî Çelebi) 14 Zilhicce 910/18 Mayıs 1505'de düştüğü istinsah kaydında ilginç bir şekilde İstanbul için kullanılan ve ebce karşılığı fethin tarihi (857) olan "belde-i tayyibe"yi Edirne için kullanır.³⁷ Ketebe kayıtlarında şehir için yapılan duaların tarihsel hadiselerden izler taşıdığı görülür, daha da önemlisi bu dua cümleleri 'dâru's-saltanat' örneğinde olduğu gibi kimi meydan okumalara da ev sahipliği yapar.

Kimi müstensihler ise istinsah kayıtlarında adeta fitnenin kaynağını verir. Söz gelimi Sa'dî Çelebi 21-30 Cemaziyelula 906/13-22 Aralık 1500 ve 14 Zilhicce 910/18 Mayıs 1505'de Edirne'de yazdığı istinsah kayıtlarında Edirne'yi "zamanın kesatlıkların/durgunluğundan ve yeni günlerin [beraberinde getireceği] tuzaklardan" koruması için Allah'a dua eder.³⁸ İlgili tarihlerde şehirde bir ilhad, zındıklık gibi heteredoks hadiseler olup olmadığını bilmiyoruz fakat Sa'dî Çelebi gibi birisinin bu tür telmihlere önem vermesinden hareketle³⁹ ileriki çalışmalarda Sa'dî Çelebi'yi tedirgin eden şeylere dair bulgulara rastlanacağını söylemek mümkündür. Edirne'deki ketebe kayıtlarında Sa'dî Çelebi'nin dışında 'hudsân'ın bidatlerinden müşteki olan bir müstensih daha göze çarpar. Fakat öncesinde bu duaya zemin hazırladığını düşündüğümüz hadiseye bakmak yerinde olacaktır. Kanber Baba ismiyle bilinen tekke 1667 yılında Vâni Efendi'nin girişimiyle halkı ifsat ettikleri ve şirke düştükleri iddiasıyla yıktırılmıştır.⁴⁰ 26 Mart 1682'de bir kelim kitabının istinsahını bitiren Mehmed b. Mustafa isimli talebe de muhtemelen en azından henüz ilmiyelilerin zihinlerde olan bu hadiseye gönderme yaparak şehrin yeni yetmelerin aşırılığından korunması için dua eder.⁴¹

Edirne'de fikrî dalgalanmalar bu hadiseyle sınırlı değildir kuşkusuz. Bidatlerden olmasa da benzeri bir durumdan; dalalet ve tuğyândan, şehir halkının korunmasını isteyen bir dua daha dikkat çeker. Lutfi b. Mustafa isimli müstensih *Fetâvâ-i Tatarhâniyye*'nin 1-10 Muharrem 908/7-16 Temmuz 1502'de düştüğü istinsah kaydında Edirnelilerin dalalet ve tuğyandan

35 Süleymaniye Kütüphanesi, Fatih, 2611, 204a. İlgincidir ki aynı eseri 20 Şubat 1687'de istinsah eden bir Üsküdar kadısı Musannifek'in ferağ kaydının telif tarihine kadar olan kısmını istinsah edip Edirne ile alakalı söylediği yerleri istinsah etmeyerek onun bu yaklaşımını görmezden gelmektedir. Süleymaniye Kütüphanesi, Şehid Ali Paşa, 1196M, 72a.

36 Kütahya Vahid Paşa, Vahid Paşa, 642, 167b.

37 Köprülü Kütüphanesi, Fazıl Ahmed Paşa, 1596/1, 15a; Köprülü Kütüphanesi, Fazıl Ahmed Paşa, 1596/6, 83b.

38 Köprülü Kütüphanesi, Fazıl Ahmed Paşa, 1596/1, 15a; Köprülü Kütüphanesi, Fazıl Ahmed Paşa, 1596/6, 83b.

39 Sa'dî Çelebi'nin bir mecmua özelinde yaptığı göndermeler hakkında bkz. Sami Arslan, "Bir Mecmua Müstensih Çelebi'nin Elinde Nasıl Mahkemeye Dönüşür? ", *Millî Mecmua, Türk Düşüncesi: Osmanlılar*, 2020, s. 206-214.

40 Fahri Maden, "Edirne Vilayetinde Bektaşî Tekke ve Türbeleri", *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi*, 2012/64, sayı 64 (2012). s. 71.

41 Süleymaniye Kütüphanesi, Servili, 170, 76a.

muhafaza buyurulmasını ister.⁴² Dalalet ve tuğyan tartışmaları esasında o senelerde Edirne'nin gündemindedir. Nitekim XV. yüzyılın sonunda İranlı bir vaiz ortaya çıkarak Hz. İsa'nın üstünlüğüne dair bazı tartışmalarda bulunmuş ve nihayet Edirne'de idam edilmiştir.⁴³ Şehir adına fitneden korkan bir başka müstensih Tebrizli Ataullah b. Muhammed'tir. Ataullah b. Muhammed 20-30 Muharrem 864/17-26 Kasım 1459'da tamamladığı *el-Hidâye* nüshasının istinsah kaydında "Edrene" için şerrin pisliğinden temizlenmesi duasında bulunur.⁴⁴

Mahzun aşıklar ve mahzun maşuklar hürmetine Allah'tan kendisine acımasını isteyen İbrahim b. Ahmed b. İbrahim b. Tahir isimli müstensih uzun istinsah kaydının derkenarına düştüğü notta elindeki nüshayı 5 Muharrem 1012/15 Haziran 1603'te, Sultan Mehmed b. Sultan Murad Han döneminde, Adana'da istinsah ettiğini belirttikten sonra padişahın hükümranlılığının ebedî olması duasında bulunur. Bununla yetinmeyen müstensih o dönemde Adana'da Mehmed Paşa'nın bölgede bulunduğunu belirtir ve ona da işlerinin yolunda gitmesi için dua eder.⁴⁵ Mezkûr müstensihin istinsah tarihini açıkça belirtmesine rağmen hem padişah hem de hiç yeri değilken dönemin paşasını zikretmesinin ve siyasi otoriteriyle ilgili dua etmesinin bir anlamı vardır. Nitekim o yıllarda Adana, Celali isyanlarının en yoğun dönemlerin yaşandığı dilim içerisindedir. Kalbi mahzun bu müstensih de istinsah kaydında merkezi idareye asiler ile mücadelesinde müzaheretini bildirir.⁴⁶ Maraş'ta bir medreselinin ketebe kaydında şehir için yaptığı dua da benzeri bir durumu çağırıştır. Sadruşşerî'a'nın (ö.747/1346) *et-Tavzîh*'inin istinsahını bitirdiği ay ve günün ismini yazmasına rağmen (21 Şevval, kuşluk vakti) ilginç bir şekilde hangi yılda olduğunu zikretmeyen Yusuf b. Sun'ullah Maraş'ta bulunan Bektûtiye Medresesi'nde talebe olduğunu belirttikten sonra derkenara not çıkarak "Allahım bize merhamet etmeyecek olanı üstümüze musallat etme" şeklinde dua etmektedir.⁴⁷ Yılıni belirtmediği için hangi tecrübelerden hareketle zalim idarecilerden ya da eşkiyalardan sakınma duası ettiğini kestirmek güçtür fakat hatırlanacağı üzere Maraş da Celali İsyanlarından muztarip şehirler içerisinde yer almaktadır. Müstensih Sun'ullah'ın da Celali isyancısı paşalardan şehir halkını sakındırıyor olması pek muhtemeldir. Nitekim 1608'de kaleme alınan Ermenice bir ferağ kaydında Celali isyancısı Canbolatoğlu Ali

42 Süleymaniye Kütüphanesi, Karaçebebizâde, 197, 574b.

43 Ahmet Yaşar Ocak, *Osmanlı Toplumunda Zındıklar ve Mülhidler, 15.17. Yüzyıllar*, Timaş Yayınları, İstanbul 2020, s. 281. 5-13 Temmuz 1485'te *Riyâzu'l-İnşâ* isimli eserin istinsahını tamamlayan müstensih Muhammed b. İsmail b. Muhammed de "dâru's-saltanat" Edirne'nin buhran/bunalım (dîk) ve beliyeden muhafazası duasında bulunur. (Nuruosmaniye, Nuruosmaniye, 4307/1, 240b-241a.) Şehirde bir süre önce Gedik Ahmed Paşa'nın idamı akabinde yeniçeriler ayaklanması üzerine meydana gelen II. Bayezid ile I. Selim taraftarları arasındaki mücadeleye gönderme yapılıyor olmalıdır. Şehrin korunmasını istediği bunalımlar yakın zamanda meydana gelen bu ayaklanmalar olmalıdır.

44 Süleymaniye Kütüphanesi, Kasidecizâde, 234, 341b. Şehir "Edrene" olarak zapt eden bir başka örnek için bknz: Süleymaniye Kütüphanesi, Mahmud Paşa, 390, 297b.

45 Bursa İnebey Kütüphanesi, Ulucami, 1548/1, 155a.

46 Celali isyanlarının dönemin Ermeni yazmalarının ferağ kayıtlarında bulunduğu ma'kes için bknz. Shapiro, a.g.m., s. 41-43.

47 Konya Yazma Eserler Bölge Müdürlüğü, Bölge Yazma Eserler, BY3883, 209b.

Paşa lanetlendikten sonra Canbolatoğlu'nu telef eden Kuyucu Murad Paşa'ya hayır dua edilmektedir.⁴⁸ Aynı Kuyucu Murad Paşa'nın 7 Ağustos 1608'de Maraş'ta Göksun Yaylası civarında bir başka Celali isyanını bastırmakla meşgul olduğunu biliyoruz.⁴⁹ Medreseli Sun'ullah'ın da benzeri bir refleksiyle Maraş'ın halkı dehşete düşürüren Celali isyancıları paşaların tasallutundan korunması duasında bulunuyor olmalıdır.

Mustafa Akdağ XVI. yüzyılın suhte ayaklanmalarının daha çok medreselerin ve imaretlerin fazla/kalabalık olduğu bölgelerde görüldüğünü belirtir ve bu bölgelerin bir tasnifini yapar. Yeşilirmak bölgesi diye adlandırdığı Tokat-Amasya-Çorum üçgeni medrese ayaklanmalarının en yoğun görüldüğü yerdir.⁵⁰ 1559 yılında Tokat'ın da içinde bulunduğu Yeşilirmak bölgesi silahlı öğrencilerin tasallutu altına girer. Bu bölgelerdeki şehir, kasaba ve köylerde “yürekler acısı olaylar birbirini kovalıyor, kanlar dökülüyor, evler yağmalanıyor, çocuklar kaçırılıyor” buna rağmen bölgede bulunan Rumeli sancakbeyi emniyeti tesis edemiyordu.⁵¹ Bölgede bulunan kadılar durumun vehametine dair merkeze raporlar geçiriyorlar, 1560 yılının yaz aylarında “halkın acı feryatlarını” yansıtan mektuplar, ‘kazâyâ defterleri’ ve benzeri yazılar merkeze akmaya devam ediyordu.⁵² 1560 yılının yaz aylarında Osmanlı ilmiyelisinden huzursuz gurûhlar isyan ededursun bir yandan da bölgede telif ve istinsahla meşgul olanlar da kuşkusuz vardı. Meşhur Şemseddin Sivasî (ö.1006/1597) (ketebe kaydındaki şekliyle Ebussena Şemseddin b. Ahmed b. Muhammed) Zilkade 967/Temmuz-Ağustos 1560'da beyaza çektiği eserinin ferağ kaydında dönemin padişahına hükümranlılığının ve saltanatının devamına yönelik dua ettikten sonra padişahın ordularının muzaffer, düşmanlarının ise kahr u perişan olmasını ister.⁵³ Akdağ'ın yukarıda aktardıkları üzerinden yapılacak okumada müellif Sivasî'nin neden böyle bir dua ettiği iyice anlaşılır. Ketebe kaydındaki duada padişahın orduları ve düşmanlar bölgede yer alan sancakbeyinin askerlerine tekabül ederken, düşmanlar ise suhte asileridir. Ketebe kaydındaki şehir için yapılan bu dua cümleleri adeta Akdağ'ın merkeze giden raporlar sadedinde bahsettiği ‘ve benzeri yazılar’ı hatırlatmaktadır. Üstelik Şemseddin Sîvâsî'nin duası bunlarla da sınırlı değildir. O esnada bulunduğu Zile'nin ise mekr u hileden korunması duasında bulunur. Bağlamdan yola çıkarak kastettiklerinin “kasabadan kasabaya gezip fitne üzere” olan suhte isyancılar olduğu anlaşılır.

Talebe ayaklanmaları ilerleyen yıllar boyunca devam edecek, örneğin 1568 yılının ilk baharında Tokat bölgesinde yapılan baskınlarda kimi öğrenciler idam edilecek, kimileri de kürek cezasına gönderilecektir.⁵⁴ Bu hadiselerin sürdüğü tarihte bir başka ketebe kaydında

48 Shapiro, a.g.m., s. 41.

49 Ensar Köse, “İçel’de Bir Celali: Muslu Çavuş İsyanı (1606-1610)”, *Tarih Dergisi*, sayı 67, İstanbul 2018, s.46.

50 Mustafa Akdağ, *Türk Halkının Dirlik ve Düzenlik Kavgası: “Celaliler İsyanları”*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2019, s. 158.

51 Akdağ, a.g.e., s. 158.

52 Akdağ, a.g.e., s. 159.

53 Milli Kütüphane, Tokat İl Halk Kütüphanesi, 60 HK 402/3, 133b.

54 Akdağ, a.g.e., s. 171.

daha Zile için Şemseddin Sîvâsî'nin yaptığı duaların benzerleri karşımıza çıkar. *Tenbihu'l-Gâfilîn* mütercimi Ebulleys Muharrem b. Muhammed yukarıdaki tarihten yedi yıl sonra (21-29 Şevval 974/1-9 Mayıs 1567) beyaza çektiği nüshasının ferağ kaydında telifin⁵⁵ Zile "Kasabası"nda tamamlandığını belirtir ve Zile ile Zileliler'e dua eder. Zile'ye düşen dua bir önceki ketebe kaydında olduğu gibi mekr u hileden muhafaza olması iken kasabanın sakinlerinin ise bekleneceği gibi fitneden ve belliyeden korunmalarını ister.⁵⁶ Ebulleys beş yıl sonra bir başka telif kaydında yine karşımızdadır. Ramazan 979/Ocak-Şubat 1572'de düştüğü telif kaydında Zile halkı için mekr u hile duasından fazlası gündemindedir. Buna göre bu sefer Rum toprağına dönüşen (...fi buk'ati Zile min bukâ'i'r-Rûm...) Zile halkının belalardan, fitnelerden, kaygılardan ve ahir zamanın şer işlerinden korunması duasında bulunur.⁵⁷ Osmanlı arşivlerinde yer alan bir belge 'ahir zamanın şer işleri'ni anlamımıza yardımcı olur. 1572 yılında Tokat mahkemesi naibi merkeze yaptığı şikayette medreseli hareketini kimsenin durdurmadığını rapor eder. Aynı raporda suhteler tarafından Sanusa ve Samsun tarafından Tokat'a getirilen oğlan üzerine suhtelerin halkla yaptığı çatışmalardan bahsedilir.⁵⁸ Yıllar geçmesine rağmen Ebulleys'in Zile'de ya da kendi dünyasında değişen pek bir şey yok gibidir, nitekim çeyrek yüzyıl sonra (Cemaziyelevvel 1003/Ocak-Şubat 1595) bir başka eserin telif kaydında da Zile'nin mekr u hileden korunması duasında bulunur.⁵⁹ Akdağ 1587-1597 yıllarının suhte ayaklanmalarının gücünü kaybettiği yıllar olduğunu kaydeder.⁶⁰ Her ne kadar isyanlar ve fitneler zayıflasa da 1595 yılındaki bu ketebe kaydından Tokat bölgesinde hala birtakım huzursuzlukların olduğu anlaşılmaktadır.

Diğer yandan müstensihlerin istinsah kayıtlarında buldukları şehirlerin Osmanlı'ya aidiyetini belirtmeleri az da olsa karşılaşılan bir durumdur. Fakat müstensihler bu durumu daha çok 'min bilâd-i Osmâniyye' gibi terkiplerle devlete izafetle kullanırlar. Elindeki *Gülistan* şerhinin istinsahını 25 Zilhicce 910/29 Mayıs 1505'te bitiren Ahmed b. Bedreddin Halife b. İbrahim b. Muhsin isimli müstensih ise biraz farklı bir tutum takınır. Mezkûr müstensih istinsah kaydında kendisinin padişaha itaatta kusurları olduğunu belirttikten sonra Bursa'da bulunduğunu kaydeder ve Bursa'nın Âl-i Osman'a ait olduğunu vurgular (...fi beldeti Bursa li-Âl-i Osman).⁶¹ Bursa'nın bir Osmanlı şehri olduğunu belirtmesinin ve özellikle Âl-i Osman'a ait olduğunu vurgulamasının bir anlamı vardır. Zira tam o günlerde şehir halkı ve idarecileri kendi âkibetlerine dair kimi endişeler taşır. Zira asi Şahkulu'nun şehrin kapılarına gelmek üzere olduğuna dair rivayetler dolaşıyordu. Bursa kadısının da aynı yılın 3 Mayıs'ında İstanbul'a gönderdiği raporda Şahkulu'nun Bursa'yı ele geçirmeyi

55 Mütercim eserini telif olarak takdim etmektedir.

56 Milli Kütüphane, Tokat Zile İlçe Halk Kütüphanesi, 60 Zile 153/2, 71a.

57 Milli Kütüphane, Tokat İl Halk Kütüphanesi, 60 Hk 266, 297a.

58 Akdağ, *a.g.e.*, s. 171.

59 Milli Kütüphane, Tokat Zile İlçe Halk Kütüphanesi, 60 Zile 153/1, 21a.

60 Akdağ, *a.g.e.*, s. 263.

61 Süleymaniye Kütüphanesi, Hz. Nasuhi Dergâhı, 260, 143a.

hedeflediği kaydedilir.⁶² Kâdının bu raporundan birkaç gün önce istinsahı bitiren müstensih de Bursa'yı âl-i Osman'a izafe ederek şehrin kapılarına dayanacağı düşünülen isyancıların yanında yer almadığını açıkça belirtmiş olur.

Ketebe kayıtlarındaki dualar kişisel hikâyelere de ev sahipliği yapar. 14 Ramazan 1094/6 Eylül 1683'te istinsahı tamamlayan Hafız Ali b. Hasan istinsah şehri Amasya'nın kalbi katı kimselerden uzak olmasını ister. Şehirde en azından kendisi için bir şeyler ters gitmiş olmalıdır. Nitekim duadan hemen sonra kendisinin Acem Ali Mahallesi'nde oturduğunu ve vaktiyle çok sevdiği bu mahallede imamlık ve muallimlik yaptığını kaydeder. Seher vaktinde istinsahı tamamlayan müstensihinin zihnine mahallesinden başka hatıralar da hücum eder ve okuma yazmayı bu mahallede Seyyid Ali Efendi'den öğrendiğini belirtir. Müstensihinin mahallede "kalbi katı" kimselerin dahilyle imamlık ve muallimlik görevinden ayrıldığı anlaşılır. Aynı istinsah kaydındaki bir başka dua cümlesi başka bir tarihsel anlatı sunar. Buna göre az önce zikrettiği hocası Seyyid Ali Efendi'den bahsederken "Allah onu iki cihanda selamete erdirmiş" şeklinde dua eder. Bu ise hocasının bu kaydın atıldığı tarihte (6 Eylül 1683) hayatta olduğunu anlamamızı sağlar.⁶³

14. yüzyılın ilk yarısında Erzincan'da kıraat, kelam, fıkıh disiplinlerinden üç istinsah kaydında şehrin hudsândan/yeni ortaya çıkan şeylerden, bidatlerden muhafazası için dua edilir.⁶⁴ İlgili tarihte Erzincan'da şehir sakinlerini ya da en azından mezkûr disiplinlerin okurlarını rahatsız eden birtakım fikri dalgalanmalar olması pek muhtemeldir. İmâmuddin Yahya b. Ahmed el-Kâşî de telifi bitirdiği Şuvar şehri için hudsândan ve zamanın tuzaklarından sakınma duasında bulunur.⁶⁵ Keza 900/1494-95 yılındaki istinsah kaydında şehrinin afet ve yangından muhafaza buyurulması hususunda dua eden Nasûh b. Muhammed'in⁶⁶ zihninde şehre dair bazı tecrübelerin/şahitliklerin hatırası canlanıyor olmalıdır. Abdülhalim b. Pürkadem b. Nasuh es-Sandıklı isimli müstensih Şeyh el-Çavdarî/Cuderî'nin köyü Akkaya'da istinsahı tamamladığını (1 Safer 1028/18 Ocak 1619) belirtir ve köyden ulemanın eksik olmaması duasında bulunur.⁶⁷ Onun bu duası Akkaya isimli bu köyde âlimlerin yaşadığına, köyde muhtemelen bir medrese bulunduğuna ve buradan hareketle köyün azımsanmayacak bir nüfusu olduğuna dair tahminlerde bulunma fırsatı verir. 826/1422-23'te Bursa⁶⁸ ya da 9 Şaban 827/7 Temmuz 1424'te Herat⁶⁹ için uğursuzluktan/bedbahsızlıktan korunma duası,

62 https://isamveri.org/pdfs/bv/D235446/2015/2015_EMECENFM1.pdf

63 Amasya Beyazıt Kütüphanesi, Bayazıt, 882/3, 95a-b.

64 25 Şaban 708/7 Şubat 1309, Süleymaniye Kütüphanesi, Hacı Beşir Ağa (Eyüp), 5/2, 176b. 735/1334-5, Süleymaniye Kütüphanesi, Kasidecizâde, 145, 46b. 21-29 Cemaziyelahir 752/15-23 Ağustos 1351, Milli Kütüphane, Nevşehir Gülşehir Karavezir İlçe Halk Kütüphanesi, 50 Gül-Kara 55, 258b.

65 Kastamonu Yazma Eser Kütüphanesi, KHK, 1822, 390b.

66 Millet, A.E. Arabi, 1092, 103b (206).

67 Kastamonu Yazma Eser Kütüphanesi, KHK, 1822, 390b.

68 Samsun İl Halk Kütüphanesi, 55 Hk 229/5, 112b.

69 Süleymaniye Kütüphanesi, H. Çelebi, 1071, 434b.

939 Cemaziyelula/Kasım-Aralık 1532'de İstanbul'un düşmanlardan korunma duası,⁷⁰ Rebiulevvel 1173/Ekim-Kasım 1759'da Tokat için dini ve dünyevi musibetlerden arınma temennisi,⁷¹ tarihsiz bir nüshada Erzincan için firkat ve hazenândan muhafaza duası⁷² gibi ketebe kayıtlarında arka planını bilmediğimiz benzeri dua cümlelerine tarihsel bir anlatıya işaret etmesi açısından ihtiyatla yaklaşılmalıdır.

İstinsah kayıtlarında şehirlerden uzak durması istenilen afetler arasında tarihsel kaynaklar üzerinden sağlamasını yapamadığımız hadiseler de yer alır. Muhtemelen talebe olan İbrahim isimli bir müstensih Molla Fenârî'nin (ö.834/1431) *Fusûlu'l-Bedâ'i*'nin istinsahını 11-20 Zilkade 870/25 Haziran-4 Temmuz 1466'da İznik'te bitirdiğini belirttiikten sonra şehrin darlık, yangın ve selden korunması duasında bulunur.⁷³ İlgili tarihte İznik'te bahsettiği türden afetler olup olmadığını bilememek de müstensih İbrahim'in bu duasından yola çıkarak yakın tarihlerde İznik'te benzeri afetlerin meydana gelmiş olabileceğini söyleyebiliriz. Bursa'da Bayezid Bey Medresesi'nde 23 Zilkade 811/9 Nisan 1409 Salı akşamında düştüğü istinsah kaydında Bursa şehrinin, caminin ve medresenin afetlerden, zelzeleden ve felaketlerden korunmasını Allah'tan niyaz eden Resul b. Hasan⁷⁴ -her ne kadar mevcut bilgiler ışığında o tarihlerde Bursa'da bir deprem olduğu tespit edilememişse de- şehirde önceki tarihlerde yaşanan bir depremden veya afetten ya da kendisinin tecrübe ettiği başka bir deprem veya afetten haber veriyor olmalıdır. Dolayısıyla ilgili dua cümlesi deprem araştırmacısı için dikkate alınması gereken bir kaynağa dönüşebilir.

Yukarıdan beri verilen örneklerden de anlaşılacağı üzere yaşadıkları dönemin tanıkları olan müellif ve müstensihler ketebe kayıtlarında şehirlere yaptıkları dualarda buldukları şehre dair toplumsal hafızanın taşıyıcılığını yapmaktadır. Bu yüzden istinsah kayıtlarında şehirlerinden bahsederken belki de gayr-i ihtiyârî, tecrübe ettikleri ya da şehrin hafızasında yer alan birtakım acı hadiselerin tekrar yaşanmaması duasında bulunurlar. Şu hâlde müstensihlerin şehirlerini ya da şehrin sakinlerini sakındırdıkları bela, afet, fitne, zelzele gibi kelimelerin başında zımnen "bu gibi" anlamındaki işaret zamiri olduğunu söylemek mümkündür: "Allahım şehrimizi [bu gibi] belalardan ve [bu gibi] fitnelerden muhafaza buyur!" İşte müstensihlerin bıraktığı bu boşluğu Edirne kadısı Ahmed Efendi kullanacağı işaret zamiriyle açacak, şehrin ne tür belalardan korunması gerektiğini işaret zamiriyle deşifre edecektir. Bunun için 1563 Edirne'sine dönelim ve şehirde bir zındıklık davasına yakından bakalım. Taraflarının şehirden sürgünüyle sonuçlanacak bu zındıklık davasının tahkiki için kadı Ahmed Kâmî b. Mustafa görevlendirilir. Tahkikatı tamamlayan Kadı Ahmed Kâmî bir rapor yazar ve altına attığı imzada tıpkı müstensihlerin yaptığı gibi Edirne'nin beliyyeden muhafazası duasında bulunur. Fakat Kadı Ahmed tam burada bir şey daha yazar ve "beliyye"

70 Süleymaniye Kütüphanesi, H. Çelebi, 1019, 221b.

71 Süleymaniye Kütüphanesi, Hacı Mahmud Efendi, 378/75b.

72 Konya Yazma Eserler Bölge Müdürlüğü, Bölge Yazma Eserler, BY6072, 82b.

73 Süleymaniye Kütüphanesi, Turhan V. Sultan, nr. 91, vr. 305a.

74 Süleymaniye Kütüphanesi, Nuruosmaniye, 1799, 153a.

kelimesinin başına “bu gibi” anlamındaki “misli hâzihi”yi ekler. “Suyyinet ‘an misli hâzihi’l-beliyye” (Allah Edirne’yi *bu gibi* beliyyeden muhafaza buyursun).⁷⁵ Hatırlanacağı üzere yukarıda bahsedilen *el-Hısnu’l-Hasîn* müellifi de telif kaydında şehrin afetlerden korunması hususunda dua ettikten sonra ne tür afetlerle yüz yüze olduklarını uzun cümlelerle okuyucusuna anlatmıştı.

Sonuç

Modern araştırmalarda tarih yazımının temel kaynakları büyük ölçüde kronikler, arşiv belgeleri, tabakat-tezkire kitapları gibi büyük anlatı olduğu kabul edilen yazılı malzemelerden oluşmaktadır. Yazılı malzemelerin sadece metinlerden ibaret olmadığını, bilakis metnin dışındaki, çevresindeki, etrafındaki metin dışı unsurların da metin görevini görebileceğini ya da en azından metnin tamamlayıcı kaynağı olabileceğini unutmamak gerekir. Bu unsurlardan birisi de ketebe kayıtlarının bir cüzü/unsuru olan dua cümleleridir. Ketebe kayıtlarında yer alan dua cümleleri de kendi içerisinde çeşitlilik arzeder. Müellif ya da müstensihlerin telif ya da istinsahı bitirdikleri şehirlere dua ederken düzenin devamından çok bozulmamasına yönelik yaptıkları bu dualarda, zaman zaman kol gezen fitne korkularında, afetlerden ve belalardan şehirlerini sakındırma dualarında müstensihlerin sosyo-psikolojik gözlemleri ve bunların neticesi olarak endişeleri ve kaygıları görülür. Müstensihlerin en azından bir kısmının, şehirleri için dua ederken toplumsal hafızada iz bırakan hadiseler ve travmalara gönderme yaptıklarını göz ardı etmemek gerekir. Böylece metafizik bir alanın konusu olan dua cümleleri bizleri tarihsel olaylara çıkarıp tarih yazımında tâli bir kaynak olmaya dönüşebilir. Büyük anlatılarda yer almayan hadiseler yazma eserlerin kılcal damarları üzerinden teyit edilebilir veya büyük anlatıların radarına takılmayan hadiselerin yüzlerindeki perdeleri dua cümleleri aracılığıyla kaldırmak mümkün hale gelebilir.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazar çıkar çatışması bildirmemiştir.

Finansal Destek: Yazar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Teşekkür: Makalenin ilk versiyonunu okuyarak yapısal eleştirilerde bulunan ve kurgusal destek sunan Samet Budak ile makaleyi büyük bir titizlikle okuyup eleştirilerini paylaşan Mehmet Kalaycı’ya teşekkür ederim.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The author has no conflict of interest to declare.

Grant Support: The author declared that this study has received no financial support.

Acknowledgement: I would like to thank Samet Budak, who read the first version of the article and provided structural criticism and fictional support, and Mehmet Kalaycı, who read the article with great care and shared his criticisms.

75 “Ketebehû... Ahmed el-kâdi bi dâri’n-nasr Edirne el-mahmiyye, suyyinet ‘an misli hâzihi’l-beliyye” Cahit Telci, “Edirne: 1563 Yalancı Şahitlerin Gölgesinde Bir İlhâd Davası”, sayı 19, *Alevilik-Bektâşilik Araştırmaları Dergisi*, 2019, s. 27- 48.

Kaynakça/References

- Ahmed Bâdi Efendi, *Riyâz-ı Belde-i Edirne*, 20. Yüzyıla Kadar Osmanlı Edirne'si, c. ½, haz., İyazi Adıgüzel, Raşit Gündoğdu, Trakya Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2014, s. 427.
- Akdağ, Mustafa, *Türk Halkının Dirlik ve Düzenlik Kavgası: "Celaliler İsyanları"*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2019.
- Amasya Beyazıt Kütüphanesi, Bayazıt, 882/3.
- Ambraseys, N. N.-C.F. Finkel, *The Seismicity of Turkey and Adjacent Areas, A Historical Review, 1500-1800*, Eren Yayıncılık, İstanbul, 1995.
- Anonim, *Gazavât-ı Sultân Murâd b. Mehmed Hân*, nşr. Halil İnalçık, Mevlüd Oğuz, Ankara, 1978.
- Arslan, Sami, "Bir Mecmua Müstensih Çelebi'nin Elinde Nasıl Mahkemeye Dönüşür?", *Millî Mecmûa, Türk Düşüncesi: Osmanlılar*, 2020, s. 206-214.
- Arslan, Sami, *Osmanlı'da Bilginin Dolaşımı: Bilgiyi İstinsahla Çoğaltmak*, Ketebe, İstanbul, 2020.
- Beyazıt Kütüphanesi, Beyazıt, B1361/3.
- Bursa İnebey Kütüphanesi, Ulucami, 1548/1.
- Emecen, Feridun, *Fetih ve Kıyamet: 1453*, Timaş Yayınları, İstanbul, 2012.
- https://isamveri.org/pdfs/bv/D235446/2015/2015_EMECENFM1.pdf
- İbn İyâs, *Bedâ'i 'u'z-Zuhur fi Vekâ'i'd-Dühür*, c. 2, haz. Muhammed Mustafa, Mektebetü Dâril-Bâz, Mekke, ty.
- Kâfiyeci, Ebu Abdullah Muhyiddin Mehmed b. Süleyman b. Sa'd el-Berğamavî, Süleymaniye Kütüphanesi, Ayasofya, 3403.
- Kastamonu Yazma Eser Kütüphanesi, KHK, 1822.
- Kastamonu Yazma Eser Kütüphanesi, KHK, 3580.
- Kastamonu Yazma Eser Kütüphanesi, KHK, 3168.
- Konya Yazma Eserler Bölge Müdürlüğü, Bölge Yazma Eserler, BY0000006072.
- Konya Yazma Eserler Bölge Müdürlüğü, Bölge Yazma Eserler, BY3883.
- Konya Yazma Eserler Bölge Müdürlüğü, Bölge Yazma Eserler, BY9086.
- Köprülü Kütüphanesi, Fazıl Ahmed Paşa, 1596/1.
- Köprülü Kütüphanesi, Fazıl Ahmed Paşa, 1596/6.
- Köse, Ensar, "İçel'de Bir Celali: Muslu Çavuş İsyanı (1606-1610)", *Tarih Dergisi*, sayı 67, İstanbul, 2018.
- Kütahya Vahid Paşa, Vahid Paşa, 642.
- Maden, Fahri, "Edirne Vilayetinde Bektaşî Tekke ve Türbeleri", *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi*, 2012/64.
- Manisa İl Halk Kütüphanesi, 290.
- Millet Kütüphanesi, Ali Emiri, Arabi, 1092.
- Millî Kütüphane, Nevşehir Gülşehir Karavezir İlçe Halk Kütüphanesi, 50 Gül-Kara 55.
- Millî Kütüphane, Tokat İl Halk Kütüphanesi, 60 Hk 266.
- Millî Kütüphane, Tokat İl Halk Kütüphanesi, 60 HK 402/3.
- Millî Kütüphane, Tokat Zile İlçe Halk Kütüphanesi, 60 Zile 153/1.
- Millî Kütüphane, Tokat Zile İlçe Halk Kütüphanesi, 60 Zile 153/2.
- Nuruosmaniye, Bayrampaşa, 28.

- Nuruosmaniye, Nuruosmaniye, 2129.
- Nuruosmaniye, Nuruosmaniye, 4307/1.
- Ocak, Ahmet Yaşar, *Osmanlı Toplumunda Zındıklar ve Mülhidler; 15.17. Yüzyıllar*, Timaş Yayınları, İstanbul, 2020.
- Ragıp Paşa Kütüphanesi, Ragıp Paşa, 322.
- Samsun İl Halk Kütüphanesi, 55 Hk 229/5.
- Shapiro, Henry R., “17. Yüzyıl Osmanlı-Ermeni ve Entelektüel Tarihine Aralanan Yeni Bir Pencere, Ermenice El Yazması Colofonlar”, *Toplumsal Tarih*, sayı 265, Ocak 2016, s. 38-45.
- Süleymaniye Kütüphanesi, Aşir Efendi, 426/1.
- Süleymaniye Kütüphanesi, Ayasofya, 4438/5.
- Süleymaniye Kütüphanesi, Fatih, 2611.
- Süleymaniye Kütüphanesi, Fatih, 636.
- Süleymaniye Kütüphanesi, H. Çelebi, 1019.
- Süleymaniye Kütüphanesi, H. Çelebi, 1071.
- Süleymaniye Kütüphanesi, H. Hüsnü Paşa, 533/3.
- Süleymaniye Kütüphanesi, Hacı Beşir Ağa (Eyüp), 5/2, 176b. 735/1334-5.
- Süleymaniye Kütüphanesi, Hacı Mahmud Efendi, 378.
- Süleymaniye Kütüphanesi, Hz. Nasuhi Dergâhı, 260.
- Süleymaniye Kütüphanesi, İbrahim Efendi, 870/2.
- Süleymaniye Kütüphanesi, Karaçelebizâde, 197.
- Süleymaniye Kütüphanesi, Kasidecizâde, 145.
- Süleymaniye Kütüphanesi, Kasidecizâde, 234.
- Süleymaniye Kütüphanesi, Mahmud Paşa, 390.
- Süleymaniye Kütüphanesi, Nuruosmaniye, 1799.
- Süleymaniye Kütüphanesi, Servili, 170.
- Süleymaniye Kütüphanesi, Şehid Ali Paşa, 1196M.
- Süleymaniye Kütüphanesi, Turhan V. Sultan, nr. 91.
- Süleymaniye Kütüphanesi, Yusuf Ağa, 289/3.
- Telci, Cahit, “Edirne: 1563 Yalancı Şahitlerin Gölgesinde Bir İlhâd Davası”, sayı 19, *Alevilik-Bektâşilik Araştırmaları Dergisi*, 2019, s. 27- 48.
- Varlık, Nükhet, *Akdeniz Dünyasında ve Osmanlılarda Veba, 1347-1600*, Kitap Yayınevi, İstanbul, 2017.

18. Yüzyılda Bir Âyân Ailesi: Hasaıçavuşzâdeler

An Ayan Family in the 18th Century: Hasaıçavuşzâdeler

Mehmet Yaşar Ertaş* , Hacer Kılıçaslan**

*Prof. Dr., Sakarya Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi Tarih Bölümü, Sakarya, Türkiye
**Arş. Gör., Sakarya Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi Tarih Bölümü, Sakarya, Türkiye

ORCID: M.Y.E. 0000-0002-2709-7944;
H.K. 0000-0002-6682-4198

Sorumlu yazar/Corresponding author:

Mehmet Yaşar Ertaş,
Sakarya Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri
Fakültesi Tarih Bölümü, Sakarya, Türkiye
E-posta/E-mail: myertas@sakarya.edu.tr

Başvuru/Submitted: 21.03.2024

Revizyon Talebi/Revision Requested:
04.06.2024

Son Revizyon/Last Revision Received:
25.06.2024

Kabul/Accepted: 25.06.2024

Atıf/Citation:

Ertaş, Mehmet Yaşar, Kılıçaslan, Hacer. "18. Yüzyılda Bir Âyân Ailesi: Hasaıçavuşzâdeler." *Tarih Dergisi - Turkish Journal of History*, 83 (2024): 21-66. <https://doi.org/10.26650/iutd.20241456318>

öz

Osmanlı Devleti'nin 17 ve 18. yüzyıllardaki idari ve mâli değişiminin en önemli sonuçlarından biri, eyaletlerde âyân adı verilen seçkin bir zümrenin idari sisteme dahil olmasıdır. Âyân aileleri olarak da bildiğimiz iktidar ve servet sahibi bu zümre, taşrada çeşitli görevler üstlenmek suretiyle 17. yüzyıldan itibaren Osmanlı idari yapısına ortak olmuştur. Bu süreçte Karaosmanoğulları, Çapanoğulları, Caniklizâdeler ve Pazvandoğulları gibi büyük aileler yanında, hâkimiyet bölgeleri sancak ve kazalarla sınırlı olan daha küçük ölçekli birçok âyân ailesi de ortaya çıkmıştır. Bunlardan biri de Menteşe sancağında 18. yüzyıl boyunca egemen olan Hasaıçavuşzâdelerdir.

Bu makalede, 1683-1699 savaşlarının ekonomik ve sosyal krizinin ağır sonuçlarının devam ettiği bir dönemde Köyceğiz'de ortaya çıkıp subaşılık, serdengeçti ağalığı, yeniçeri serdarlığı ve mütesellimlik gibi görevlerle Menteşe'de vazgeçilmez bir güce dönüşen bu ailenin yüzyıllık hikâyesi anlatılmıştır. Bu çerçevede ailenin askerî, politik ve ekonomik gücünü belirleyen şartlar, üstlendikleri görevler, hâkimiyet bölgeleri, parçası oldukları bölgesel rekabet ve merkezi hükümetle olan ilişkileri, Osmanlı arşiv kaynaklarına dayalı ve kronolojik olarak ortaya koyulmuştur.

Anahtar kelimeler: Taşra idaresi, Âyân, Menteşe Sancağı, Mütesellim, Mültezim

ABSTRACT

One of the most significant outcomes of administrative and fiscal changes in the Ottoman Empire during the 17th and 18th centuries was the inclusion of the local notables known as âyân into the provincial administrative system. This group gained power and wealth and became involved in various military and administrative roles in the provinces, becoming partners of the government from the 17th century onwards. During this period, prominent families such as the Karaosmanoğulları, Çapanoğulları, Caniklizâdeler, and Pazvandoğulları wielded extensive power, while numerous smaller-scale households also asserted authority within districts and sub-districts. Among these, the Hasaıçavuşzâdes dominated the sancak (sub-province) of Menteşe throughout the 18th century.

This article narrates the century-long story of this family, which emerged in Köyceğiz during a period of continued economic and social crisis following the 1683-1699 wars, and rapidly ascended to indispensable power in Menteşe through positions such as *subaşı*, *serdengeçti ağası*, *yeniçeri serdarı* and *mütesellim*. The chronological analysis based on Ottoman archival sources

reveals the factors that enhanced the family's military, political, and economic influence, the roles they undertook, their territorial expansion and involvement in regional competition, and their relations with the central government.

Keywords: Provincial administration, Local notable, the Sub-province of Menteşe, Deputy governor, Tax-farmer

Extended Abstract

One of the most significant outcomes of administrative and fiscal changes in the Ottoman Empire during the 17th and 18th centuries was the inclusion of the local notables known as *âyân* into the provincial administrative system. This group gained power and wealth and became involved in various military and administrative roles in the provinces, becoming partners of the government from the 17th century onwards. During this period, prominent families such as the *Karaosmanoğulları*, *Çapanoğulları*, *Caniklizâdeler*, and *Pazvandoğulları* wielded extensive power, while numerous smaller-scale households also asserted authority within districts and sub-districts. Among these, the *Hasançavuşzâdes* dominated the *sancak* (sub-province) of *Menteşe* throughout the 18th century.

This article presents the story of Hasançavuşzâde family's four generations, spanning from the 1690s to the 1810s, focusing on their rise and fall within a sociopolitical context related to the crises faced by the empire and the political and fiscal solutions it generated in response. The family's story offers instances of how *âyân* families arose and expanded their influence, contributing to the scholarly discussion about the dynamics between Ottoman provincial elites and the central authority, their regional duties, and their alliances locally and on an imperial scale.

The family's origins trace back to *Hamzaoğlu Ahmed*, a *subaşı* in the *kaza* (district) of *Köyceğiz* in the late 17th century, whose influence stemmed from his military and administrative roles, especially as a tax collector. His participation in imperial military campaigns also elevated his status. His son, *Hasan Çavuş*, fortified the family's local prominence, becoming the *mütesellim* (deputy governor) of *Menteşe* in 1735-36. His collaboration with the *muhasıls* and governors of *Aydın* and *Menteşe*, especially in securing the region against bandits, significantly boosted his stature as a local notable.

Hasan Çavuş's son, *Hacı Ahmed Ağa*, epitomized the family's most influential era. After his initial role as the *serdar* of district in the 1730s, he served as the *mütesellim* of *Menteşe* in 1745, maintaining a crucial position in the sub-province's power balance until he died in 1787. Ahmed Ağa and then his son *Ebubekir* also undertook various tasks of *kalyon* (imperial ship) construction in the dock of *Bodrum* for the Ottoman Imperial Navy. During Ahmed's tenure, the family's territory expanded significantly, extending from *Dalaman* to *Çine* at the north part of the *sancak*. Despite being outlawed several times in the late 18th century, Ahmed Ağa's strong ties with imperial elites and support from pasha-ranked patrons

prevented his permanent downfall. Holding the title of *kapıcıbaşı* (imperial gatekeeper), Hacı Ahmed Ağa balanced compliance and resistance to Istanbul's demands and played critical roles in defending Western Anatolia, particularly during the 1768-1774 Russo-Turkish wars.

Ebubekir Ağa, the last influential member of his family in the 18th century, became the mütesellim of Menteşe following his father's death amidst the challenging circumstances of the wars against Austria and Russia between 1787 and 1792. He expanded the family's domain as far as Rhodes. However, towards the end of the century, the central government's shift in approach to increase control over provincial administration and financial resources affected the family's regional power. During the war, when attention was focused on the front and provincial oversight weakened, the notables, burdened by the central authority's severe military and logistical demands, neglected the orders sent to them, taking advantage of the lax supervision, yet they undeniably suffered financially from this burden. In the post-war period, it was typical for such negligence to be punished with dismissal and confiscation. Like his father, Ebubekir Ağa faced detention after the war and lost his possessions, failing to devise strategies suitable for the new era and ultimately paying with his life at the onset of the *Nizam-ı Cedid* reforms.

The family's power was primarily built on military capacity, which also underpinned their administrative and fiscal responsibilities. Their ability to manage relations with imperial bureaucrats and local powers also allowed the family to extend power over a century. The Hasançavuşzâde family's wealth is tied to the Menteşe region's rural economy, marking them as the rural elite. Their assets mainly comprised vineyards, gardens, mansions, and farms across the sancak's districts. Their limited number of *hans*, *hamams*, and storehouses indicated a rural rather than urban commercial infrastructure based on their location and quantity. Additionally, it is indirectly documented that the family engaged in small-scale commercial activities, including smuggling, leveraging their position in the Eastern Mediterranean and experience in shipbuilding.

Giriş

17. ve 18. yüzyıllar Osmanlı askerî, mâli ve idari düzeninde önemli değişimlerin yaşandığı zamanlardı. Bu değişime bağlı olarak merkez ve taşrada siyasal iktidar mekanizması ve kompozisyonu değişmişti. Servet sahibi ve silahlı güce sahip bir zümre olarak öne çıkan âyan sınıfı¹ bu yeni iktidar kompozisyonunun vazgeçilmez bir unsuru olarak güç ve servetini arttırmıştı. Taşra elitleri,² mültezim³ olarak mâli yapının;⁴ savaş usullerindeki değişimle birlikte askerî müteahhitler⁵ olarak askerî yapının; resmî âyan, mütesellim, voyvoda gibi⁶ görevler üstlenerek de idari sistemin sürdürülmesinde önemli roller üstlenmişlerdi. Sahip oldukları askerî güç, üretim ve yönetim araçları üzerindeki etkinlikle 18. yüzyıl itibariyle merkezî hükümetle pazarlık yapabilecek güce erişmişlerdi.⁷

Bu durum, taşra idaresini âyanlarla işbirliği yapmaksızın sürdürülemez hâle gelen Osmanlı merkezî otoritesinin, iktidarını pratikte yerel güçlerle paylaşması anlamına geliyordu. Bununla beraber, devletin merkeziyet iddiasından vazgeçtiği söylenemezdi. İstanbul, iktidar

- Osmanlı'da ayan sınıfının ortaya çıkışı ve 18. yüzyıl ekonomi politikası bağlamında oynadığı rol hakkında genel bir değerlendirme için bk. Halil İnalçık, "Centralization and Decentralization in Ottoman Administration", *Studies in Eighteenth Century Islamic History*, ed. Tomas Naff and Roger Owen, Londra 1977, s. 27-52 (İnalçık, Centralization and Decentralization; Yücel Özkaya, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Ayanlık*, TTK yay., Ankara 1994; Bruce McGowan, "The Age of Ayans", *The Economic and Social History of the Ottoman Empire 1300-1914*, ed. Halil İnalçık ve Donald Quatert, Cambridge 1995, s. 636-758; Yuzo Nagata, *Tarihte Ayanlar: Karaosmanoğulları Üzerinde Bir İnceleme*, Ankara 1997 (Nagata, *Tarihte Ayanlar*); Özer Ergenç, "Ayan ve Eşraf Diye Anılan Seçkinler Grubunun XVIII. Yüzyılda Osmanlı Toplumunda Rolü Üzerine", *Osmanlı Tarihi Yazıları: Şehir, Toplum, Devlet*, Ankara 2013, s. 396-416; Ali Yaycıoğlu, *Partners of the Empire: The Crisis of Ottoman Order in the Age of Revolutions*, Stanford 2016; Osmanlı ayanları hakkındaki güncel bir kaynakça için bk. Hamit Karasu, "Osmanlı Ayanları Üzerine Yapılan Çalışmalar (Tanzimat'a Kadar)", *Turkish Studies*, XIII/16 (2018), 127-150.
- Elit kavramı hakkında güncel yaklaşımları, siyasal ve ekonomik seçkinliğin Osmanlı'daki örneklerini tartışarak özetleyen bir değerlendirme için bk. Antonis Anastasopoulos, "Giriş", *Osmanlı İmparatorluğu'nda Taşra Elitleri*, çev. H. Ebru Aksoy, Küre Yayınları, İstanbul 2021, s. 11-33. Devlet merkezli elit yaklaşımı tamamlayacak bir perspektifle, seçkinliğin izini süren toplum ve toplumsal ilişkiler üzerinden bir çalışma için bk. Işık Tamdoğan-Abel, "Büyükleri Saymak, Küçükleri Sevmek: 18. Yüzyıl Adanası'nda Ayanların İlişki Ağları ve İki Farklı İlişki Yürütme Üslubu", *Tarih ve Toplum Yeni Yaklaşımlar*, sayı 1, (2005), s. 77-96.
- Eftal Şükrü Batmaz, "İltizam Sisteminin XVIII. Yüzyıldaki Boyutları". *Tarih Araştırmaları Dergisi*, XVIII/29 (Mayıs 1996), 39-50.
- Mehmet Genç, "Osmanlı Maliyesinde Malikane Sistemi", *Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Ekonomi*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2009, s. 95-113; Ayanlık ve mültezimlik ilişkisini Konya özelinde titiz bir araştırma ile örneklediren bir çalışma için bk. Eşref Temel, *Konya'da Ayanlık (1639-1839)*, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Konya 2017.
- Fatih Yeşil, *İhtilaller Çağında Osmanlı Ordusu: Osmanlı İmparatorluğu'nda Sosyoekonomik ve Sosyopolitik Değişim Üzerine Bir İnceleme (1793-1826)*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2016, s. 6 (Yeşil, *İhtilaller Çağında*), 24; Mehmet Genç, "Osmanlı Ekonomisi ve Savaş", *Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Ekonomi*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2009, s. 209-222.
- Yücel Özkaya, "XVIII. Yüzyılda Mütesellimlik Müessesesi", *AÜDTCFD*, XXVIII/3-4 (1970), 369-390.
- Yücel Özkaya, "XVIII. Yüzyılın İlk Yarında Yerli Ailelerin Ayanlıkları Ele Geçirileri ve Büyük Hanedanlıkların Kuruluşu", *Belleken*, XLII/168 (1978), 667-724; Ensar Köse, *Ayanlar Çağında İçel Sancağında Sosyal Hareketlilik*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 2013, s. 20-42.

unsurlarının yeniden organizasyonunda ve mâli kaynakların paylaşımında merkezî fail olarak belirleyici konumunu, imparatorluk taşrasının büyük kısmı için muhafaza ediyordu. Merkezkaç unsurların, merkezî otoriteyi besleyecek surette sisteme dahil edilmesi şeklinde özetlenebilecek bu süreçte, ülke kaynakları, merkezî devlet aygıtı ve merkez elitleri aracılığıyla yeniden paylaşılırken yeni bir denge kuruluyordu.⁸ Osmanlılar açısından zorunlu bir değişim süreci olarak kabul edebileceğimiz bu dönem Osmanlı tarzı merkezileşme olarak tanımlanır.⁹

Devletin, mâli kaynakları merkezî hazineyi besleyebilecek şekilde verimli kullanabilmek ve taşradaki idari ve güvenlik sorunlarını aşabilmek için geliştirdiği bu çözümle taşrada kök salmış zengin ve güçlü aileler de siyasal mekanizmanın bir parçası haline gelmişlerdir.¹⁰ Taşra elitleri özellikle de 18.yüzyılın son çeyreği itibarıyla, merkezî hükümetin askerî ve mâli krizler neticesinde süreci yönetme becerisinin zafiyete uğraması ile güçlerini, bu siyasal yapılanmanın kendilerine açtığı alanın ötesine taşıma imkânı elde ettiler ve merkezin amaç ve ihtiyaçları hilafına hareket edebilme güç ve fırsatı buldular.¹¹

Bu yapısal ve konjonktürel koşullar bağlamında, bir âyânın gücünün birbiriyle bağlantılı iki temel ilişki boyutu vardı. Öncelikle kendi iktidar alanındaki rakipleri arasında temayüz etmeliydi. Böylece merkezin ve bölgedeki uzantılarının işbirliğine uygun bir partner olarak âyânlık, mütesellimlik, mültezimlik gibi görevler için kendi kulvarındaki irili ufaklı yerel seçkinler arasında en makul aday haline gelecekti. Bölgesel olarak güçlü ve etkili ilişkiler yoluyla temeyyüz etmenin en önemli aracı sancak, kaza ve karyeler ölçeğinde örgütlenebilmektir. Bu, 18.yüzyılda iktidar kompozisyonuna dahil olan yöre halkının desteğini temin etmek, merkezin esas beklentisi olan etkin bir şekilde vergi tahsil edebilmek ve savaş dönemlerinde merkezin talep ettiği asker kaynağını organize edebilmek yoluyla bir âyânın iktidarını muhafaza edebilmesinin en önemli şartıydı.

Aileler emperyal ve bölgesel konjonktürü hesaba katarak bir örgütlenme ve var kalma stratejisi yürütmeliydiler. Taşra idaresi bağlamında merkezî hükümetin belirleyici gücü zaman zaman zayıflasa da hiç kaybolmamıştı. Zira âyânları palazlandıran mâli kaynaklar esas

8 Erken modern dönemde Osmanlı devlet ve toplumunun geçirdiği dönüşümleri siyasal kültürün dönüşümü olarak belirleyen, oyuna dahil olan yeni iktidar grupları ve yönetici elitler arası ittifakları merkeze alan sınıf temelli değerlendirmeler için bk. Ariel Salzmann, *Osmanlı Ancien Regime'i Modern Devleti Yeniden Düşünmek*, çev. Ayşe Özdemir, İletişim Yayınları, İstanbul 2017; Ariel Salzmann, "An Ancien Regime Revisited: Privatization and Political Economy in the Eighteenth-century Ottoman Empire", *Politics and Society*, XXI/4 (1993), 393-424; Rifa'at Ali Abou-El-Haj, *Formation of the Modern State: The Ottoman Empire Sixteenth to Eighteenth Centuries*, State University of New York Press, Albany 1991, s. 34.

9 Karen Barkey, *Eşkîyalar ve Devlet, Osmanlı Tarzı Devlet Merkezileşmesi*, çev. Zeynep Altok, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2011.

10 Ergenç Özer, "XVIII. Yüzyılda Osmanlı Taşra Yönetiminin Mâli Nitelikleri", *Osmanlı Tarihi Yazıları, Şehir, Toplum, Devlet*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2012, s. 367-382.

11 Halil İnalıc, "Centralization and Decentralization", s. 27-52.

itbarıyla merkezî hükümet ve merkez bürokratlarının uhdesindeydi ve bu kaynakların elitler arasındaki paylaşımında merkez, belirleyici pozisyonunu daima muhafaza etmişti. Taşrada, iktidar ve ikbal hırsı ile birbiri ile mücadele etmeye ve merkezî devlet unsurlarıyla işbirliğine girmeye hazır birçok güç odağı mevcuttu ve merkez bu rekabetten¹² kendi lehine faydalanmak için muhtelif araçlara sahipti. Dolayısıyla âyân ailelerinin bölgesel iktidarının diğer boyutu da merkezî devlet ve ilgili unsurların teveccühünü muhafaza etmektir. Bu bakımdan âyânın, merkez bürokratları ve bölgede bulunan mukataaların malikâne mutasarrıfları ile iyi ilişkiler kurması ve yürütmesi gerekiyordu.

Bu süreç Menteşe bölgesinde de zaman ve mekânla ilişkili sosyoekonomik sonuçlar doğurmuştu. Menteşe sancağı 15.yüzyılda Osmanlı topraklarına katıldığından beri Anadolu Eyaletine bağlı bir sancak olmuş, 19.yüzyılın ikinci yarısına dek bu statüsü değişmemiştir. Sancağın uzun Osmanlı dönemi boyunca stratejik önemi, Rodos ve adalarla bağlantısıyla sınırlı kalmıştır. Bu doğrultuda da bölgede ne gelişmiş bir ticaret ve ne de buna bağlı büyük bir tarımsal ve sınaî üretim söz konusu olmuştur.¹³ Osmanlı menzil teşkilatına göre Anadolu'nun sağ kolunun sonunda bulunan sancak, coğrafi konumu ve dağ ve vadilerle parçalanmış topografyası sebebiyle 17. ve 18. yüzyıllarda da siyasi, ekonomik ve demografik bir hareketliliğe sahne olmamış ve büyük ölçüde içe kapalı sosyoekonomik yapısını muhafaza etmişti.¹⁴

Bölge eski dönemlerden beri Anadolu'nun tarihî ana ticaret yollarından uzakta bulunuyordu. Anadolu mahsulatını Batı'ya taşıyan yolların Menderes nehri kuzeyinde nihayete ermesi sancağın büyük kısmını bu ticaretin verimlerden mahrum bırakıyordu. Doğu'da Tavas'tan gelip Muğla üzerinden kuzeye, Çine ve Aydın'a uzanan ve yine Muğla üzerinden Milas'a ve buradan Balat, Söke, Efes ve İzmir'e ulaşan bölge içi yollarda bir kervan trafiği varsa da bölgenin dağlar ve vadilerle parçalanmış topografyası ulaşımı büyük ölçüde zorlaştırıyor ve bölgelerarası ticaret imkânlarını sınırlandırıyor. Engebeli ve ulaşımı zor coğrafya, bölgedeki limanların da ticari gelişimini sınırlandıran en önemli etkendi. Buna paralel olarak sancaktaki sınaî üretim faaliyetleri de bölgenin ihtiyaçlarını karşılamaya yönelik olmaktan ibaretti. Şehirler de dahil olmak üzere, baskın ekonomik faaliyet tarım ve hayvancılıktı.¹⁵ 19. yüzyıla kadar bölgedeki şehir alanları büyük yapısal dönüşümler geçirmemiş, sosyal ve ekonomik olarak yarı kapalı ve durağan kalmıştır.¹⁶

12 17 ve 18. yüzyıl Osmanlı siyasal kültüründe hizipler arası rekabetin bir aracı olan hane kavramı hakkında bir değerlendirme için bk. Jane Hathaway, *Osmanlı Mısırında Hane Politikaları Kazdağlıların Yükselişi*, çev. Nalan Özsoy, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2009, s. 21-26.

13 Mübahat S. Kütükoğlu, *Menteşe Sancağı 1830 (Nüfus ve Toplum Yapısı)*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 2010, s. 12.

14 Zekai Mete, *XV. ve XVI. Yüzyıllarda Muğla ve Yöresi*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 2004, s. 22 (Mete, *Muğla ve Yöresi*); Zekai Mete, "Menteşe", *DİA*, XXIX, İstanbul 2009, 150-152.

15 Mete, *Muğla ve Yöresi*, s. 121-124.

16 Mete, *Muğla ve Yöresi*, s. 60.

Menteşe'deki çiftliklerin büyüklüğü, klâsik dönem Osmanlı çift-hane sisteminin tipik bir örneği olarak 70 ila 150 dönüm arasındaydı.¹⁷ Tarıma elverişli alanların sınırlılığı ve parçalı topografya ayrıca, bölgede yeni tarım alanlarının açılmasını, geniş çiftliklerin kurulmasını ve Mentese kıyılarındaki irili ufaklı limanların, Doğu Akdeniz bölgesinin tarımsal ürünlerine Avrupa'dan gelen talep doğrultusundaki canlanan ticarete¹⁸ eklenmesini sınırlanmış görmektedir. Dolayısıyla Mentese bölgesi, esas olarak coğrafi koşulları sebebiyle 18. yüzyılda Batı Anadolu bölgesine teşmil edilen ticarî canlanmadan sınırlı bir şekilde etkilenmiş görmektedir.¹⁹

Bu dönemde Mentese'de bölgedeki ticaret potansiyelinde köklü bir dönüşüm gibi haricî faktörlere bağlı belirgin bir değişim olmadığından, 18. yüzyılda bölgedeki servet ve iktidar yapısını belirleyen başat faktörün imparatorluk ölçekli yapısal dönüşümler ve devlet uhdesindeki kaynakların paylaşımı olduğunu söylemek yanlış olmaz. Osmanlı merkezinin 17. ve 18. yüzyılın siyasi ve ekonomik krizlerine karşılık geliştirdiği, temelde mâli bir takım yeni düzenlemeler, Mentese sancağının 18. yüzyıldaki vaziyetini ve sancak ölçekli iktidar kompozisyonu belirleyen esas faktörler olmuştur. Mentese sancağı ilk kez 1712'de Aydın Muhassıllığı'na ilhak edilmişti.²⁰ Muhtelif mukataalardan oluşan bir ünite olan muhassıllık, temelde bu mukataa gelirlerinin toplanması için paşa rütbeli bir isme tevcih ediliyordu ve bu kişi bölgenin idari amiriydi. Mentese sancağı yüzyıl boyunca bu idari-mâli ünite ile ilişkili bir yönetim şemasına dahil olmuştur. Aydın, Saruhan ve Mentese sancakları başta olmak üzere Teke, Hamid, Karesi sancaklarına dek uzanan geniş bir bölgedeki vergi kaynaklarını yöneten Aydın muhassılları Mentese'nin yerel idarecileri için siyasi bir üst konumundaydı.²¹

Büyük ölçüde merkezî hükümetin siyasi mülâhazalarından kaynaklanan toprak tasarruf biçimlerindeki değişim, üretim biçimi ve ölçeğini değil, üretimden pay alanların kompozisyonunu değiştirmişti ki bu da âyân sınıfını besleyen bir husustu. Bununla birlikte bunun, Mentese'deki âyân sınıfının zenginleşme düzeyini de sınırlandıran bir etkisi olduğunu söylemek mümkündür.²² Başta bölge ile bütünleşik Rodos olmak üzere Mentese adalarını beslemek ve darlık ve savaş zamanlarında olağan olduğu üzere, İstanbul'un ve ordunun iâşesine katkıda bulunmak hariç, Mentese'de üretilen ürünler büyük oranda mahallinde tüketiliyordu.²³

17 Halil İnalçık, "Çiftliklerin Doğuşu: Devlet, Toprak Sahipleri ve Kiracılar", *Osmanlı'da Toprak Mülkiyeti ve Ticari Tarım*, ed. Çağlar Keyder, Faruk Tabak, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2012, s. 16 (İnalçık, "Çiftliklerin Doğuşu"); Mete, *Muğla ve Yöresi*, s. 248.

18 İnalçık, "Çiftliklerin Doğuşu", s. 24.

19 İnalçık'ın, bölgedeki iki ayan hanedanı Tekelioğulları ve Karaosmanzâde özelindeki değerlendirmesi için bk. İnalçık, "Çiftliklerin Doğuşu", s. 25-34.

20 M. Çağatay Uluçay, *18. ve 19. Yüzyıllarda Saruhan'da Eşkıyalık ve Halk Hareketleri*, Berksoy Basımevi, İstanbul 1955, s. 124-125.

21 Cahit Telci, "Mali Bir Ünite Olarak Aydın Muhassıllığı", *Tarih İncelemeleri Dergisi* XXI/1 (2006), s. 137-138.

22 İnalçık, "Çiftliklerin Doğuşu", s. 23.

23 Mete, *Muğla ve Yöresi*, s. 258, 267.

Bölgedeki sosyal, siyasi ve ekonomik düzeni etkileyen bir diğer hususiyet de bölgenin, Menteşe Adaları ve Doğu Akdeniz ile ilişkisidir.²⁴ Güneybatı Anadolu kıyılarının, kıyıya çok yakın olan İstanköy ve Rodos başta olmak üzere, Menteşe adaları ve Doğu Akdeniz bağlantısı antik zamanlardan beri bölgedeki sosyal, siyasi ve iktisadi hayatın denizcilik ve denizden gelen tehlikelerle ilişki olarak şekil almasına sebebiyet vermiştir.²⁵ Bu doğrultuda 18. yüzyılda Menteşe sancağında muktedir olanlar da adaların ve bölgedeki irili ufaklı koy ve körfezin savaş zamanlarında muharip güçlere ve sair zamanlarda korsanlara karşı savunulmasında ve kuvvetle muhtemel buralardaki legal ve illegal küçük ölçekli ticari etkinlikte pay sahibi olmuşlardı. Daha önemlisi, 1770 Çeşme Faciasını takiben Osmanlı donanmasının hızla yeniden inşası faaliyetleri doğrultusunda taşra tersanelerinin yoğun biçimde faaliyete geçmesi ile Osmanlı'nın taşra tezgâhlarından²⁶ Bodrum Tersanesi'ndeki kalyon inşaatları²⁷ çoğunlukla bölgedeki ham madde ve emeğin organizasyonuna kadir, bölgenin gelirlerini yöneten ve asayişini temin etmekle de yükümlü Menteşe mütesellimlerine tevdi edilmiştir.²⁸

Bu dönemde Menteşe yöresinde Hasaınçavuşzâdeler,²⁹ Tavashızâdeler³⁰ ve Milaslızâdeler³¹ olmak üzere üç önemli âyân ailesi öne çıkmıştır. Bunların dışında Aydın bölgesinin güçlü ailelerinden Cihanzâdeler ile İlyaszâdeler de Menteşe'de zaman zaman etkinlik sağlamışlardır. Bu çerçevede “âyânlar çağı”nın erken evrelerinden itibaren 18. yüzyılın sonuna dek bölgesel rakipleri arasında öne çıkacak denli muktedir kalmayı başaran ve Muğla,

-
- 24 Menteşe sancağının, 18. ve 19. yüzyıllarda Menteşe adalarını da kapsayan Cezâyir-i Bahr-i Sefid Eyaleti ile ilişkisine dair değerlendirmeler ve bu ilişkinin mülki teşkilatın oluşumuna etkisine dair örnekler için bk. Ali Fuat Öreñç, *Yakındönem Tarihimizde Rodos ve Oniki Ada, Doğu Kütüphanesi*, İstanbul 2006, s. 55 (Öreñç, *Rodos ve Oniki Ada*), 68 dipnot: 262, 114-116.
- 25 Mete, *Muğla ve Yöresi*, s. 15; Ali Fuat Öreñç, “Ege Adaları ile Menteşe Sancağı İlişkileri,” *Cumhuriyet'in 100. Yılına Armağan Muğla Tarihi Üzerine Araştırmalar*, Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi Yayınları, Muğla 2024, s. 98-99.
- 26 18. Yüzyılda Tersane-i Âmire'ye bağlı taşra tezgâhlarındaki kalyon inşası sürecini, sürecin faillerini, maliyet ve kaynakları Sinop, Rodos ve Midilli tezgâhları özelinde ele alan kapsamlı bir değerlendirme için bk. Enes Depe, *18. Yüzyılda Taşra Tezgâhlarında Kalyon İnşa Organizasyonu*, Kriter Yayınevi, İstanbul 2022. Batmaz, “İltizam Sistemi”, s. 39-50.
- 27 18. yüzyılda Bodrum'da kalyon inşaatı faaliyetleri ve ayanların bu husustaki rolü hakkında titiz bir değerlendirme için bk. Serdal Soyluer, *Bodrum Tersanesi'nde Osmanlı Donanmasına Gemiler İnşası (Tevfir-i Merâkib-i Bahriyye Teksir-i Süfün-i Mansûre)*, Okur Kitaplığı, İstanbul 2023 (Soyluer, *Bodrum Tersanesi*).
- 28 Sancak mütesellimlerinin 18. yüzyıl boyunca idareleri altındaki sancaklar civarında üstlendikleri muhtelif gemi inşası görevleri hakkında bk. Fatma Şimşek, “Taşra Tersanelerinde Gemi Yapımı ve Mütesellimlerin Gemi İnşa Faaliyetleri (XVIII. Yüzyıl)” *Mediterranean Journal of Humanities* IX/2 (2019), 467-468.
- 29 Bircan Kaymakçı, *Menteşe Sancağı'nın Taşralı Yöneticileri: Ayan Aileleri Çavuşzâdeler Milaslızâdeler*, Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Denizli 2010 (Kaymakçı, *Menteşe Sancağı'nın Taşralı Yöneticileri*).
- 30 Tavashızâdelerle ilgili bk. Mübahat S. Kütükoğlu, “Bir Âyân Ailesi: Tavashızâdeler”, *Belleten*, LXXV/273 (2011), 447-470; M. Yaşar Ertaş, “Tanzimat Dönemi Osmanlı Merkezileşmesi Karşısında Bir Osmanlı Ayanı: Tavashızâde Osman Ağa”, *History Studies*, IV, (Prof. Dr. Enver Konukçu Armağanı), (2012), 117-133.
- 31 Said Nohut, *Vakfiyeleri Işığında Milaslı Abdülaziz Ağa Ailesi*, Fatih Sultan Mehmet Vakfı Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2014.

Fethiye, Çine, Marmaris, Bodrum, Milas, Aydın, Denizli ve Rodos'a kadar uzanan geniş bir bölgede örgütlü bir iktidar kuran aile Hasançavuşzâdelerdir. Aile, 18. yüzyıl boyunca, 1768-1792 Rusya ve Avusturya savaşları sonrasında yeniden merkezileşme politikalarının güçlendiği döneme kadar Hasan Çavuş, Ahmed Ağa ve Ebubekir Ağa riyasetinde gelişmiş ve büyümüştür. Devlet aygıtının geçirdiği dönüşümün hasil ettiği imkânları kullanarak büyük bir güce erişen Hasançavuşzâdeler, idari ve mâli açıdan büyük bir pâyeye olan Menteşe mütesellimliğini uzun yıllar uhdelelerinde bulundurdular.

Fethiye'den Aydın'a kadar geniş bir alana yayılan, mensupları aracılığı ile servet ve iktidarını artıran aile, zaman zaman devlet kontrolünden çıkan, mâli kaynakları kendi çıkarları doğrultusunda işleten, yöredeki diğer âyân aileleri ile iktidar savaşına giren, siyasi hamlelerle güç devşiren ve elindeki askerî gücü pervasızca kullanan denetimi zor bir güce de dönüşmüştür. Bu durum Menteşe'de toplumsal huzursuzluk ve asayiş sorunları yarattığı gibi, sancağın idari ve mâli sisteminde de aksaklıklara yol açmıştır. 18. yüzyılın sonlarına doğru, kısmen güç kaybetmiş gözükseler de güçlü paşalarla kurulan yakınlıklar ve yerel ağlar sayesinde bölgesel iktidarlarını yüzyılın sonlarına kadar muhafaza etmişlerdir.

Yüzyıl sonu itibariyle mâli ve idari yetkilerini araçlarla daha az paylaşmaya yönelik bir irade ile taşra idaresinde sertleşen devlet politikalarına karşı, sürece uyum sağlayamayan âyân aileleri bir çözülme yaşayarak servet ve kudret kaybetmişlerdir. Yeni döneme uygun strateji geliştiremeyen ve rakip âyân aileleri karşısında eski gücünü muhafaza edemeyen Hasançavuşzâdeler de yüzyılın ilk yarısında kazandıkları konumu muhafaza edememiş ve politik bir güç olarak etkisizleşmişlerdir.

Hasançavuşzâde ailesi, unvan ve pâyelerle merkez bürokratları arasına katılan büyük âyân ailelerinden daha küçük ölçekli yerel bir örgütlenme ile varlık göstermesi bakımından Osmanlı terminolojisinde âyân, eşkıya ve mütegalibe olarak yer bulan muktedir öznelere tanımlanmasına imkan verecek bir âyân tipini temsil etmektedir. Hasançavuşzâdelerin Menteşe yöresinde hangi koşullarda, hangi araçlarla ve nasıl örgütlendiklerinin hikâyesini anlatan bu çalışma ise Osmanlı âyânlığının tipolojik mahiyetinin ortaya koyulmasına önemli bir katkı sağlayacaktır.³²

Ailenin Erken Tarihi

Menteşe sancağının hemen bütün 18. yüzyıl boyunca en güçlü ailesi olan Hasançavuşzâdeler Köyceğiz kökenlidir. Aile adını Hasan Çavuş'tan almıştır. Ailenin erken tarihini kesin hatlarıyla ortaya koymak, elimizdeki verilerle şimdilik zor görünse de 1699 tarihli bir mühimme kaydı,³³ kesin olmamakla birlikte aile ile ilişkilendirilebilecek bazı veriler ihtiva etmektedir.

32 Feridun Emecen, "Doğu Karadeniz'de Ayanlık: Tirebolulu Kethüdazâde Mehmed Emin Ağa", *Belleten*, LXV/242 (2001), 193, 196.

33 BOA, A. {DVNSMHM.d (Mühimme Defteri), nr. 110, s. 680, h. 3143.

Belgeye göre, Köyceğiz’de Hamzoğlu Ahmed ve oğulları Hasan, Hüseyin ve İbrahim, adamları ile Köyceğiz kazasında zorbalık yapmaktadırlar. Köyceğiz kadısı Mehmed’in Divan-ı Hümayun’a gönderdiği mektuba göre Hamzoğlu Ahmed ve oğullarından oldukça geniş bir çevre rahatsızdı. Öyle ki mahkemeye gelerek kadı aracılığı ile şikayetlerini doğrudan padişaha sunmak isteyenler arasında imamlar, hatipler, zeamet ve tımar sahipleri ile reâyaya ve berâyaya da dahil olmak üzere, kazanın hemen her kesiminden insan vardı. Kadı efendinin de haklı görerek İstanbul’a ilettiği şikâyetlere göre, Hamzoğlu Ahmed ve oğulları “kendi hallerinde” olmadıkları gibi, etraflarına topladıkları yeniçeriler ve reâyadan kimi şakilerle beraber kanun ve şeriata aykırı işler yapmaktaydılar. Köyceğiz kadısının mektubunda yer alan, “hilaf-ı şer” olarak birçok kişiyi cezalandırmak, pazarda haksız yere insanları darp etmek, bazılarını hapse atıp bazılarını zincire vurmak, reâyanın evlerini basıp mallarına ve erzaklarına el koymak, fazladan vergi toplamak, mahkemede adam dövmek, ehl-i namusun ırzına el uzatmak gibi ağır suçlamalar Ahmed ve oğullarının Köyceğiz’de oldukça güçlü olduklarına ve bölgenin sosyal hayatının her alanına müdahale ettiklerine işaret etmektedir.

Eyalet ve sancaklardaki subaşı, mültezim ve mütesellimlerle ilgili sık sık benzer şikayetlerin vuku bulduğu ve konuyla ilgili fermanlarda bu kişilerin suçları sayılıp eşkıya olarak nitelendirildikleri göz önüne alındığında, bunların basit suçlar, Ahmed ile oğullarının ise sıradan eşkıyalar olmadıklarını düşünmek gerekir. Nitekim mektuptan, Hamzoğlu Ahmed’in ve oğullarının on beş yıldan beri Köyceğiz’de “kura subaşısı”³⁴ oldukları ve vergi tahsildarlığı yaptıklarını anlıyoruz.

Mahkeme huzurunda dile getirilen Hamzoğlu Ahmed’e yönelik önemli ithamlardan biri de tımarlıların köylerini zapt edip kendi üzerlerine aldığıdır.³⁵ 1683-1699 savaşları sebebiyle sefere katılan tımarlı siphahilerden birçoğunun ölmesi, kendilerinden haber alınamaması veya köylerine dönmemeleri yüzünden birçok tımar sahipsiz kalmıştı. Bu durumda sancak alaybeylerinin arzı üzerine bu tür tımarlar başkalarına tevcih edilmekteydi. Bu süreçte Menteşe sancağında da birçok tımar el değiştirmişti.³⁶ Köyceğiz kadısının İstanbul’a gönderdiği mektupla aynı tarihte ve hemen sonrasında, sahipsiz kalan veya sahibinin rızasıyla vaz geçtiği bir kısım tımar topraklarının Ahmed ve Hasan’a verildiğine dair kayıtlar mevcuttur.³⁷ Kesin bir delil bulunmasa da bunların, Hamzoğlu Ahmed ve oğlu Hasan olabileceği ihtimali göz ardı edilmemelidir.

34 Serbest tımarlarda, asayiş ve düzen sancakbeyinin sorumluluğundaydı. Bu sebeple sancakbeyleri sancaklar için “sancak subaşısı”, kazalar için “kaza subaşısı” ve köyler için de “köy subaşısı” adı altında başbuğlar atıyordu. (Mustafa Akdağ, *İktisadi ve İctimai Tarihi, II, 1453-1559*, Tekin Yayınevi, Ankara 1979, 89.) Dolayısıyla “Kura subaşısı” da serbest tımarlarda köylere atanan asayişten sorumlu kişidir.

35 BOA, A. {DVNSMHH.d (Mühimme Defteri), nr. 110, s. 680, h. 3143.

36 BOA, İE. AS, nr. 3794/1; BOA, İE.AS, nr. 28/2473; BOA, İE.AS, nr. 27/2470; BOA, İE.AS, nr. 34/3061; BOA, İE.AS, nr. 34/3062; BOA, İE.AS, nr. 44/3946; BOA, AE. SMST.II, nr. 33/3294; BOA, AE. SMST.II, nr. 74/7823; BOA, AE.SAMD.III, nr. 210/20338; BOA, AE.SAMD.III, nr. 199/19207.

37 BOA, İE. AS, nr. 3794/1-2.

Nitekim kaza halkının mahkemeye müracaat etmelerinden üç yıl önce, 1696 senesinde nefir-i âmm³⁸ kapsamında, Menteşe sancağından asker çıkarmaya kudreti yeten ve savaşta çağrılan kişiler arasında Köyceğiz kazasından Hamzaoğlu da bulunmaktaydı. Konuyla ilgili biri mart, diğeri haziran ayında olmak üzere iki hüküm mevcuttur. Birinci hükümde sefere 20 neferle katılması istenen kişi “Köyceğiz sükkânından Hamzaoğlu ... nam” şeklinde yazılmışken³⁹ ikinci hükümde isme gerek duyulmadan doğrudan “Hamzaoğlu” kaydı ile yetinilmiştir.⁴⁰

Düşmanların dört bir taraftan Osmanlı ülkesine saldırdıkları bir dönemde cihat etmenin her Müslümana “farz-ı ayn” olduğu ve “nefir-i âmm” ilan edildiği belirtilen fermanlara rağmen Köyceğizli Hamzaoğlu, sefere gitme konusunda tereddüt göstermiş ve fermana muhalefet etmiştir. Menteşe sancak mutasarrıfı İpşir Hasan, Köyceğizli Hamzaoğlu’nu sefere götüremediğinden, bu görev Saruhan sancak mutasarrıfına verilmiştir.⁴¹ Elimizdeki belgelerden süreci takip edemediğimiz için Hamzaoğlu’nun 20 neferle sefere götürülüp götürülemediğini bilemiyoruz. Ancak 1699’daki Köyceğiz kadısının mektubuyla Hamzaoğlu’nun, kanun ve hukuka riayet etmesi hususunda gönderilmiş olan emirlere de uymadığını ve seksen kişilik bir sekban kuvvetiyle dağlara çıkıp eşkıyalığa devam ettiğini anlıyoruz.⁴²

Kadı arzı ve sefere çağrı hükümlerinde ortaya konulan görüntü, Köyceğiz sakinlerinden olan Hamzaoğlu Ahmed’in, bölgede yasal veya yasa dışı önemli askerî ve politik bağlantıları bulunan kudretli ve servet sahibi biri olduğu yönündedir. Etrafına yeniçeri ve sekbanları toplaması, subaşılık ve vergi tahsildarlığı görevlerini üstlenmesi, tımar topraklarını üzerine alması, hatta sefere tayin edilmesine rağmen itaat göstermemesi Hamzaoğlu’nun Menteşe yöresindeki iktidarına delalet ediyor. Devrin koşullarında Köyceğiz gibi küçük bir yerde bu kadar nüfuzlu bir ailenin birden ortaya çıkması mümkün olmadığı gibi, kolayca silinip yok olması da düşünülemez.

Bu durum dikkate alındığında, 17. yüzyılın sonlarında Köyceğiz’in oldukça güçlü sınımlarından olan Hamzaoğlu Ahmed’in, büyük bir ihtimalle Köyceğiz kökenli olup Menteşe sancağında servet ve güç kazanmış olan Hasan Çavuş’un babası olduğunu söyleyebiliriz. Diğer bir ifade ile Hamzaoğlu Ahmed’in oğlu Hasan ile aileye adını veren Hasan Çavuş, yüksek ihtimalle aynı kişidir, zira Hasan Çavuş’un Sarıbeyoğlu isyânının yol açtığı muharebe ortamında, 1740-1741 (h. 1153) senesinden önce vefat eden babasının adı da Ahmed’dir.⁴³

38 Bu dönemdeki nefir-i âmm uygulaması için bk. Murat Tuğluca, “1683-1699 Savaşlarında Nefir-i Âmm Halkı”, *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi (SUTAD)*, sayı 40 (Güz 2016), s. 87-110.

39 BOA, A. {DVNSMHH.d (Mühimme Defteri), nr. 108, s. 146, h. 632.

40 BOA, A. {DVNSMHH.d (Mühimme Defteri), nr. 108, s. 297, h. 1265-1266.

41 BOA, A. {DVNSMHH.d (Mühimme Defteri), nr. 108, s. 297, h. 1263.

42 BOA, A. {DVNSMHH.d (Mühimme Defteri), nr. 110, s. 680, h. 3143.

43 BOA, C. ML, nr. 753/30684.

Hasan Çavuş'un kendinden sonra ailenin reisliğini üstlenen oğlunun adının Ahmed olması da bir tesadüf eseri değil, dedesinin adını taşıdığı şekilde yorumlanabilir. Tüm bu karineler sonucunda Hasançavuşzâdelerin ulaşabildiğimiz ilk atasının adının Hamza olduğunu ve ailenin soy kütüğünün, 17. yüzyıl ortalarında Hamza ile başlayarak Ahmed, Hasan, Ahmed ve Ebubekir şeklinde devam ettiğini söyleyebiliriz. 17. yüzyıl sonu ve 18. yüzyılın hemen başında, belgelerde Hamzaoğlu ifadesine yer verilmişse de aile, adını Hasan Çavuş'tan almıştı ve bir aile asabiyeti ile varlık gösterdikleri 18. yüzyıl boyunca Osmanlı belgelerinde Hasançavuşzâde ve Hasançavuşoğlu olarak anılmışlardı.

Hasan Çavuş: Serdengeçtilikten Mütesellimliğe

Kura subaşılığı ve vergi tahsildarlığı görevleri Hamzaoğlu Ahmed'in Menteşe mutasarrıfına bağlı bir memur olduğunu gösteriyor. 1696 tarihli fermandaki Menteşe sancağından savaşa çağrılanlar için yapılan "mukaddemâ sefere memûr dirlik tasarruf edenlerden olub her biri bir tarikle seferden kalan zî-kudretlerden" ifadesine göre de tımar tasarruf etmektedir. Aileye adını veren Hasan için ise belgelerde "çavuş" ve "atik serdengeçti" unvanları kullanılmıştır. Bu iki unvan birbirini tamamlar özelliktedir. Çavuşlar başlangıçta padişahın muhafazasında, teşrifat işlerinde ve ulaklık hizmetinde vazife görürken 16. yüzyılın ikinci yarısından sonra görev alanları genişlemiş ve muhtelif hizmetler icra etmeye başlamışlardı. Çavuşların bir kısmı ulufeli iken bir kısmı da tımar tasarruf etmekteydi ki bu tımarlı divan çavuşlarının kökeni, Birûn teşkilatına bağlı cemaat ve kapıkulu süvarilerine dayanıyordu. Tımar düzenindeki bozulma ile saray ve ocak mensupları tımarlı sipahilerden boşalan toprakları tasarruf etmeye başladıkları gibi, bir şekilde divan çavuşluğu beratı elde etmeye de çalıştılar. 17. yüzyılda devletin nakde ihtiyacının artmasıyla iltizam sistemi yaygınlaşırken, iltizam alanların talepleri sebebiyle çavuşluk gibi unvanların da bolca dağıtıldığını biliyoruz. Hatta Anadolu'da Celâlî isyanlarına karışmış eşkiya reislerine çavuşluk unvanı verilerek isyanlar bastırılmaya çalışılmıştı. Dolayısıyla yüzyılın sonunda gedikli divan çavuşluğu beratı alanların menşelerinde önemli değişimler yaşandı. Çavuşluk beratı elde etme hususunda istekli kişilerin başında ise savaş dönemlerinde eyaletlerden gönüllü olarak toplanan serdengeçti ağaları gelmekteydi.⁴⁴

Eyaletlerdeki çavuşlar muhtelif görevler icra etmekteydiler. Bunların başında cezaların infazı, eşkiya teftişi, subaşılık, vergi tahsildarlığı, asker toplama, iltizam ve mukataalar kapsamında mâli görevler gelmekteydi. Dolayısıyla özellikle sancaklarda çavuşluk önemli ve yüksek bir pâyeye idi. Çavuşluk beratı çavuşbaşının arzı, sadrazamın telhisi ve padişahın ihşamı ile hazırlanıyordu ve her talep eden bu berata sahip olamazdı. Bunun için çavuşluk talep eden kişiye taşrada veya İstanbul'da iltimas ve tavassut edecek etkili ve yetkili bir tanıdığıın olması

44 Osmanlıda çavuşluk kurumu ve tarih içindeki değişimi hakkında ayrıntılı bilgi ve değerlendirme için bk. Murat Uluskan, *Divân-ı Hümâyün Çavuşları*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 2004 (Uluskan, *Divân-ı Hümâyün Çavuşları*).

gerekiyordu.⁴⁵ Hasan Çavuş da çavuşluk beratını, muhtemelen Aydın muhassılı ve Menteşe mutasarrıflarının tavassutuyla almıştı.

Hasan Çavuş'un diğer bir pâyesi olan serdengeçti ağalığı da taşrada oldukça saygın bir görevdi. II. Viyana kuşatması sonrasında serdengeçtilik vilayetlerde yeniçeriliğin en önemli kaynaklarından biriydi. Öyle ki savaş zamanlarında serdengeçti bayrağı ile tahrir edilen piyade ve süvari askeri olmak, yeniçeriliğe geçişin en hızlı yolu olmuştu. Serdengeçti ağaları yeniçeri ocağına mensup kişilerden oluştuğu gibi, 18. yüzyılda ağaların birçoğu taşrada yeniçeri toplamak için gerekli servete sahip güçlü kudretli âyânlardan seçiliyordu. Sefer zamanlarında taşradan serdengeçti askeri çağrılırken ağa olarak öncelikle daha önce serdengeçti bayrağı açmış ve tecrübeli kişilere görev veriliyordu ki bunlara “atik ağa” veya “atik serdengeçti ağası” deniliyordu.⁴⁶ 18. yüzyılda kaza serdarları da büyük oranda serdengeçti ağalarından seçiliyordu.⁴⁷ Hasan Çavuş “atik serdengeçti ağası” olarak Menteşe sancağından yeniçeri toplayıp savaflara götürürken⁴⁸ oğlu Hacı Ahmed ise kaza serdari olarak görev yapmıştır.

Tüm bu bilgiler ışığında, ailenin bilinen ilk üyelerinin tımar ve zeamet tasarruf eden dirlik sahibi iken sonradan serdengeçtilik ve çavuşluk pâyeleri ile daha geniş yetkilere sahip oldukları ve Yeniçeri Ocağı ile organik bağ kurdukları anlaşılmaktadır. Keza elde ettikleri pâyeye ve yetkilerle de doğrudan İstanbul'dan verilen emirlerin yanı sıra, Aydın muhassılları ve Menteşe mutasarrıfları emrinde birçok idari ve mâli görev üstlenmişlerdir.

Hamzaoğlu Ahmed döneminde de Menteşe'de önemli bir iktidarı olduğu anlaşılan aile, ekonomik ve politik gücünü esas itibarıyla Hasan Çavuş döneminde artırmıştır. Hasan Çavuş'a dair ulaşılabildiğimiz en erken tarihli kayıt Şubat 1717 tarihlidir. Avusturya seferi sebebiyle Anadolu ve Rumeli eyalet ordusu seferber edilirken sancaklardaki mütesellim, âyân ve eşraftan da boylu tüfekli yeniçeri tahrir etmek suretiyle ikişer adet piyade serdengeçti bayrağı tertip edip kendi ağaları ve adamları ile bizzat sefere katılmaları talep edilmiştir. Söz konusu fermanın bir sureti de Menteşe sancağından Milaşlı Abdülaziz ve Köyceğizli Hasan Çavuş'a gönderilmiştir.⁴⁹

45 Uluskan, *Divân-ı Hümâyün Çavuşları*, s. 63-64.

46 Abdülkasım Gül, *Yeniçeriliğin Tarihi, II, (Yeniçeri Ordusu, Yeniçerilerin Hakları ve Mükellefiyetleri)* Küre Yayınları, İstanbul 2022, 93 (Gül, *Yeniçeriliğin Tarihi*); M. Çağatay Uluçay, “Karaosmanoğullarına Ait vesikalar II”, *Tarih Vesikaları*, II/10 (1942), 301.

47 Abdülkasım Gül, *Yeniçeriliğin Tarihi, II*, 350.

48 BOA, A. {DVNSMHM.d (Mühimme Defteri), nr. 139, s. 270, h. 1037.

49 Ferman Sobuca'da sakin olan Cihanoğlu Mehmed'e yazılmış olup birer suretleri de Aydın ve Saruhan çevresindeki sancak ve kazalardaki serdengeçti ağalarına gönderilmiştir. Fermana ikişer adet bayrak tertip edilmesi istenmiş iken farklı miktardaki taleplerde ferman suretinde bu durum belirtilmiştir. Hasan Çavuş'a gönderilen surette farklı bir kayıt olmadığı için Cihanoğlu'na yazılan fermanla belirtildiği üzere Hasan Çavuş da iki adet bayrak tertip etmekle vazifelenmiştir. Bk. BOA, A. {DVNSMHM.d (Mühimme Defteri), nr. 125, s. 182, h. 706,707,708.

Hasan Çavuş'a dair bir diğer kayıt ise bundan 16 yıl sonrasına aittir. 1733 yılında Teke sancağında Kalkanlı kazasında toplanarak Eşen kazasını basan eşkıyaları yakalamak üzere Aydın muhassıl vekili Halil tarafından buyruldu ile görevlendirilmiştir. Ancak eşkıya takibine gönderilen Hasan Çavuş kendisi kanun dışına çıkmıştı. Teke ve Hamit mutasarrıfları ile Tirkemiş voyvodası ve yöredeki kaza kadılarının ilamlarına göre, Üzümlü kazasında bulunan oğlu Ahmed'in yanı sıra Tirkemiş, Karaağaç-ı Gölhisar, Meğri, Eşen, Düğer, Çapan, Dalaman, Mortuna, Kalkanlı kazalarından etrafına topladığı adamlar ile birlikte eşkıyalık yapmıştır.⁵⁰ İddialara göre Haremeyn evkafına bağlı Tirkemiş mukataasının "reâya başı"nı öldüren Hasan Çavuş, Tirkemiş'e bağlı dokuz köy ile iki cemaat halkı üzerine saldırarak reâyanın mal ve hayvanlarını yağmalamış, birçok kişiyi haksız yere öldürmüş ve hatta o kadar büyük bir şiddet ortamı ortaya çıkmıştır ki olaylar sırasında dört beş çocuk⁵¹ da atların ayakları altında helâk olmuştur. Bu ağır suçlamalar üzerine gönderilen fermanla Hasan Çavuş ve rüfekasının yakalanması ve Karaağaç-ı Gölhisar kadısı tarafından davaları görülerek suçlu bulunmaları halinde Kıbrıs'a sürülüp Magosa kalesinde hapsedilmeleri emredilmiştir.⁵² Ancak yörede büyük bir güce sahip olduğu anlaşılan Hasan Çavuş'un yakalanması ve mahkemeye sevkî büyük bir meseleye dönüşmüştür. Hasan Çavuş'un hasımları ve davacı konumundaki reâya, mahkemeye çıkmak için Hamid ile Mentеше sancağı arasındaki Dirmil sahrasına gelip sekiz gün beklemelerine rağmen, bölgeye dört saatlik mesafede bulunan Hasan Çavuş bir türlü mahkemeye getirilememiştir. Fermanla, İstanbul'dan gönderilen mübaşir tamahkârlık göstererek Hasan Çavuş'un yanında yer almakla suçlanmıştır. Kezâ, Eşen kazasında eşkıyalık yaptıkları iddia edilen Musabeyoğlu Mustafa ve rüfekası yakalandığı hâlde, davacı Eşen reâyasından hiç kimsenin mahkemeye gitmemiş olması; Kalkanlı kazası başta olmak üzere, çevre kazaların reâyasının arz ettiği Musabeyoğlu'nun istikamet ve diyanet üzere olduğu ve ondan hoşnut oldukları yönündeki mahzarlar ve Kalkanlı, Elmalı ve Kaş kadılarının da bunları İstanbul'a arz ve ilam etmeleri, Hasan Çavuş'u Musabeyoğlu Mustafa üzerine buyruldu ile tayin eden Aydın muhassıl vekili Halil'in durumunu da tartışmalı hale getirmiştir. Söz konusu fermanla, yanlış bilgi verdiği ve Hasan Çavuş'u koruduğu ima edilen Kapıcıbaşı Ahmed gibi muhassıl vekili Halil de sert bir şekilde uyarılmıştır.⁵³ Ayrıca Karaman valisi Abdullah Paşa'ya ferman gönderilerek olaylar özetlenmiş ve Karaman'dan ayrı bir mübaşir tayin ederek Hasan Çavuş ve rüfekasının bir an evvel mahkemeye çıkarılması hususunda desteği istenmiştir.⁵⁴ Olayın gelişimi ve merkezin

50 BOA, A. {DVNSMHH.d (Mühimme Defteri), nr. 139, s. 218, h. 871.

51 Karaman valisine gönderilen fermanla yalnızca bir nefer çocuğun at ayağı altında helak olduğu yazılıdır. BOA, A. {DVNSMHH.d (Mühimme Defteri), nr. 139, s. 278, h. 1068.

52 Aydın muhassıl vekili Halil'e gönderilen hükümler için bk. BOA, A. {DVNSMHH.d (Mühimme Defteri), nr. 139, s. 218-221-222, h. 871-872-882; BOA, C. DH, nr. 130/6488. Hasan Çavuş ve adamlarının yakalanması için İstanbul'dan mübaşir olarak görevlendirilen Dergâh-ı Ali Kapıcıbaşı Ahmed'e gönderilen hüküm: BOA, A. {DVNSMHH.d (Mühimme Defteri), nr. 139, s. 274-275, h. 1056.

53 "(...) bu babda siz ki bu güne hilâf-ı me'mûl hareket-i nâ-marziyyeye cesâretinizden nâşi müstahakk-ı eşedd-i îtâb olmuş iken (...)" BOA, A. {DVNSMHH.d (Mühimme Defteri), nr. 139, s. 275, h. 1056.

54 BOA, A. {DVNSMHH.d (Mühimme Defteri), nr. 139, s. 278, h. 1068.

mübaşir ve Aydın muhassıl vekiline gönderdiği itham edici uyarılar, yaşananların gasp hadisesi etrafında gelişen bir asayişsizlikten öte, bölgenin yerel muktedirleri arasında bir iktidar çatışmasına dönüştüğünü düşündürmektedir. Bu fermanlardan ayrıca, Hasan Çavuş ile oğlu Ahmed'in bu tarihte hacı olduklarını da anlıyoruz.

Olayın nasıl seyrettiği hususunda bilgi sahibi değiliz. Hasan Çavuş mahkemeye çıkarılarak davacılarla yüzleşmiş ve şikâyetçilerin gönüllerini almak ve zararlarını telafi etmek suretiyle kendini affettirmiş olabilir. Yahut güçlü hamileri aracılığı ile olaydan hiç mahkeme yüzü görmeden ve rakipleri arasından sıyrılarak çıkmış da olabilir. Çünkü gündemi meşgul eden bu olaylardan beş altı ay sonra, 1734 yılı ocak ayında Bağdat'ın tehdit altında kalması sebebiyle teşkil edilen orduya 100 nefer yeniçeri ile katılması için Hasan Çavuş'a ferman gönderilmiştir. Kendisiyle birlikte Milaşlı Abdülaziz ve Cihanzâde Mehmed'e de gönderilen fermanlarda Köyceğizli Hasan Çavuş'a atık serdengeçti ağası olarak hitap edilmiştir.⁵⁵

Atık serdengeçtilerden olan Hasan Çavuş, çavuşluk pâyesi ile Menteşe mutasarrıfları ve Aydın muhassılları emrinde birçok görev yerine getirmiştir. 1735-1736 (h. 1148) senelerinde ise aylık 500 kuruş ödemek suretiyle Menteşe mütesellimliğini ve aylık 80 kuruşla da Muğla kazası yeniçeri serdarlığını yürütmektedir.⁵⁶

1736 senesinde kayıtlara Menteşe mütesellimi olarak geçen ve bölgesel iktidarını arttırdığı anlaşılan Hasan Çavuş, 1737 senesinde önce Karaağaç-ı Gölhisar kazası Kızılhisar köyünden Deli Muhammed Ağa ve çevre kaza ve köylerden toplanan sayıları 1200'e ulaşan eşkıya grubunu,⁵⁷ hemen ardından da Sarıbeyoğlu Mustafa isyanını bastırmak üzere hizmete çağırılmıştır.⁵⁸ Sarıbeyoğlu Mustafa, Yeniçeri mütekaidi bir babanın oğlu olup Osmanlı ordusunda yer almış bir levent bölükbaşısıdır. Kişisel bir sebeple 1732 yılında isyana kalkışan Sarıbeyoğlu, kısa sürede etrafına topladığı adamları ile 1739'a kadar büyük bir eşkıyaya dönüşmüştür. Özellikle Osmanlı Devleti'nin Rusya, Avusturya ve İran'la üç cephede birden savaş verdiği 1736-1739 döneminde faaliyetlerini daha da artıran Sarıbeyoğlu, Batı Anadolu'da geniş bir sahada yaşamı derinden etkileyen büyük bir güvenlik sorununa dönüşmüştür. Üzerine gönderilen kuvvetlere karşı büyük bir direniş gösteren ve her seferinde kaçmayı başaran Sarıbeyoğlu'nun ele geçirilmesi bu süreçte devletin en önemli

55 BOA, A. {DVNSMHHM.d (Mühimme Defteri), nr. 139, s. 270, h. 1037.

56 BOA, C.ML, nr. 427/17300, s. 1.

57 BOA, A. {DVNSMHHM.d (Mühimme Defteri), nr. 144, s. 124, h. 382 ve s. 127-128, h. 383.

58 BOA, A. {DVNSMHHM.d (Mühimme Defteri), nr. 144, s. 189-190, h. 547; s. 209, h. 636; s. 209, h. 637; s. 221, h.707-708.

hedeflerinden biri olmuştur.⁵⁹ Öyle ki Fındıklılı Süleyman Efendi I. Mahmud'u anlatırken, bu padişahın mücadele ettiği “Nemçe, Moskov ve Acem ile Sarıbeyoğlu” olmak üzere dört düşmandan bahsetmiştir.⁶⁰ İşte bu dönemde Sarıbeyoğlu Mustafa'nın yakalanması için seferber edilen kuvvetlerden biri de Hasan Çavuş'a aittir. Sarıbeyoğlu isyanının bastırılması görevinde kendi adına çıkarılan fermanın mühimme defterinde ilk sırada kayda geçirilmesi ve Aydın, Saruhan ve Teke taraflarındaki âyânlara yazılan fermanların ise deftere, Hasan Çavuş hükmüne referansla suret olarak işlenmesi⁶¹ Hasan Çavuş'un bölgede gücünü oldukça artırdığı ve önemli bir isim haline geldiğinin işaretidir.

Hasan Çavuş'un mütesellimliğine ait ilk kayıtlar 1735-1736 (h. 1148) tarihlidir. Öncesinde mütesellim olup olmadığı, sonrasında kaç kez ve hangi tarihlerde bu görevi üstlendiği hakkında henüz bilgimiz yok. Ancak Hasan Çavuş'un Mentеше mütesellimliği için rakipsiz bir aday olmadığını biliyoruz. Nitekim Abdullah Paşa'nın 1716-1735 (h. 1128-1147) tarihleri arasındaki muhassıllık döneminin sonunda ödenmemiş borçlar içinde Hacı Ali Ağa'ya ait bir borç görünmektedir ki Ali Ağa “mütesellim-i sâbık-ı Mentеше”dir.⁶² Defterde tarih verilmemiş olmakla beraber Ali Ağa'nın mütesellimliği Hasan Çavuş'un 1735-1736 tarihindeki mütesellimliğinin öncesine aittir. Hasan Çavuş'un hemen ardından ise 1736-1737 (h. 1150) döneminde ise sancak, Aydın muhassılı Polad Ahmed Paşa uhdesindedir ve mütesellim de onun adamı Rişvanzâde Yusuf'tur.⁶³ Daha sonra 1741-1742 (h. 1154)⁶⁴ ve 1743 (h. 1156) senelerinde ise Tavas kazasından Mehmed Efendi isimli bir kişinin Mentеше mütesellimi olduğunu görüyoruz.⁶⁵ 1760'a (h. 1173) kadar Hasan Çavuş ve ailesi bölgedeki iktidarlarını, yüzyılım ikinci yarısındaki gibi tahkim edebilmiş değillerdi.

1735 tarihli Mentеше Muhassılı müteveffa Abdullah Paşa'nın zimem bakâyâ defterinde Hasan Çavuş'un 1017 kuruşluk bir adet borç temessükü ile adı geçmektedir.⁶⁶ 1736-1737

59 Sarıbeyoğlu Mustafa isyanı ve etkileri hakkında geniş bilgi için bk. Necmi Ülker, “XVIII. Yüzyılda Batı Anadolu'da Bir Ağanın İsyanı: Sarıbeyoğlu Mustafa,” *Beşinci Milletlerarası Türkoloji Kongresi İstanbul, 23-28 Eylül 1985: Tebliğler, III. Türk Tarihi*, II, 635-652; M. Yaşar Ertaş, “18. yüzyılda Bir Osmanlı Eşkiyası: Sarıbeyoğlu Mustafa”, *Uluslararası Denizli ve Çevresi Tarih ve Kültür Sempozyumu Bildiriler*, I, Denizli 2007, 399-411; Ercan Gümüş, “Genel Seyriyle Sarıbeyoğlu Mustafa İsyanı ve Buna Karşı Alınan Tedbirlerin Amid Mahkemesi'ne Yansımaları”, *e-Şarkiyat İlmi Araştırmalar Dergisi*, Nisan-2018 X/1 (19), 156-171; Hakan Karagöz, “Bir Alman Kaynağının İzlenimlerine Göre Sarıbeyoğlu İsyanı ve Batı Anadolu'daki Etkileri”, *Süleyman Demirel Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi, (Prof. Dr. Kemal Göde Armağan Sayısı)*, sayı 49, Isparta 2013, s. 193-215.

60 Fındıklılı Süleyman Efendi, *Mür'î-i Tevârih*, I, (Yayına Haz. M. Münir Aktepe), İstanbul 1976, 177-178.

61 “Köyceğizli Hasan Çavuş zide kadruhuya hüküm ki” BOA, A. {DVNSMHH.d (Mühimme Defteri), nr. 144, s. 190, h. 548.

62 BOA, C.ML, nr. 322/13263; BOA, C.ML, nr. 516/21084.

63 BOA, C.ML, nr. 764/31146.

64 Medine Sevcici, *147 Numaralı Mühimme Defterinin Transkripsiyonu ve Değerlendirilmesi (Sayfa Aralığı 311-467)*, Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Tarih Ana Bilim Dalı Yeniçağ Tarihi Bilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Erzurum 2019, s. 435 (hüküm 1561).

65 BOA, A. {DVNSAHK.A.d (Ahkâm Defteri) nr. 3, s. 162, h. 707.

66 BOA, C.ML, nr. 392/16037.

(h. 1149) tarihinde Aydın muhassıllığına bağlı olup iltizam yoluyla işletilen mukataalardan Muğla, Bozöyük ve Pınaz hassı kazaları tamga mukataasının da Hasan Çavuş üzerinde⁶⁷ olduğunu görüyoruz. Mütesellim olarak Mentеше kazalarının imdâd-ı seferiyelerini de toplayan ağa, 1735-1736 (h. 1148) ve 1736-1737 (h. 1149) yıllarında Muğla, Gökâbâd, Ula, Köyceğiz, Giranis, Tarahya, Pınaz, Üzümlü, Düğer, Meğri ve Eşen kazalarına ait imdâd-ı seferiyeleri toplamakla görevliydi.⁶⁸ Hasan Çavuş'un vefat tarihini bilemiyoruz ancak Tavas kazası halkının yaptığı bir şikâyetten anlaşılan, 1745 tarihi itibariyle Ahmed Ağa, kapıcıbaşı rütbesi ile Hasan Çavuş yerine Mentеше mütesellimi olmuş bulunuyordu.⁶⁹

Ahmed Ağa: Hasaңçavuşzâdelerin İhtişamlı Günleri

Aile reisliğini devralan Ahmed Ağa 1745 tarihinden itibaren kapıcıbaşı rütbesi ile Mentеше mütesellimi olarak iktidar sahasına dahildi. Babasından devraldığı nam, iktidar ve serveti sürdüren Ahmed Ağa, 1787 senesindeki vefatına dek 40 yılı aşkın süre ailenin reisi ve Mentеше yöresinin en güçlü idarecilerinden biri olmuş, Hasaңçavuşzâde ailesinin en kudretli dönemi de onun devrinde yaşanmıştır. 1743 gibi erken tarihlerden itibaren Ahmed Ağa hakkında Mentеше bölgesinden merkeze muhtelif şikâyetler ulaştırılmıştır. Birçoğu ağanın bölgede zorbalık yapmasına dair olan şikâyet kayıtlarından birinde Ahmed Ağa, “Sarıbeyoğlu'nun rüfekâlarından” namıyla anılmaktadır.⁷⁰ 1745-1751 (h. 1158-1164)⁷¹ seneleri arasında Mentеше mütesellimliğini uhdesinde bulundurmaya devam eden ağa 1751 (h. 1164) senesinde artık mütesellim değildir ve ailenin memleketi ve iktidarının ağırlık merkezi olan Köyceğiz âyânı olarak anılır.⁷² Ancak bölgedeki varlığını ve iddiasını 1760 (h. 1173) tarihinde tekrar mütesellim tayin edilene dek⁷³ sürdürmüştür. Bu tarihten 1779'da (h. 1193) hakkında idam kararı çıkmasının ardından firar edene kadar,⁷⁴ aralıksız olarak yaklaşık 20 yıl bu görevi uhdesinde bulundurmuştur.

1751 senesinde mütesellimlikten azledilmesinin ardından bölgedeki mücadelesini sürdürdüğü anlaşılan Ahmed Ağa 1760 itibariyle Mentеше'deki iktidarını tahkim etmiş, bölgedeki muhtelif güç odaklarıyla giriştiği mücadelelerden rakiplerini bertaraf edip güçlenerek çıkmıştı. 1755-1757 arasında Mentеше mütesellimi olan Seyyid Abdülkerim, Hüseyin Bey ve nihayet Tavaslı Seyyid Hasan Ağa, Ahmed Ağa'nın gazabından nasiplerini almış, gasp ve yağmaya uğramışlardı. Bilhassa 1756 senesi içinde bir süre Mentеше

67 BOA, C.ML, nr. 444/17912, s. 1.

68 BOA, C.ML, nr. 427/17300; BOA, C.ML, nr. 248/10266.

69 BOA, AE. SOSM.III, nr. 91/7034.

70 BOA, A. {DVNSAHK.A.d (Ahkâm Defteri) nr. 1, s. 209, h. 895.

71 BOA, AE. SOSM.III, nr. 91/7034; BOA, AE. SMHD.I, nr. 155/11609; Bülent Çelik-Tanju Demir, *Osmanlı Devleti'nde Bir İdari-Mali Yeniden Yapılanma Uygulaması Örneği Aydın Muhassıllığı (XVII. ve XVIII. Yüzyıllar)*, Adnan Menderes Üniversitesi Yayınları, Aydın 2010, s. 45.

72 BOA, AE. SOSM.III, nr. 91/7034.

73 BOA, C. DH, nr. 240/11967.

74 BOA, C.ML, nr. 719/29414.

mütesellimi olan Tavaslı Seyyid Hasan Ağa'nın Ahmed Ağa ile büyük ve kanlı bir mücadeleye giriştiğini, iki taraf arasında sancağı karıştıran ve taraflar için hayli masraflı bir çatışma yaşandığını biliyoruz. Bu çatışma, Hasan Ağa'nın mütesellimlikten azli ve nihayet katli ile neticelenmişti. Hasan Ağa'nın öldürülmesinde Ahmed Ağa'nın parmağı vardı, zira katil ona sığınmıştı.⁷⁵ Tavaslı Hasan Ağa Hasançavuşzâde Ahmed Ağa ile mücadelesinde epey para ve adamını kaybetmiş ve borçlu olarak vefat etmişti.⁷⁶

1760 civarında ise bölgede muktedir olan diğer bir aile Milaslızâdeler ile arasında politik rekabeti aşan ve hatta savaşa dönüşen bir mücadele yaşanmıştır. Muhtemelen Milas kazası avarız ve mukataa malının toplanmasından kaynaklanan anlaşmazlığın yarattığı bu silahlı mücadelede Milas âyanı Abdülazizâde Mehmed ile Ahmed Ağa karşı karşıya gelmiştir. Daha büyük bir güce sahip olan Ahmed Ağa, askerleriyle Milas'ı basarak çok sayıda insanın zarar görmesine yol açmıştır. İstanbul'dan da takip edilen bu mücadelede Peçin kadısı Seyyid Mehmed Efendi, iki aile arasındaki husumetin sonlandırılması için devreye girmiş, geçici de olsa uzlaşı sağlanmıştır. Ancak Hasançavuşzâdeler Milas halkına verilen zarardan dolayı tazminat ödemek zorunda kalmışlardır.⁷⁷

Sancaktaki iktidar mücadelesine dair bir başka hadise de Ahmed Ağa'nın en güçlü döneminin ilk yılları olan 1763-64 tarihinde gerçekleşmiştir. Menteşe Mütesellimi Ahmed Ağa'nın Sravalos (Saruulus/Sıruluz) kazasının avarız vergilerini tahsil için kazaya gönderdiği bölükbaşısı tahsilatı yapmışken derya beylerinden Kızılhisarlızâde Cafer Bey'in adamları tahsildarı gasp ederek elindeki nakdi almışlardır. Ancak bölükbaşı da dönüş yolunda ahalinin keçilerini gasp etmiş ve Ahmed Ağa'nın yanına varmıştı. Ardından durum Muğla, Milâs, Bozöyük ve Eskihisar kadılarının ilamları ve Menteşe sancağının malikâne mutasarrıflarının arzuhalıyla merkeze bildirilmiş ve bir çözüm talep edilmişti. Taraflara ayrı ayrı yazılan fermanlarda hem Ahmed Ağa hem de Kızılhisarlızâde Cafer Bey kabahatli bulunmuş ve gasp edilen para ve hayvanların iadesi yönünde emir verilmiştir. Dahası, Ahmed Ağa ve Cafer Bey arasındaki bu münferit hadisenin aralarındaki geçmişi olan ihtilafa dayandığının bilindiği, bu çatışmanın sancakta bir yönetim krizine sebep olmasına müsaade edilmeyeceği, tarafların had ve sınırlarını bilerek davranmaları gerektiği net bir biçimde ifade edilmiştir. Cafer Bey'e sancak işlerine asla müdahale etmemesi emredilirken Ahmed Ağa'ya ise görevini istismar ederek zorbalığa tevessül etmemesi yönünde ihtarda bulunulmuştur. Fermanlardan taraflar arasındaki husumetin sancağın idaresine ilişkin olduğu anlaşılıyor, hatta Cafer Bey'e hitap eden fermanla, Ahmed Ağa'nın bölükbaşısının kazada estirdiği mütehakkim havanın kendisinin "nefsâniyetini müeddî" olduğunun anlaşıldığı ifade ediliyordu.⁷⁸

75 Ahmed Ağa ve Hasan Ağa arasındaki rekabet ve Hasan Ağa'nın öldürülmesi için bk. Bekir Gökpinar, "Menteşe'de Ayân Mücadelesi: Tavas Ayânı Hasan Ağa'nın Katledilmesi ve Terekesi [1757]", *Osmanlı Medeniyeti Araştırmaları Dergisi*, sayı 19, Aralık 2023, s. 159-175 (Gökpinar, *Menteşe'de Ayân Mücadelesi*).

76 BOA, AE.SMST.III, nr. 93/6987.

77 BOA, C. DH, nr. 240/11967.

78 BOA, C. ZB, nr. 50/2488.

Cafer Bey, 18. yüzyılda Osmanlı Devleti'nin Batı Akdeniz'deki faaliyetlerinde önemli görevler üstlenmiş olan Bodrumlu Kızılhisarlızâdelerdendi. Fırkate kaptanlığından gelip 1737-1740 (h. 1150-1152) tarihlerinde Menteşe sancağının malikâne mutasarrıfı olan “umerâ-yı deryâ”dan Kızılhisarlı Mustafa Paşa'nın oğlu olan⁷⁹ Cafer Bey, Rodos sancakbeyliği yapmış ve 1770 senesinde kaptanıderya tayin edilmişti.⁸⁰ Kardeşi Kızılhisarlızâde Ahmed Paşa'nın tersane kethüdalığı ve Rodos sancakbeyliğinde bulunduğunu, diğer kardeşi Salih Bey'in ise Rodos'ta kalyon inşa ettiğini biliyoruz.⁸¹ Sancağın idaresi hususundaki iddiası şüphesiz, ailenin bu etkinliğinden kaynaklanmaktaydı. Merkez ise muhtelif görevler vererek istifade etmeyi sürdüreceği Kızılhisarlızâde ve Hasançavuşzâde aileleri arasındaki husumet ve rekabete tarassut ederek bir denge siyaseti sürdürüyordu. Bölgenin önde gelen diğer âyân ailesi Milaslızâdeler de Kızılhisarlı ailesi ile benzer bir çatışma yaşamıştı.⁸²

Görev süresi boyunca Ahmed Ağa, mütesellim olarak merkezin olağan taleplerine muhatap olmuştur. Bunların başında şüphesiz iltizamla uhdesine aldığı vergi toplama görevleri geliyordu. Mütesellimlik kapsamında, başta Menteşe sancak bedeli mukataası olmak üzere Menteşe avarız ve nüzul bedelini tahsil edip hazineye ve havalesi emredilen yerlere teslim etmek birincil vazifesiydi.⁸³ 18. yüzyılın ikinci yarısı itibarıyla Menteşe sancağı gelirleri malikâne mukataa olarak işlem görüyor, bir miktar peşin ve borç senedi karşılığı senelik sözleşmeler ile sancağın avarız ve nüzûl bedeli ile bir arada malikâne mutasarrıfı tarafından iltizama veriliyordu. Mültezim bu sözleşmeye dayanarak merkezî hükümetten de berat alarak Menteşe mütesellimi oluyordu.⁸⁴ Bu şekilde mütesellimliği elde eden kişi klâsik dönemin sancakbeyine benzer görevlerle bir sene boyunca sancağın idarisini üstleniyordu. Bu doğrultu da sancak gelirlerini tahsil ve hak sahiplerine ve merkez tarafından belirlenen

79 Ömer Bıyık, “Kızılhisarlı Mustafa Paşa ve Ailesi Üzerine Bilgiler”, 3. *Uluslararası Her Yönüyle Bodrum Sempozyumu*, 30 Ekim-1 Kasım 2013, Bildiriler, s. 126-127 (Bıyık, Kızılhisarlı Mustafa Paşa); Betül Nalci, *147 numaralı Mühimme Defteri'nin Transkripsiyonu ve Değerlendirilmesi (S. 1-156)*, Bingöl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Bingöl 2022), s. 182 (h. 270); BOA, C.ML, nr. 753/30684; Örenç, *Rodos ve Oniki Ada*, s. 55.

80 Bıyık, “Kızılhisarlı Mustafa Paşa”, s. 128.

81 Bıyık, “Kızılhisarlı Mustafa Paşa”, s. 129; BOA, C.BH, nr. 240/11149; BOA, C.BH, nr. 228/10593; BOA, C.BH, nr. 197/9213; BOA, C.BH, nr. 175/8235; Soyluer, *Bodrum Tersanesi*, s. 28-34.

82 Merve Derya, *XVIII. Yüzyıl Anadolu Ahkâm Defterlerine Göre Aydın Sancağı*, Adnan Menderes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Aydın 2019, s. 75.

83 BOA, AE.SMST.III, nr. 93/7028; BOA, C.AS, nr. 769/32501.

84 Ahmed Ağa'nın 1770 senesinde Menteşe sancak bedeli mukataasının malikâne mutasarrıfı Hasan Ağa'ya verdiği borç senedine göre ağa, mütesellim olarak, sancağın iltizam bedeli ve avarız vergileri için Hazine-i Âmire'ye, malikaneciye ve merkezin belirlediği muhtelif gider kalemlerine bir sene içinde toplam 84.558,5 kuruş ödeme sorumluluğunu üstleniyordu. bk. BOA, C.ML, nr. 721-29506. Ahmed Ağa iltizam sözleşmesi için ihtiyacı olan nakdi sarraflara borçlanarak temin etmişti. İstanbul'da Yenihan'da meskûn Sarraf Vasil'e verdiği borç senedi için bk. BOA, AE.SMST.III, nr. 277/22139.

harcama kalemlerine havale etmek;⁸⁵ bölgesinde asayışı temin etmek⁸⁶ ve merkezin savaş ve barış zamanlarındaki zahire, hayvan ve asker⁸⁷ temin ve tedariki gibi taleplerini iktidar ve serveti nispetinde karşılamakla yükümlü oluyordu.

Âyân kökenli bir mütesellim, dönemin müzakere temelli taşra siyasetinin kilit unsuru olarak, İstanbul ve ahali arasındaki mâli ilişkilerde önemli bir rol oynuyordu. Örneğin 1747 senesinde Menteşe mütesellimi olan Hasançavuşzâde Ahmed Ağa, 2 yıldır avarızdan başka vergi vermeyen Menteşe sancağının Dadya kazası halkının vergi borçlarını tahsil etmek amacıyla Dadya'ya bizzat gitmişti. Ancak ahali bu “bir köşede bulunup ve sengistan bir mahal” olan Dadya'nın vergisi verilecek bir hasılatı olmadığını, avarızdan başka bir vergi ödemeyeceklerini söyleyerek ödememekte diretiyordu. Ahmed Ağa'nın, merkezden yaptırım gücünü arttıracak ferman talebinin Muğla kadısı ilamıyla merkeze bildirilmesi üzerine kazanın hesapları kontrol edilerek kazalarına tevzi edilen avarız, seferiye ve hazeriye ile maktu mal tespit edildi.⁸⁸ Bu vaka özelinde, devamında neler olduğunu bilmesek de Ahmed Ağa ile Dadya ahali arasında vergi tahsili hususundaki çatışmanın devam ettiği 1767 senesindeki bir kayıttan anlaşılmaktadır. Buna göre, Dadya malikâne olarak tasarruf edilen Menteşe'nin kazası olmak hasebiyle kadimden beri imdâd-ı hazeriyeden muaf olduğu hâlde Ahmed Ağa 3000 kişilik külliyetli bir insan gücü ile ahaliyi tehdit etmiş, 16 kişiyi katletmiş ve hazeriye adı altında 80 kese akçelerini gasp etmişti. Bunun üzerine yapılan tahkikatta Ahmed Ağa'nın haksızlığı tespit edilmiş ve tahsil ettiği meblağın ahaliye iadesi yönünde karar verilmişti.⁸⁹

18.yüzyıla ait kayıtlar merkezî yönetim, taşra idarecileri ve halkın karşı karşıya geldiği buna benzer sayısız durumun örnekleri ile doludur. Taraflar arasındaki mâli ilişkiler, nakit para ve üretimin sınırlı olduğu bu taşra evreninde, borçluluk ve adalet arama hakkı üzerinden tüm taraflara bir müzakere imkânı sunuyordu. Bu zemindeki aracı konumu taşra idaresine

85 Ahmed Ağa'nın Menteşe avarızından İstabl-ı Âmire masraflarına ödemekle yükümlü olduğu meblağ için bk. BOA, AE.SMST.III, nr. 343/27712; Menteşe mütesellimin Rodos'da yapılmakta olan kalyonlar için Menteşe avarız malından yapması gereken ödeme hakkında bk. BOA, AE.SMST.III, nr. 175/13706; Limni muhafazasındaki yeniçeri mevaciclerinin Menteşe sancak bedeli mukataasından gönderilmesi hakkında bk. BOA, AE.SMST.III, nr. 339/27337; Muhtelif kaleler muhafazasında bulunan Yeniçeri mevaciclerine Menteşe gelirlerinden yapılan ödemeler hk. BOA, AE.SMST.III, nr. 2/72; Ahmed Ağa'nın iltizam sözleşmesinin gereği olarak tersaneye ödemekle yükümlü olduğu meblağı ödeme konusunda aldığı uyarı için bk. BOA, C.BH, nr. 8/374.

86 Menteşe civarındaki Teke sancağının Kaş ve Kalkan kazalarında yaşanan çatışmanın çözümü için bölgedeki en müktedir kişi olarak Ahmed Ağa'nın görevlendirilmesi ve bunun üzerine sorunun büyümesi hakkında bk. BOA, HAT, nr. 1415/57851. Baba Hasan Çavuş'un da aynı bölgede ve aynı lakapla anılan kişilerle 30 yıl önce yaşadığı problem, ailenin iktidar alanının genişliği ve bölgesel rekabetin sürekliliği hususlarında dikkat çekicidir.

87 Sefer sırasında Menteşe sancağından İstanbul'da Davudpaşa Sahrası'na gönderilmesi emredilen develer hakkında bk. BOA, AE.SMST.III, nr. 286/22980 ve BOA, AE.SMST.III, nr. 185/14606; Donanmanın ihtiyacı için Menteşe'den mübayaa olunan zift ve katran hakkında bk. BOA, AE.SMST.III, nr. 245/19546; Ordunun ihtiyacı için Menteşe ve civarından mübayaası emredilen kilim ve çuvallar için BOA, C.AS, nr. 844/36044.

88 BOA, AE. SMHD.I, nr. 155/11609.

89 BOA, A. {DVNSAHK.A.d (Ahkâm Defteri) nr. 50, s. 344, h. 1047.

de merkezle müzakeresinde çoğu zaman bir hareket alanı ve zaman kazandırıyor. Nihai karar kendi aleyhine olsa bile âyânın bedel ödediği durumlar nispeten nadirdi. Merkezî yönetimi bölgedeki güç dengesini değiştirecek bir karar almaya iten çoğunlukla kendisine karşı işlenen suçlar oluyordu. Dadya ahalisi ve Ahmed Ağa arasında aynı konuda 20 yıl süresince yaşanan anlaşmazlık da bunu doğrular mahiyettedir.

Âyân kökenli taşra idarecilerinin bir diğer önemli fonksiyonu ise yüzyıl boyunca edindikleri zenginlik sayesinde kapılarında besledikleri kalabalık milis güçlerini ve askerî tecrübelerini savaş zamanında İstanbul'un hizmetine sunmalarıydı. Tımar düzenindeki değişimin eseri olarak eyalet askerlerinin yerini alan levent kökenli ücretli askerler Osmanlı ordusunda giderek daha önemli hâle gelmişti ve nihayet 1768-1774 tarihli Osmanlı-Rus Savaşı'nda âyân kapısından leventler, ordunun kompozisyonunda önemli bir yer tutuyordu.⁹⁰ Kezâ âyânlar, serdengeçti ağalığı ve serdarlık görevleri gereği sancaklardan yeniçeri toplayıp savaşa götürmekteydiler. Bu, âyânların iktidarını ve merkeze karşı müzakere gücünün de artmasına imkân sağlıyordu. Ahmed Ağa da bu savaşlarda muhtelif askerî görevler icra etmiştir. Hassaten Batı Anadolu kıyıları ve adaların savunmasında kendisine önemli görevler verilmiştir. 1770 senesinde 2800 süvari levent askeri ile sefere katılmıştı.⁹¹ 1771 başarılarında ise ağanın 800'ü piyade, 200'ü süvari olmak üzere 1000 asker tahrir ederek Rodos'a göndermesi emredilmişti⁹² ve askerler oğlu Ebubekir Ağa başbuğluğunda Rodos'a varmışlardı.⁹³ Daha sonra ne zaman ve hangi cephede olduğu tespit edilemeyen bir görevle masraflarını kendisi karşılayarak 750 asker ile orduya katılması emredilir ancak bu görevin 1773 senesi başarılarında ise iptal edildiğini öğreniyoruz. Ruslarla yapılan ateşkesin bitmek üzere olması ve Menteşe adalarının muhafazasının aciliyet kesp etmesi sebebiyle bu seferden muaf tutulan Ahmed Ağa, 750'sinin masraflarını kendisinin karşılayacağı, geri kalanının tayinat ve ulufelerinin uhdesindeki Menteşe avarız ve nüzulünden karşılanacağı, ulufe ve tayinat bahaları aylık 5406 kuruş olan 2000 levent ile Sakız muhafazasına katılmak üzere Sakız Muhafızı Mustafa Paşa maiyetinde görevlendirilmişti.⁹⁴ Yaşı ve sağlık durumu sebebiyle bu görevi, oğlu Ebubekir Ağa kapıcıbaşı pâyesi olarak üstlenmişti.⁹⁵

90 Yeşil, *İhtilâller Çağında*, s. 23-24.

91 BOA, C.AS, nr. 1047/46002.

92 BOA, C.AS, nr. 1193/53329.

93 BOA, AE.SMST.III, nr. 323-26058.

94 BOA, C.AS, nr. 992/43361; BOA, C.AS, nr. 53/2474; BOA, C.AS, nr. 7/276. Sayılar belgelerde geçtiği şekilde aktarılmışsa da kesin olmayıp kaba bir potansiyeli işaret etmektedir. Merkezin talep ettiği asker sayısı ile gerçekten cepheye ulaşan asker sayısı arasında daima önemli farklar olduğu gibi, cepheye ulaştıktan kısa süre sonra yine önemli kısmı firar ettiğinden ve gelen askerlerin bir kısmı da savaşmaya kadir vasıfta olmadıklarından bir görev etrafında talep edilen, toplanan, cepheye ulaşan, tayinat alan ve savaşan asker sayıları arasında Osmanlı belgelerinde her zaman araştırmacıyı yanıltacak denli farklı sayılar zikredilmektedir. İlgili değerlendirme için bk. Yeşil, *İhtilâller Çağında*, s. 159 ve 164; Karaosmanzâde Ahmed Ağa da yakın tarihlerde 1500 asker ile Sakız muhafazasında görevlendirilmişti. Nagata, *Tarihte Ayanlar*, s. 35.

95 BOA, C.AS, nr. 992/43361.

1773 senesi Temmuz’unda ise Aydın muhassıl vekili ile birlikte Ahmed Ağa, düşman gemilerinin seyir halinde olup adalar ve sahillerin tehdit altında olmaları sebebiyle uyanık olmaları ve bilhassa İstanköy adasının savunması için bölgedeki diğer görevlilerle işbirliği halinde gerekli tüm desteği vermeleri için tehditkâr bir emre muhatap olur.⁹⁶ Ardından Rusya ile yapılan Küçük Kaynarca Antlaşması ile savaş nihayete ermiş ve Ahmed Ağa ve ailesi askerî görevlerden geçici bir süre halas olmuştu. Daha sonra 1778 senesi ortalarına Ahmed Ağa’nın tekrar asker tahriri ile görevlendirildiğini görüyoruz. Rusya’nın Kırım’a asker çıkararak barış antlaşmasını ihlal etmesi üzerine Osmanlı merkezi olası bir savaşa hazırlanmaya başlamış ve sınır ve kaleleri tahkim etmeye koyulmuştu. Bu doğrultuda yine muhtelif âyân ve taşra idarecilerinden olduğu gibi Hasançavuşzâde Ahmed Ağa’dan da 1000 süvari askerini İsmail Seraskeri Abdullah Paşa maiyetine göndermesi emredilmişti.⁹⁷ Ahmed Ağa’nın toplamı istenilen askerin, bahşiş, ulufe, tayinat, çerke, çadır, mühimmat ve bargir ücretleriyle birlikte toplam 58.396,5 kuruş masrafları devletin Menteşe ve Aydın bölgesinden alacaklı olduğu vergi gelirlerinden karşılanacaktı. Osmanlı Devleti’nin büyük kayıplar yaşadığı, mâli ve askerî olarak sarsıcı olan Osmanlı-Rus savaşı sonrasında bu görevin Ahmed Ağa için de zorlayıcı olduğu anlaşılıyor. Ağa bir arzuhal yazarak devleti olduğu gibi, kendisini de bir hayli zor koşullarda bırakan Osmanlı-Rus savaşı sonrasında büyük borç içinde olduğunu, bir kısmı da kendisinin devlete borcu olan bu meblağı peşin olarak alamazsa bu görevi yerine getiremeyeceğini, padişaha ve Devlet-i Aliyye’ye hizmet ve sadakatten ve kendine tevdi edilen görevi yapmaktan iftihar duyacağını, çaresizliğini dile getirmekle haya ettiğini de ekleyerek ifade eder. Gerekli paranın tahsil edilmesi için teşebbüslerde bulunmuş olmasına rağmen muvaffak olamamıştır. Bu sebeple merkezin ya tahsilatı sağlaması ya da görevi üzerinden almasını talep eder.⁹⁸

Merkez ve âyân arasındaki müzakere olgusuna örnek teşkil eden bu yazışmada merkezin bu mazerete cevabı, içinde bulunduğu zor durumu ve yüzyıl sonunda askerî bakımdan âyâna olan bağımlılığını ortaya koyar. Merkez söz konusu gelirlerin tahsili sürecinde aksaklıklar olduğunu kabul eder ve gerekli meblağın temini için bir yol bulunacağını bildirir. Bu, Ahmed Ağa’nın arzuhalinin yokuşa sürme olmadığını, gerçekten de mâli bir krizin söz konusu olduğunu doğrular. Ancak bu zorluk karşısında Ahmed Ağa’nın görevden affı söz konusu olmaz, her ne şartta olursa olsun bir an evvel asker toplamaya başlaması tehditkâr ifadelerle tekrarlanır.⁹⁹ Bu müzakerenin neticesini takip etme imkânımız maalesef yoktur. Ancak iki savaş arasındaki bu dönemde hem âyân ve hem de merkez, bir çaresizlikle karşı karşıya kalmış gibi görünmektedir. Bu tarihten kısa bir süre sonra, 1779 senesinde Ahmed Ağa’nın eşkıya ilan edilerek tahkikata uğramasının bu zor koşullarla ilgili olması kuvvetle muhtemeldir.

96 BOA, AE.SMST.III, nr. 42/3004.

97 BOA, C.AS, nr.1016/44542.

98 BOA, C.AS, nr. 1141/50694-1.

99 BOA, C.AS, nr. 1141/50694-2 ve 3.

Ahmed Ağa'nın Menteşe mütesellimi olarak üstlendiği görevlerden bir diğeri ise 18.yüzyılın son çeyreğinden itibaren Menteşe mütesellimliğine bağlı bir görev olarak şekillendiği anlaşılan kalyon yapımıdır. Osmanlı donanması 1770 yılında büyük oranda imha edildiği için gemi inşa seferberliği başlatılmış birçok âyân kalyon yapımı için görevlendirilmiştir. Bunlardan biri de Ahmed Ağa'dır. Ağa önce 1777'de Marmaris'te,¹⁰⁰ daha sonra 1787'de Bodrum tersanesinde bu inşaat sürecine müteahhit tayin edilmişti.¹⁰¹

1787'de, yerine geçtiği sâbık mütesellim Ömer Ağa'nın Bodrum Tersanesi'nde inşa etmekte olduğu 2 kalyonun inşaatını mütesellim olması ve bölge kaynaklarını yönetme görevini üstlenmesi sebebiyle Ahmed Ağa'nın devraldığı anlaşılmaktadır.¹⁰² Görevin önemine binaen de sürgünde bulunan ağa Menteşe'ye varana dek mütesellimliğe ve kalyon inşaatına vekalet etmek üzere damadı Milâs (Beçin) âyânı Abdülaziz Ağa tayin edilmişti.¹⁰³ Daha sonra Ahmed Ağa 2 kıta kalyonu inşa etmeye gücünün yetmediğini, ancak birini tamamlayabileceğini ifade ederek bu görevden affedilmeyi rica etmiş, bunun üzerine kalyonlardan birinin inşası görevi kalcı olarak Abdülaziz Ağa'ya tevdi edilmiştir.¹⁰⁴ Ahmed Ağa ayrıca, gemi inşaatı deneyimi ve Menteşe'nin deniz ticaretine elverişli konumundan istifadeyle kendisine bir gemi inşa ettirmişti ve ticari faaliyetlerde de bulunuyordu.¹⁰⁵

Ahmed Ağa'nın 1760-1780 arasındaki uzun görev süresinde bölgesel bir güç olarak iktidarını pekiştirdiğini ve nüfuz bölgesini genişlettiğini görüyoruz. Hasaıncı ailesi sancağın muhtelif kazalarında bulunan hane halkı mensupları ile sancak ölçeğinde örgütlü bir güce sahipti. Örneğin 1779 (h. 1193) senesinde Sığla sancağı kazalarından olan Çine, Şahme ve Karpuzlu kazalarının vergi gelirlerini toplama görevi iltizamla Ahmed Ağa'nın üzerindedir.¹⁰⁶ Ailenin, sancağın kuzey kesiminde bulunan, daha önce Menteşe sancağına bağlı olup 17.yüzyıl sonu ile 18.yüzyıl başları arasındaki tarihlerde Sığla ve Aydın sancaklarına bağlanan Çine, Şahme, Karpuzlu, Yenipazar ve Bozdoğan kazalarında çok sayıda çiftliği bulunuyordu.¹⁰⁷ 1769-1770 (h. 1183-1184) tarihlerinde ise Ahmed Ağa Denizli Hassı voyvodası idi.¹⁰⁸ Muhtemelen yaşça en büyük olması sebebiyle, hanenin işlerinin yürütülmesinde öne çıkan oğul Ebubekir Ağa da 1762-1763 (h. 1176-1177) senelerinde Denizli Hassı voyvodalığı yapmıştı.¹⁰⁹

100 BOA, C.BH, nr. 183/8589.

101 BOA, C.BH, nr. 157/7446.

102 BOA, D.BŞM.TRE.d, nr. 15151, s. 2.

103 BOA, AE. SABH.I, nr. 59/417; BOA, C.BH, nr. 157/7446.

104 BOA, C.BH, nr. 157/7446.

105 BOA, C.ML, nr. 428/17318; BOA, C.ML, nr. 750/30552.

106 BOA, C.ML, nr. 135/5776.

107 BOA, C.ML, nr. 580/23815.

108 BOA, C.ML, nr. 170/7199.

109 BOA, AE.SMST.III, nr. 332-26806.

Ahmed Ağa'nın diğer oğlu Osman Ağa,¹¹⁰ torunu Ömer Ağa,¹¹¹ yeğeni Süleyman Ağa¹¹² da ailenin bölgesel örgütlenmesinde, gerektiğinde tevkif edilip firar edecek düzeyde görevler üstlenmişlerdi. Köyceğiz kazası zaten ailenin memleketi ve iktidarının merkezi olarak güçlü olduğu bir bölgeydi. Bununla birlikte, ailenin Dalaman'da da tâbileri sayesinde kazayı vergi toplanamaz denli karıştırma gücüne sahip olduğu anlaşılıyor.¹¹³ Ahmed Ağa'nın Ula kazasında da bir konağı vardı.¹¹⁴ Damadı Milaslı ailesinden Abdülaziz Ağa ise Milâs kazası âyânıydı ve aile 1783'te (h. 1197) tevkif edildiğinde kanun hilafına direnç gösterenlerden biriydi.¹¹⁵ Yine kethüdası Yusuf Muğla kazası sakinlerindendi.¹¹⁶ Ahmed Ağa Muğla'da, Menteşe sancağının 24 kazasına naip atama yetkisinin malikâne mutasarrıfı tarafından kendisine iltizam olarak verildiği iddiasıyla merkezden tayin edilen Muğla Naibi Es-seyyid Mehmed Salih'i kazaya sokmayacak denli güçlü idi.¹¹⁷ Kızı Fatıma'nın da Köyceğiz ve Giranis kazalarında 75.000 kuruş değerinde mülkü vardı.¹¹⁸ Sobıca kazası Âyânı Cihanzâde Halil Ağa ve Çal kazası Âyânı Dede Ağa, merkez tarafından da tabiiyetleri teslim edilecek kadar Ahmed Ağa'nın adamlarıydı ve 1773'teki sefer görevleri Ahmed Ağa'nın Sakız'a zaten kendi adamları olan bu âyânların adamlarını gönderdiği ve bunların daha fazlası asker toplamaya kudretleri olmadığı gerekçesiyle iptal edilmişti.¹¹⁹ 1779'da aileye ait çiftlik ve mülkler ağırlıklı Köyceğiz, Muğla, Düğer, Tarahya, Dalaman, Milâs, Kirkez,¹²⁰ Bozöyük,¹²¹ Çine, Bozdoğan ve Karpuzlu¹²² kazalarında bulunuyordu. Dolayısıyla, Ahmed Ağa'nın iktidar bölgesinde aile ve hamilik ilişkilerini kullanarak örgütlediği ve bu sayede gücünü sancak sınırlarının ötesine varacak denli arttırdığı anlaşılıyor.

Ahmed Ağa, bir yandan rakipleri aleyhine bölgede etkinliğini arttırırken diğer yandan merkez bürokratları ile de iyi ilişkiler yürütüyordu. 18.yüzyılın ilk yarısının sonlarına doğru malikâne olarak satılan Menteşe sancağının malikânegileri, bölgede güçlü ve etkin idareciler olarak karşılarında Hasançavuşzâde ailesini bulmuşlardır. Ahmed Ağa babası Hasan Çavuş'un inşa ettiği iktidarı devralarak bu erken tarihlerden itibaren sancak yöneticisi olmasını sancağın malikânegileri ile iyi ilişkilerine borçlu gibi görünmektedir.

110 BOA, C.ML, nr. 428/17318.

111 BOA, C.ML, nr. 580/23815; BOA, C. DH, nr. 254/12676; BOA, TS.MA.e, nr. 232/32.

112 BOA, C.DH, nr. 84/4170.

113 BOA, C.DH, nr. 336/16798.

114 BOA, C.ML, nr. 575/23558.

115 BOA, C.DH, nr. 336/16798.

116 BOA, AE.SABH.I, nr. 107/7329.

117 BOA, A. {DVNSAHK.A.d (Ahkâm Defteri) nr. 44, s. 85, h. 218.

118 BOA, AE.SABH.I, nr. 107/7329.

119 BOA, AE.SABH.I, nr. 281/18893-4.

120 BOA, AE.SABH.I, nr. 28/2133.

121 BOA, A. {DVNSAHK.A.d (Ahkâm Defteri) nr. 29, s. 106, h. 329.

122 BOA, C.ML, nr. 580/23815.

Mütesellimliğinin erken dönemlerinde, yani 1760 öncesinde Menteşe mukataasının malikâne mutasarrıfı olan (tahminen h. 1170-1189) Aişe Sultan¹²³ Kethüdası Kazgancızâde Hasan Ağa idi.¹²⁴ Hasan Ağa bölgede etkin bir yatırımcı idi. Eşzamanlı olarak Denizli Hassı'nın¹²⁵ ve bölgedeki önemli bir yörük cemaati has mukataası olan Horzum mukataasının da malikâne mutasarrıflarındandır.¹²⁶ Ahmed Ağa'nın 1745-1756 (h. 1158-1170) arasında birkaç kez bu mukataaların mültezimi olduğunu biliyoruz. Ayrıca Hasan Ağa'nın malikânciliği esnasında, 1762-1763 (h. 1176-1177) yıllarında Denizli Hassı'nın voyvodalığını Hasançavuşzâde Ebubekir Ağa'nın¹²⁷ ve 1769-1770 (h. 1183-1184) tarihlerinde ise Ahmed Ağa'nın yaptığı¹²⁸ biliyoruz.

Hasan Ağa ile birlikte Menteşe mukataasının hissedarlarından biri ve onun vefatının ardından da emini olan Mehmed Said Bey ile Hasançavuşzâdelerin ilişkisi daha açık biçimde kaynaklara yansımıştır. Ahmed Ağa 1760 senesine dek mütesellim olanları bertaraf ederek deyim yerindeyse kendisini dayatmış ve tarafları kendisiyle uzlaşmaya mecbur bırakmıştı.¹²⁹ 1772-1773'te (h. 1186) Menteşe mütesellimi olan Ahmed Ağa sancağın avarız ve nüzulünün iltizamını Mehmed Said Bey'in kethüdasının kefaletiyle üzerine almıştı.¹³⁰ 1760-1779 (h. 1173-1193) arası dönemde kendilerine mültezim olarak Hasançavuşzâde Ahmed Ağa'yı seçen malikâne hissedarlarının bu kesintisiz tercihi şüphesiz bir mecburiyetle birlikte işlerini yeterli düzeyde yürütmelerinden kaynaklanan bir memnuniyete de ifade ediyordu. Yeni bir mütesellim arayışına ancak onun firarı ile yatırımlarının yöneticisiz kalması neticesinde girişmişler,¹³¹ kısa süre sonra 1781'de affedilip geri döndüğünde tekrar onunla çalışmak istemişlerdi ve Ahmed Ağa malikâne mutasarrıflarının talebi üzerine tekrar mütesellim olarak atanmıştı.¹³²

Osmanlı merkezi, ilgili yazışmalarda Ahmed Ağa'nın affedilmesinde Mısırlı ekabirin iltimasını vurgularken tekrar mütesellim olarak atanmasında Menteşe sancağı bedeli mukataasının malikâne mutasarrıflarının belirleyici rol oynadığını vurgular.¹³³ Bunda adetâ,

123 Bu tarih aralığında bilinen iki Aişe Sultan'dan ilki, II. Mustafa'nın kızı (1696-1752) ve diğeri III. Ahmed'in kızıdır (1718-1776). Belgedeki verilerden hareketle bahsi geçen Aişe Sultan, Küçük Aişe Sultan olarak da anılan III. Ahmed'in kızıdır. bk. BOA, AE.SABH.I, nr. 66/4623; Şaduman Tuncer, *Sultan III. Ahmed, Günlük Yaşantısı, Yakın Çevresi ve Şahsiyeti*, Timaş Akademi, İstanbul 2023, s. 402; M. Çağatay Uluçay, *Padişahların Kadınları ve Kızları*, TTK Basımevi, Ankara 2001, s. 75-76.

124 BOA, C.ML, nr. 146/6195.

125 BOA, AE.SMST.III, nr. 332/26806.

126 BOA, C.ML, nr. 170/7199.

127 BOA, AE.SMST.III, nr. 332/26806.

128 BOA, C.ML, nr. 170/7199.

129 Çok hisseli olarak tasarruf edilen Menteşe sancağı mukataasının hissedarlarından bir kısmı 1760 öncesinde Ahmed Ağa'dan şikâyetçi olmuşlardı. bk. Bekir Gökpınar, "Menteşe'de Ayân Mücadelesi", s. 163.

130 BOA, AE.SMST.III, nr. 93/7028.

131 BOA, C.ML, nr. 168-7093-1.

132 BOA, C.ML, AE.SABH.I, nr. 255/17143.

133 BOA, AE.SABH.I, nr. 255/17143.

bir süre önce hilaf-ı rıza hâl ve hareketi sebebiyle idam emri verilen Ahmed Ağa'nın yeniden güç ve zenginliğe kavuşmasına, devletin bu ikircikli tutumuna dair bir gerekçe sunuluyor gibidir. Ahmed Ağa'nın aldığı Mısırlı desteği gibi, Menteşe sancağı malikâncileriyle ilişkisi de taşrada servet ve iktidarın nasıl imparatorluk sathına yayılmış ilişki ağları içindeki şekillendiğini gösterir mahiyettedir.

Ne var ki artan gücüne paralel olarak ailenin merkez açısından arz ettiği tehlike ve bölgesel rakiplerinin husumeti de iktidar oyununun doğası gereği artmıştı. 1779 senesi sonlarına doğru Ahmed Ağa ve torunu Ömer başta olmak üzere HasaıavuŐzâde ailesi hakkında idam kararı çıkmış ve ağa, ailesi ile birlikte firar etmişti.¹³⁴ Merkezin emirlerine itaatsizliği ve bölge halkına zulmü gibi genel ifadelerle “şaki” ilan edilen ağaya spesifik bir suç isnat edilmemektedir. Ahmed Ağa'nın değişen dengelerin sonucunda eşkıya ilan edildiği anlaşıyor.¹³⁵

Başta, ağanın yabancı uyruklu bir tüccar gemisine binerek kaçtığı haber alındığından İzmir'den Rodos'a, Trablusşam'dan Sayda'ya dek Akdeniz kıyılarındaki tüm şehirlerin yetkililerine haber salınmış, ağanın, tüm eşyası ile birlikte alıkonularak İstanbul'a gönderilmesi emredilmişti.¹³⁶ Kısa süre içinde ağanın Mısır'a kaçtığı duyulmuştu.¹³⁷ Bunun üzerine Muğla halkı ve kadısı ilam ve mahzarlar vererek Ahmed Ağa ve taallukatının Mısır'a vardıklarını haber aldıklarını, olur da Mısır ümerasının iltimasıyla affedilir ve Menteşe'ye dönerlerse halkın perişan olacağını, bu sebeple buna mahal verilmemesini niyaz ediyorlardı.¹³⁸ Nitekim korktukları başlarına gelecekti. Ne var ki bunun bir korku ve duyumdan ibaret olmaması kuvvetle muhtemeldi. Menteşe sancağının kaynaklarını kontrol etmek için süregiden rekabette en büyük ve muktedir aktör HasaıavuŐzâde bertaraf olmuştu ve rakipleri muhtemelen, bu avantajı kaybetmek istemiyorlardı. Nitekim bu durum Ahmed Ağa'nın rakibi olarak resme dahil olan Ömer Ağa'nın Menteşe'deki iktidarını arttırmak yolunda önünü açmıştı ve Ömer Ağa Menteşe mütesellimi olarak tayin edilmişti.¹³⁹

İdamı emredilen ancak Mısır'a firar ederek ölümden kurtulan Ahmed Ağa mallarına el konulmasından kurtulamayacaktı. Yakalanması yönünde tüm Akdeniz havalisine gönderilen emirleri müteakip bölgeye yeni bir mütesellim atanmış, ağanın muhallefatını zapt için görevliler gönderilmiş ve yeni mütesellim Ömer Ağa da bölgeyi tanıyan ve güç kullanma kapasitesi olan biri olarak muhallefat sürecinde bizzat rol almıştı.¹⁴⁰ Ömer Ağa sadece mütesellimliği değil, Ahmed Ağa'nın muhallefat zaptı sürecinde değeri belirlenen Menteşe

134 BOA, C.DH, nr. 254/12676.

135 BOA, C.AS, nr. 1141/50694.

136 BOA, AE.SABH.I, nr. 147/9948.

137 BOA, AE.SABH.I, nr. 209/13858.

138 BOA, C.DH, nr. 338/16899.

139 BOA, C.ML, nr. 169/7118.

140 BOA, C.DH, nr. 74/3651.

ve civarında bulunup tespit edilebilen tüm mal varlığını da hazineye bir bedel ödeyerek devralmıştı.¹⁴¹

Dönemin koşullarında taşrada iktidarın ve servetin kaynağını, vergi toplama yetkisi oluşturuyordu. Devletin sağladığı imtiyazlarla zenginleşen âyanı yola getirmek için merkez, bu imtiyaz sayesinde elde ettiği servete el koyuyordu ve nakde dönüştürülüp İstanbul'a nakledilebilir olanlar haricindeki zenginliğin el değiştirmesini sağlayarak bölgedeki yeni temsilcisinin iş yapma kapasitesini arttırmayı hedefliyordu. Zira yeni mütesellim de devletin bitmeyen taleplerine muhatap olacaktı ve bunları temin etmesi için gelir getiren kaynaklara ihtiyacı vardı.

Ahmed Ağa'nın mal varlığı şüphesiz bundan ibaret değildi. Bir kısmını muhakkak yanında götürmeye muvaffak olmuştu ki muhallefatın zaptı sürecinde yapılan tahkikatla ağanın taşınabilir tüm servetini "kırmızı bir gılaf" içinde Mısır'a götürdüğü şayiası yayılmıştı.¹⁴² Ayrıca önemli bir kısmını da bölgede kalan adamları yardımıyla muhallefat görevlilerinden saklamayı başarmış görünüyor. Nitekim bu tarihten altı yedi sene sonra değerinin 45 kese akçeye ulaştığı iddia edilen altın ve gümüş eşya dolu iki sandığın ortaya çıktığını biliyoruz.¹⁴³ Dahası ağanın bizzat inşa ettirdiği bir kalyonu vardı ki o da ağanın firarı esnasında Marmaris'ten kalkıp Mısır'a varmıştı ve Mısır İskenderiye limanında bu işe memur edilen görevlilerce ele geçirilmiş ve İstanbul'a getirilmişti.¹⁴⁴

Ahmed Ağa'nın Mısır'a firarı ailenin gücünü uzun vadede zayıflatmış ve Menteşe'de Milaslızâdeler ile birlikte güçlü bir rakip olarak Tavaslızâdelerin güçlenmesine alan açmıştır. Ağustos 1781 tarihinde Ahmed Ağa'nın affedildiğini görüyoruz. Ağa, tam da firarının başında Muğla halkının öngördükleri gibi, Mısır şeyhleri ve emirlerinin¹⁴⁵ rica ve taleplerinin Mısır valisi Mehmed Paşa vasıtasıyla İstanbul'a ve Sadrazam aracılığıyla Padişah'a ulaştırılması neticesinde affedilmişti. Memleketi Menteşe'ye dönmesine izin verilmiş¹⁴⁶ ve bedeli mukabili Ömer Ağa'nın devraldığı muhallefatı da, bu kez Ahmed Ağa'nın darphaneye daha yüksek bir meblağ ödemeyi taahhüt etmesiyle, kendisine iade edilmişti.¹⁴⁷ Ömer Ağa ile aralarında sancağın idaresi ve söz konusu muhallefat hakkında süregiden çatışma Ahmed Ağa tekrar azledilene kadar devam devam etmiştir.

1781 yılı başlarında tekrar mütesellim olan Ahmed Ağa çok kısa bir süre sonra tekrar azledilmiştir. Bu kez malikâne mutasarrıflarının desteğini kaybetmiş olduğu görünür.

141 BOA, C.DH, nr. 254/12676.

142 BOA, C.DH, nr. 74/3651.

143 BOA, C.ML, nr. 696/28495.

144 BOA, C.ML, nr. 750/30552.

145 BOA, C.DH, nr. 84/4170.

146 BOA, AE.SABH.I, nr. 255/17143.

147 BOA, C.DH, nr. 254/12676.

Malikânecilerden Mehmed Said Bey azilden hemen önce, Kasım 1782 tarihli tezkiresinde Menteşe sancak bedeli mukataasının mütesellimi Ahmed Ağa'nın zorbalığından yakınır ve bir sonraki yıl (h. 1197) mütesellimliğın Ömer Ağa'ya verilmesini talep eder.¹⁴⁸

Bu azil sürecinde Ahmed Ağa'ya somut ve net bir suç isnat edilmiştir. Ağa, Menteşe sancağının Marmaris, Köyceğiz ve Megri kazalarında çıkan katranı Tersane-i Âmire için devlete, devletin belirlediği fiyattan satmak yerine kaçakçılık yaparak daha yüksek fiyatla başka taliplerine satmakla suçlanmıştır.¹⁴⁹ Bununla da bağlantılı olması muhtemel bir başka husus da Kaptanıderya Gazi Hasan Paşa'nın bu kez sürece Ahmed Ağa aleyhinde müdahale etmesidir. Kapudan Paşa ağanın ailesi ile birlikte sürgün edilerek Menteşe'den uzaklaştırılmasını önerir.¹⁵⁰

Tüm bu gelişmeler neticesinde, artık 100 yaşına yaklaşmış olan ve işlerini oğullarına ve kethüdası Yusuf Ağa'ya bırakmış olan Ahmed Ağa'nın¹⁵¹ görev ve mülkleri tekrar Tavaslı Ömer'e devredilmiş ve ailenin Menteşe'den uzaklaştırılmasına karar verilmişti. Bu kez Ahmed Ağa şiddetli bir cezaya çarptırılmasa da ailenin Menteşe'den uzaklaştırılması ve bölgedeki iktidarlarına son verilmesi hedeflenmiştir. Padişahın bizzat dahil olduğu bu tasfiye sürecinde Ahmed Ağa'ya “ister ise iyâl ve evlâdıyla gelip Âsitane-i Aliyye'mde ve istemez ise Güzelhisar'dan maâda Kütahya ve yahud âhâr ihtiyar eylediği mahalde ikâmet ve imrâr-ı vakt” etmesi hususunda tercih sunulmuştu.¹⁵² Hatta Ahmed Ağa'ya bir maaş bağlanması bile talep edilmişti.¹⁵³ Ahmed Ağa gibi bölgesinde büyük iktidar sahibi bir âyânın maruz kaldığı bu tutum, politik ve ekonomik büyük bir darbe olduğu gibi, Hasançavuşzâde ailesi için büyük bir aşağılanma ve itibar kaybına işaret etmekteydi. Mamafih bir yüzyıldan beri Menteşe yöresinde yönetici olan aile, Aydın vilayetinde olduğu gibi, devlet merkezinde de güçlü bir çevre edinmişti. Bu sebeple de kabusa dönen bu süreci kısa sürede bertaraf etmekte kendilerine yardımcı olacak hamî bulmakta zorlanmadılar. Zira Ahmed Ağa Kütahya'ya gittiğinde Anadolu Valisi Abdi Paşa'ya iltica etmiş, Abdi Paşa da Ahmed Ağa ve ailesinin akıbeti hususunda ricacı olmuştu.¹⁵⁴

Ahmed Ağa, iktidar, servet ve itibarını kolayca kaybetme niyetinde değildi. Belgelere yansıyan iddialara göre oğlu Ebubekir, torunu Ömer ve kethüdası Yusuf ile birlikte Menteşe'den ayrılırken oğlu Osman'ı Menteşe'de bırakmış ve kendisine bağlı köy ve çiftliklerde ihtilal çıkarmıştı. Yeni mütesellimin ağzından öğrendiğimiz bu hadiselerin aslında ne olduğu bir tarafa, aile ve tâbilerinin, sahip oldukları servet ve iktidarı bırakmak hususunda direndikleri

148 BOA, A. {AMD, nr. 23/76-5.

149 BOA, A. {AMD, nr. 23/76-2.

150 BOA, A. {AMD, nr. 25/12; BOA, A. {AMD, nr. 23/76-6.

151 BOA, A. {AMD, nr. 23/76-1.

152 BOA, C.DH, nr. 329/16438.

153 BOA, C.DH, nr. 278/13869-1.

154 BOA, A. {AMD, nr. 25/12.

kesindir.¹⁵⁵ Öyle ki Ahmed Ağa'nın oğlu Osman ile Kapudan Paşa'nın üzerine gönderdiği kuvvetler arasında çatışma çıkmış ve çokça can kaybı yaşanmıştır.¹⁵⁶

Bu çatışmaların yanı sıra Hasançavuşzâdelerin yakında Menteşe bölgesinde tekrar iktidarı devralacakları yönündeki şayiaların neticesinde¹⁵⁷ aile mensuplarından torun Hacı Ömer ve Kethüda Yusuf Limni adasına sürülmüşlerdi.¹⁵⁸ 1786'da Kayseri sancağını arpalık olarak tasarruf eden Trabzon Valisi Canikli¹⁵⁹ Ali Paşa'nın misafiri olarak Kayseri'de bulunan büyük oğul Ebubekir Ağa'nın yaptığı görüşmeler sonucunda Ali Paşa, ailenin Limni'de sürgün bulunan üyelerinin de Kayseri'ye gelerek kendi hanesinde ikamet etmelerini rica etmiştir.¹⁶⁰ Nitekim Menteşe'ye ayak basmamak ve sancak işlerine müdahale etmemek şartıyla Ali Paşa'nın ricası kabul edilmiştir.¹⁶¹

Kısa süre sonra bir kez daha yüksek rütbeli bir bürokrat, bu kez Canikli Ali Paşa'nın oğlu Battal Hüseyin Paşa aile lehine olarak devreye girmiş¹⁶² Erzurum Valisi olan Battal Hüseyin Paşa, bu tarihte Erzurum'da bulunan Ebubekir Ağa'nın ve muhtelif yerlere dağılmış olan aile fertlerinin affedilerek Menteşe'ye dönmeleri, mütesellimliği ve mallarını geri almaları için iltimasta bulunmuştur.¹⁶³ Hüseyin Paşa'nın ricası da reddedilmemiş ve Ahmed Ağa, servet ve iktidarını belli şartlar karşılığında geri kazanarak 1786 senesi ortalarında yaklaşık dört senelik sürgün döneminden sonra Menteşe'ye geri dönmeyi başarmıştır.¹⁶⁴

Affedilen ve memleketine dönen Ahmed Ağa'nın dirençli kariyer seyri karşısında kaybeden yine Tavaslı Ömer Ağa olmuş, iktidardan düşmüş ve iki aile arasındaki silahlı çatışmalara varan ve sancakta yönetim krizi yaratan mücadele Ahmed Ağa'nın vefatına dek sürmüştür.¹⁶⁵ Ahmed Ağa, 1787 senesinde Temmuz¹⁶⁶ ve Kasım¹⁶⁷ ayları arasında bir tarihte vefat etmiş olmalıdır. Henüz 1783 senesinde kendisinden 100 yaşına erişmiş bir pir olarak söz edilen Ahmed Ağa'nın vefat ettiğinde kaç yaşında olduğunu tam olarak bilmiyoruz. Affedilmesi için sık sık vurgulandığı üzere merhameti calip olması umulan düzeyde yaşlı olduğu kesindir.¹⁶⁸

155 BOA, C.DH, nr. 336/16798.

156 BOA, A. {AMD, nr. 25/12.

157 BOA, C.ML, nr. 742/30260.

158 BOA, C.DH, nr. 278/13869-2.

159 Caniklizâde ailesinin hikâyesi, serveti ve ilişkî ağları için bk. Canay Şahin, *The Rise and Fall of an Ayân Family in Eighteenth Century Anatolia: the Caniklizâdes (1737-1808)*, Bilkent Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 2003.

160 BOA, C.DH, nr. 99/4903.

161 BOA, C.DH, nr. 278/13869.

162 BOA, C.DH, nr. 99/4903.

163 BOA, C.DH, nr. 99/4903.

164 BOA, C.DH, nr. 99/4903.

165 BOA, C.DH, nr. 340/16981.

166 BOA, C.BH, nr. 157/7446. Şevval 1201 (Temmuz 1787) tarihinde hala hayatta olduğu anlaşılıyor.

167 BOA, C.ML, nr. 389/15929. Safer 1205 (Kasım 1787) tarihinde oğul Ebubekir mütesellimdir.

168 BOA, C.DH, nr. 329/16438.

Ebubekir Ağa Dönemi: İsyân ve Çöküş Yılları

Ahmed Ağa'dan sonra aileye büyük oğlu Ebubekir Ağa riyaset etmiş, mütesellimken vefat eden babasının yerine Mentеше mütesellimi olmuştur. Ahmed Ağa'nın firarında görev ve terekesinin bir bedel mukabili Ömer Ağa'ya devredilmesi gibi, vefatında da emlaki ve mütesellimlik görevi oğlu Ebubekir'e Darbhane-i Âmire'ye 100.000 kuruş ve babasından kalan mukataa borçlarını ödemesi taahhüdüne mukabil verilmişti.¹⁶⁹

Ebubekir Ağa, babasının yaşlı ve kendisinin büyük oğul olması sebebiyle, Ahmed Ağa'nın sağlığında da ailenin bölgedeki etkinliğinde ve idari işlerde aktif olarak rol alıyordu. Babasının iktidarı döneminde 1762-1763 senelerinde Denizli Hassı voyvodalığı yapmıştı.¹⁷⁰ 1770 tarihinde, kuvvetle muhtemel, Ahmed Ağa'nın o esnada sefere katılıp Mentеше'de bulunmaması sebebiyle¹⁷¹ kısa bir dönem bir nevi vekâleten Mentеше mütesellimliğini uhdesine almıştı.¹⁷² 1773 yılında Sakız muhafazasında görevlendirilen Ahmed Ağa'nın yaşı ve sağlık durumu el vermediği için yerine oğlu Ebubekir Ağa, Dergah-ı Ali Kapıcıbaşılık rütbesi verilmek suretiyle Sakız'a gönderilmişti.¹⁷³ Ne var ki Sakız'a varsa da askeri yönetme ve görevini layığı ile yapma hususunda ihmalkâr davrandığı gerekçesi ile birkaç ay sonra kapıcıbaşılığı düşürülmüş ve kaçma ihtimali göz önüne alınarak Sakız'da kalebent edilmesi emredilmişti.¹⁷⁴ Ancak Ebubekir Ağa'nın uzun bir süre mahpus olmadığı anlaşılmaktadır, bilakis kapıcıbaşılık pâyesi alması, bir yönetici olarak meşruiyetini pekiştirmiş olmalıdır.¹⁷⁵

Ebubekir Ağa dönemi başından itibaren aile için zorlu bir süreç olmuştur ve ağa, babası döneminde kazandıkları servet ve iktidarı muhafaza etmek için yıpratıcı bir mücadele içine girmişti. Ne var ki hem bölgesel hem de imparatorluk ölçeğindeki gelişmelerle bağlantılı olarak ailenin gücü önemli ölçüde erimeye başlamıştı. Ailenin bölgesel rakipleri ve İstanbul ile ilişkisi, Ebubekir Ağa döneminde de 1779 sonrası dinamikleri ile devam etti. Aile savaş koşullarında merkezin büyük taleplerinin tümünü karşılamakta yetersiz kaldığından yıpranarak itibar kaybederken rakip aileler ise yine savaş durumunun yarattığı ihtiyaçlara binaen yükselme imkânı bulmuştu.¹⁷⁶

169 BOA, AE.SABH.I, nr. 147/9993-1.

170 BOA, AE.SMST.III, nr. 332/26806.

171 BOA, C.AS, nr.1140/50661; BOA, C.AS, nr. 1047/46002.

172 BOA, AE.SMST.III, nr. 7/437.

173 BOA, C.AS, nr. 992/43361.

174 BOA, C.AS, nr. 302/12496-3.

175 Yeşil, *İhtilâller Çağında*, s. 26, Dipnot 40: "Savaşa giden ayanların idare ettikleri bölgelere güvendikleri kişiler, genellikle oğulları, mütesellim olarak atanmaktaydı. Böylece savaş dönemlerinde sadece ayanın kendisi değil, oğlu da idari açıdan meşrulaşıyor ve babasının ölümünden sonra rakipleri arasından kolayca sıyrılarak bölge idaresine talip oluyor. Böylece Babiali'nin daha önceden tanıdığı ve resmi bir statü verdiği oğulun ayan/ vali olarak atanmasıyla birlikte ayan aileleri, hanedana dönüşmekteydi."

176 Hasançavuşzâde ailesinin rakibi Tavaslı Ömer'in savaş koşullarında merkezle müzakere etme gücüne bir örnek olarak bk. BOA, C.AS, nr. 1206/5401; Batı Anadolu ayanlarından Karaosmanzâdelerin 1768 ve 1787 savaşlarının etkisiyle yeniden güçlenme imkânı buldukları hakkında bk. Nagata, *Tarihte Ayanlar*, s. 33.

1788 ila 1789 (h. 1202-1203) yılları boyunca Ebubekir Ağa, Darphane'ye ödemeyi taahhüt ettiği bedeli ödemesi ve Menteşe mütesellimliğine bağlı bir görev olarak babasından devraldığı kalyon inşasını tamamlaması için merkezin sayısız ihtar ve tehdidine muhatap oldu.¹⁷⁷ Bunlara cevaben, kalyon yapımının masraflı ve zor olduğu, sâbık mütesellimin zimmetinde kalan sancak gelirlerini tahsil edemediği için süreci layıkıyla yönetemediği yönünde gerekçe ve bahaneler sunmuştu.¹⁷⁸ Gerçekten de iş takibini Ahmed Ağa'nın yeğeni Ali Razi isimli şahsın yürüttüğü bu kalyon, 1790 senesi başında hâlâ tamamlanmamıştı¹⁷⁹ ve İstanbul'un ikazları giderek daha tehditkâr bir ton kazanıyordu.¹⁸⁰

Mütesellimin yükümlü olduğu görevleri yerine getirebilmesi, uhdesine verilen mâli kaynakları verimli bir şekilde kullanabilmesine bağlıydı. Merkezî hükümetin taşra elitlerinden beklediği temelde, yönetimlerine verilen kaynakların gelirleri ile kendilerine tevdi edilen gemi inşaatı, asker tahriri vb. görevleri yerine getirmeleri idi. Bu doğrultuda da kendisine verilen görevleri yerine getirmeyen veya getiremeyen Ebubekir Ağa'yı bir yandan uyarıp tehdit ederken öte yandan uhdesindeki vergi gelirlerinin verimli bir şekilde toplanabilmesi için gerekli kişileri uyarmaya devam ediyordu. Örneğin, 1789 senesi sonlarında bir yandan Hasançavuşzâde ailesi ferman ve emirlerle biteviye uyarılırken öte yandan Tavaslı Ömer, iltizamındaki Tavas kazası ödemelerini vaktinde yapması, Sığıla Sancağı âyânından İlyaszâde Halil ise uhdesindeki Çine, Şahme, Karpuzlu kazalarını Ebubekir Ağa'nın oğlu Ömer'e iltizama vermesi hususunda ikaz ediliyordu.¹⁸¹

Ebubekir Ağa'nın mütesellimliği esnasında Hasançavuşzâde ailesinin muhatap olmaya devam ettiği olağan görevlerin başında askerî görevler gelmekteydi. Ebubekir Ağa'nın oğlu Ömer Ağa, Avusturya ile devam eden savaşta Silistre Valisi ve Maçın Muhafızı Ahmed Paşa'nın maiyetinde Maçın cephesinde görevlendirilmişti. Ömer Ağa, 1789 yılı Ekim ayında muhatap olduğu tekit emrinde kışlak için tertip edilen askerler gelmeden maiyetindeki askerlerle görev yerini terk etmemesi hususunda uyarılmıştı.¹⁸² Diğer taraftan 1789 yılı Kasım ayında yazılan bir fermanın, Ebubekir Ağa ile birlikte bölgedeki âyânlardan Maçın cephesinde kışlak askeri olmak üzere asker tahrir etmelerinin istendiğini, ancak âyânların çeşitli bahane ve taahhütlerle bulunmak suretiyle vakit geçirmeye çalıştıklarını, dolayısıyla askerin toplanmadığını anlıyoruz.¹⁸³

Tüm uyarılara rağmen ağa, masrafları miriden karşılanmak şartıyla (Ebubekir Ağa'nın Darphane-i Âmire'ye olan borcundan havale edilmek yoluyla) Silistire Valisi Ahmed Paşa

177 BOA, AE.SABH.I, nr. 147/9993; BOA, C.BH, nr. 254/11776.

178 BOA, C.ML, nr. 109/4832; BOA, C.DRB, nr. 35/1718; BOA, C.DRB, nr. 21/1009.

179 BOA, C.BH, nr. 245/11371; BOA, C.BH, nr. 245/11371.

180 BOA, AE.SSLM.III, nr. 160/9623.

181 BOA, C.ML, nr. 740/30185.

182 BOA, C.AS, nr. 31/1434.

183 BOA, C.AS, nr. 62/2940.

maiyetinde Maçın'de kışlamak üzere tahrir etmesi istenen 500 süvari askeri, kışlak vakti geçtiği ve 1790 yılı mart ayı geldiği halde toplayamamıştı. Bu süreçte Ebubekir Ağa ile İstanbul arasında ardi ardına yazışmalar yapılmış, Muğla'ya işi takip etmek üzere mübaşirler gönderilmişti. Ebubekir Ağa, İstanbul'a yazdığı mektubunda 500 süvari askeri tahrir ve oğlu Mustafa Ağa'yı da askere başbuğ tayin ettiğini ve askerın yola çıkmak üzere olduğu bilgisini vermesine karşılık merkezi hükümet, 500 nefere ek olarak masrafları Ebubekir'in kendi kesesinden karşılanacak 1000 süvari asker daha tertip etmesini istemişti. Devletin bu dayatması karşısında zor duruma düşen Ebubekir Ağa 1790 yılı içinde vazifesini zamana yaymaya çalışmış ve birbiriyle çelişen arzuahaller yazmak durumunda kalmıştı. 1790 yılı başında Muğla kadısına yazdırdığı ilamda, daha önce hazırladığını ve yola çıkmak üzere olduğunu söylediği 500 miri süvari için bir aylık zaman isterken, 1000 nefer askeri de toplayıp göndermeyi taahhüt etmişti. Ancak yaşlı olduğu için cepheye kendisinin gidemeyeceğini, yerine oğlunun gitmesinin kabul edilmesini istiyordu. Kendisine bir aylık mühlet verilmiş olmalı ki İstanbul kaymakamının 10 Mart 1790 tarihli buyruğusunda sürenin dolduğu ve yazılan emre riayet ederek memur olduğu askeri toplayıp sefere hareket etmesi istenmiştir.¹⁸⁴

1790 yılı ortasına doğru Ebubekir Ağa bu kez kendisinden talep edilen askerın, oğlu Mustafa Ağa ile damadı Ömer Ağa başbuğluğunda orduya gönderilmek üzere hazır olduğunu belirtmiş ve çeşitli gerekçeler ileri sürerek kendisinin bizzat sefere gitme vazifesinden af istediğini yinelemiştir. Ebubekir Ağa'ya göre inşa etmekte olduğu kalyonun, planlandığı gibi 28 Haziran 1790 tarihinde denize indirilmesi için mütesellim olarak çok sayıda askerle birlikte bizzat tersanede bulunması gerekiyordu. Keza bizzat sefere katıldığı takdirde Darphâne-i Âmire'ye olan borç taksitini ödemekte zorlanacak, Rodos Adası başta olmak üzere Batı Anadolu kıyılarının güvenliğini sağlanmasında sıkıntı yaşanacak ve sair önemli işlerin ifası aksayacaktı. Ebubekir Ağa'nın bu istekleri kabul bulmamış ve mütesellimlik görevi gereği sefere bizzat katılmak mecburiyetinde olduğu belirtilmiş ve beyhude mektup göndererek zaman geçirmeye çalışmaması için şiddetli bir şekilde uyarılmıştı.¹⁸⁵ Öte yandan Ebubekir Ağa'nın talep edilen sayıda askeri toplayamamasında Menteşe kazalarından Saruluz (Isravalos) Âyânı Aşçıbaşıoğlu Mustafa, Eşen Âyânı Küçüköğlü Osman ve Ağirdos Âyânı Camuşoğlu Hüseyin'in kazalarına düşen askerleri göndermeyi reddederek itaasızlık etmelerinin; Düğer, Milas, Mandalyat, Sobıca ve Giranis kazalarından ise talep edilenden daha az sayıda asker gönderilmesinin de etkisi olduğu merkez tarafından bilinmekteydi ve bahsi geçen âyânların sürgünle cezalandırılmaları kararlaştırılmıştır.¹⁸⁶ Merkez ve Saray bölgedeki gelişmeleri yakından takip etmekteydi.

Bu uyarılar karşısında Ebubekir Ağa İstanbul'a, sefere gideceğini ancak seferden dönene kadar sancaktaki işlerinin oğlu Hacı Osman Ağa tarafından vekaleten idare edilmesini

184 BOA, C.AS, nr. 191/8256.

185 BOA, C.AS, nr. 297/12338.

186 BOA, HAT, nr. 194/9567.

istemmiştir. Bu isteği hızlıca cevaplanmış ve 18 Haziran 1790 tarihiyle Osman Ağa'nın Menteşe sancağı mukataası mütesellimliğine vekaleten tayin edildiği yönünde ferman çıkmıştır.¹⁸⁷ Ancak Ebubekir Ağa Menteşe'den ayrılmadığı gibi, kendisinden istenilen askeri de toplayamamıştır. Bunun üzerine, merkezî hükümet Darphane'ye olan borcu karşılığında toplayacağı 500 askerden vazgeçmiş, kendi kesesinden tertip ve teçhiz etmesini istediği süvari asker sayısını da 1000'den 500'e düşürmek durumunda kalmıştı. Darphane'ye olan borcuna mahsuben teçhiz edeceği askerden vazgeçilince bu amaçla tahsil ettiği parayı Darphane-i Âmire'ye göndermesi istenmişti.¹⁸⁸ Ebubekir Ağa ise 500 askerin ulufesi olan 27.145,5 kuruşu tahsil ve teslim ettiğini, Menteşe sancağından toplanan 500 askeri de oğlu Seyyid Mustafa, damadı Ömer Ağa ve kayını Abdulfettah Ağa ile birlikte cepheyeye gönderdiğini ve kendisinin de kalyonu tamamlayıp denize indirmek için eksik mühimmatın Tersane-i Âmire'den gelmesini beklediğini belirtmişti.¹⁸⁹ Bu bilgiler üzerine Temmuz 1790'da İstanbul'da Baş Muhasebe Kalemi, Darphane-i Âmire ve Sergi Halifeligi kayıtlarına bakılarak Ebubekir Ağa'nın ödediğini belirttiği meblağın Hazine-i Âmire'ye teslim edilip edilmediği kontrol edilmiş ve her üç daireden de olumsuz cevap gelmiştir.¹⁹⁰ Ayrıca Ebubekir Ağa'nın bizzat ilgileneyeceği ve Haziran ayında denize indirileceğini söylediği kalyon inşaatı da bitirilememiştir.¹⁹¹

1790 senesi hem aile hem de merkezî hükümet açısından zor bir dönemdir. Devam eden Avusturya ve Rusya savaşları sebebiyle merkez bir yandan Hasançavuşzâde ailesinin serveti ve iktidarından kendi ihtiyaçları doğrultusunda yararlanmak için Ebubekir Ağa'ya eş zamanlı olarak gemi yapımı, asker tahriri, Darphane'ye taahhüt edilen ödemelerin yapılması gibi zorlu görevler verirken bir yandan da geniş iktidar bölgesinde asayişini temin etmek için ailenin kudretine ihtiyaç duyuyordu. 1790 senesi Mayıs ayında, merkezin artan taleplerine karşı itiraz yükselten ve asi durumuna düşen Tekelioğulları'na¹⁹² mensup Ebubekir Paşa'nın (Tekeli Deli Bekir) nüfuzunu kırmak için Teke yöresi âyanından Kaş âyanı Hacı Kadrioğlu Ali ve Menteşe'den Hasançavuşzâde Ebubekir Ağa'dan başka başvuracak güçlü kimse bulunmuyordu¹⁹³ ve onlar üzerinde de sefer görevi bulunması sebebiyle tedip işi

187 BOA, AE.SSLM.III, nr. 318/18455.

188 500 askeri toplayıp memur olduğu sefere gitmediği için askere harcanacak olan meblağın mübaşir vasıtasıyla tahsil edilmesi için babası yerine vekaleten mütesellim olan Osman Ağa'dan talep edilmiştir. BOA, C.AS, nr. 1223/54914.

189 BOA, C.AS, nr. 1223/54914 ve BOA, C.AS, nr. 297/12338.

190 BOA, C.AS, nr. 297/12338.

191 BOA, C.AS, nr. 1223/54914.

192 Tekelioğulları hanedanı ve Tekeli Bekir Paşa'nın isyanı hakkında detaylı bilgi için bk. Evren Dayar. "Âyanlar Çağı'nda Antalyalı Bir Hânedân: Tekelioğulları (1770-1814)", *Osmanlı Araştırmaları*, sayı 59, s. 117-156.

193 BOA, HAT, nr. 1395/55903.

ertelenmişti.¹⁹⁴ Bu bilgi, Ebubekir Ağa'nın sefere gitme konusunda bunca direncine rağmen merkezî hükümet tarafından asi ilan edilmediği ve gözden çıkarılmadığını göstermektedir.

Savaş ortamında devlet, bir taraftan Ebubekir Ağa'dan asker isterken diğer taraftan da ağanın babasının muhalefatını devralmak karşılığında ödemeyi taahhüt ettiği meblağı tahsil etmeye çalışmaktaydı. Ailenin 100 yıla yakın iktidar döneminde edindiği servetin esas kaynağı devletti ve hem ağanın taahhüdü hem de mütesellim olarak tahsil etmekle yükümlü olduğu vergiler sebebiyle devlet alacaklıydı. Nitekim 1790 senesi sonlarında İstanbul hâlâ, 1785 ve 1786 seneleri (h. 1201-1202) Menteşe sancağı avarızından Ebubekir Ağa zimmetinde kalan borçları tahsil etmeye çalışmaktaydı ve bölgede bir üst otorite olan Aydın muhassılına da bu iş için devreye sokmuştu.¹⁹⁵ Söz konusu borçların dışında Aydın Muhassılı Cihanzâde Mir Hüseyin Bey, Bodrum Tersanesi'nde Süleyman Bey marifetiyle yapılan bir adet kalyonun masrafları için Ebubekir Ağa'nın zimmetinde kalan 20.000 kuruşun tahsil edilmesi için görevlendirilmişti.¹⁹⁶ Ebubekir Ağa, merkezden gelen baskılar karşısında borçlarını eritmek için uğraşa da 1791 senesi başlarında ödeme, görev ve havalelerinden sonra bugün yarın ödeyeceğim taahhüdü ile zaman kazanmaya çalıştığı 93.523¹⁹⁷ borcu kalmıştı¹⁹⁸ ve aynı senenin sonralarına doğru artık merkezin sabrı tükenmiş gibi görünmekteydi.

Sefere asker gönderme konusunda yaptığı pazarlık ve ayak sürümler, uhdesindeki kalyon inşaatının bir türlü tamamlanmaması, geçmişe dönük borçlarını ödeme konusundaki ihmalleri yetmezmiş gibi, bir de sefere katılma emrine itaat etmediği için sürgün ve müsadere ile cezalandırılan Milaslı Ömer Ağa'nın affedildikten sonra Milas'a girmesine -konuyla ilgili emirlere rağmen- engel olmaya çalışması, Ebubekir Ağa'nın sonunu hazırlamıştır.¹⁹⁹

Milaslı ailesi, Hasançavuşzâde ailesinin bölgedeki kadim rakiplerinden biriydi ve baba Ahmed Ağa zamanında da iki aile arasında şiddetli çatışmalar yaşanmıştı. Bölgedeki rantı paylaşmak konusunda birbirine rakip olan bu iki ailenin bir hısım akrabalık ilişkisi de vardı. Daha önce de belirtildiği üzere, Milas Âyanı Abdülaziz Ağa, Hasançavuşzâde Ahmed Ağa'nın damadı idi. Bu tarihte Ebubekir Ağa'nın rakibi olarak resme dahil olan Ömer Ağa da Abdülaziz Ağa'nın damadı ve kardeşinin oğlu idi²⁰⁰ ve onun vefatını müteakip ailenin reisi konumuna gelmişti. Milaslı Ömer Ağa ayrıca, Hasançavuşzâdelerden Aziz isimli kişinin

194 BOA, HAT, nr. 1396/55977. Tekelioğullarının bölgedeki kadim rakibi Yılanlıoğulları ailesinin çoğu ferdi 1784 senesinde Tekeli Deli Bekir tarafından ortadan kaldırılmıştı. Merkez buna izin vererek aileler arasındaki denge siyasetinin de Teke bölgesinde aksamasına yol açarak, kadim denge siyasetini yürütecek unsurlardan yoksun kalmıştı. Tekelioğullarını dengeleyecek yerel aktörün ortadan kalkması devletin girdiği bir çıkmaz sayılabilir. Evren Dayar. "Tekelioğulları (1770-1814)", s.132-133.

195 BOA, AE.SSLM.III, nr. 211/12458; BOA, AE.SSLM.III, nr. 211/12464.

196 BOA, C.BH, nr. 275/12682.

197 BOA, C.ML, nr. 115/5129.

198 BOA, D.BŞM.MHF, nr. 90/83.

199 BOA, HAT, nr. 209/11132.

200 Kaymakçı, *Menteşe Sancağı'nın Taşralı Yöneticileri*, s. 54.

muhtemelen üvey kızı ile evliydi.²⁰¹ Ancak bu akrabalık iki aileyi karşı karşıya gelmekten alıkoymamıştı. Aynı iktidar kaynaklarına, Menteşe ve civarının yönetimine talip olan bu iki ailenin menfaat çatışması merkezin geleneksel denge ve denetleme siyaseti uyarınca da kullanışlı idi ve merkez nezdinde birbirlerinin alternatifi durumundaydılar.

Merkezin Ömer Ağa'yı affetmek hususunda pek de gönüllü olmadığı anlaşılıyor. Ömer Ağa'nın muhallefatını üstlenmek için talip arandığı sırada Ebubekir Ağa, İstanbul'a adam yollayarak muhallefata talip olmuştur. Defterdarlıktan yapılan hesap üzerine mukataalar ve emvali için toplam 500 kese akçe (yaklaşık olarak 210.000 kuruş) ödemek koşuluyla Milaslızâde Ömer'in mukataa ve emvalinin Ebubekir Ağa'ya verilmesi, peşin ve taksitlerinin de plan dahilinde ödemesi konusunda uzlaşma sağlanmıştı. Ancak 15 günlük süre aşılmasına rağmen Ebubekir Ağa tarafından bir ses çıkmamış olması, hükümetin fikrinin değişmesine yol açmıştır. Sadrazamın padişaha yazdığı telhiste durum anlatılmış ve Ebubekir Ağa'nın Darphane'ye olan yüklü borcunu ödemediği, mâli yükümlülükleri konusunda problem çıkardığı ve Milaslızâde'nin mukataa ve emvali için taahhüt ettiği ödemenin tahsilatında da zorluk çekileceğinin aşikâr olduğu izah edilerek, Milaslı Ömer'in affedilmesi ve yeniden mukataa ve emvalinin kendisine verilmesinin daha uygun olacağı ifade edilmiştir. III. Selim de bu planı uygun bulmuş ve onaylamıştır.²⁰² Buna dayanarak denilebilir ki Milaslı Ömer Ağa'nın affedilmesinde Hasançavuşzâdeler'in artık merkez için iş yapılabilir ortaklar olmaktan çıkmasının etkisi vardır. Nitekim Ebubekir'in azlinden kısa süre sonra, 1793 senesi sonlarına doğru da (h. 1208) Menteşe mütesellimliği de rakibi ve merkez için alternatiflerinden biri durumundaki Ömer Ağa'ya tevcih edilecektir.²⁰³

Ömer Ağa'nın affedilmesi ve emvalinin iadesini kabul etmek istemeyen Ebubekir Ağa, devlete karşı taahhütlerini yerine getirmediği gibi, affedilip yeniden Milas'a geri dönmesine izin verilen Ömer Ağa'nın Milas'a girişine de rıza göstermemiştir. Hatta Milas'a girip Ömer Ağa'nın emvaline ve eşyasına gayri meşru bir şekilde el koymuş, etrafa emirler göndererek gizlice asker toplayıp Ömer Ağa'nın Milas'a girmemesi için tüm yolları kesmiştir. Bunun üzerine Ebubekir Ağa'ya Ömer'in Milas'a girişine mâni olmaması için emir gönderilir iken²⁰⁴ çevredeki Cihanzâde, İlyaszâde ve Tavaslılara da ayrı ayrı ferman yazılarak Ömer Ağa'nın

201 Belgede Hasançavuşzâde Aziz'in ehlinin Milaslı Ömer'in kayınvalidesi olduğu ifade edilmektedir. Ömer'in aile ile ilişkisinin doğrudan eşi üzerinden değil, kayınvalide üzerinden kurulması Ömer'in eşinin Aziz'in ehli olan kadının önceki evliliğinden olduğu ihtimalini akla getirmektedir. BOA, C.DH, nr. 60/2957.

202 Padişahın hattı: "Hasan Çavuşzâde peşin akçe veremediği halde, fimabad fukaraya zulm ve teaddi etmemek ve sadır olan emri alilere itaat eylemek şartları ile Ömer'in cürmü afv ve mukataat ve emvali kendine verile. Ancak fukaraya zulmetmek lazım gelür ise katl iderim, kendisine ifade edile" BOA, HAT, nr. 197/9933.

203 Ebubekir Ağa'nın hemen ardından, h. 1206 ve 1207 (1791-1793) senelerinde Menteşe mütesellimliği Aydınlı (Kara) Mehmed isimli bir şahsın uhdesinde bulunuyordu. İstanbul, yağmurdan kaçarken doluya tutulmamak için bölgeyi bir süre nispeten dışarıdan, Menteşe yerleşik olmayan bir ismin yönetmesini, böylece henüz ve zar zor affedilmiş olan Milaslı Ömer'i kontrol altında tutmayı denemiş gibi görünmektedir. HAT, C.ML, nr. 533/21869.

204 BOA, D.BŞM. MHF, nr. 90/83.

salimen Milas'a girmesi için destek istenmiştir. Hükümetin aldığı tüm önlemlere rağmen Ebubekir Ağa asker toplayarak Milas'a ulaşan tüm geçitleri kapatmış ve Ömer Ağa'nın Milas'a girişini engellemiştir. Bunlara ek olarak Menteşe sancağı mukataasının malikâne mutasarrıfları da mütesellim Ebubekir Ağa'dan yıllık ödemelerini alamayarak mağdur oldukları beyanıyla, yerine bir başkasının mütesellim olarak atanmasını talep etmişlerdi.²⁰⁵

Tüm bu gelişmeler, Ebubekir Ağa'ya karşı şimdiye kadar gösterilen tavrı değiştirmiş ve bütünüyle gözden çıkarılmasına sebep olmuştur. Başta sefere asker göndermeyişi olmak üzere mâli konular, reâyaya yaptığı zulümler ve Ömer Ağa meselesi Ebubekir Ağa'yı devlet nezdinde asi durumuna düşürmüş ve III. Selim sadrazama gönderdiği hatt-ı hümayunu ile idamına karar verilmiştir:

“Bu Hasan Çavuş oğlunun bu maddede ve âhar maddelerde isyân ve itaatsizliği zâhir ve böyle vakitte sefere asker göndermeyüb böyle hareketi katlini ve emvâl ve eşyası mîrîden zaptı icâb etmiştir. Hakkından gelecek ve cezâ tertib olunacak tarîk ve imkân ne veçhile ise icrâda kusur etmeyesiz. İktizâ ider ise ve münasib ise Karaosmanzâde'ye hema[n] bir ferman yazılsun. Münasibi gelenlerden dahi su'âl idesiz”²⁰⁶

Hakkında idam kararı çıktığında Ebubekir Ağa, bütün imkânlarını seferber ederek isyanını sürdürmeye ve merkezî hükümeti kendi çıkarı doğrultusunda karar almaya zorluyordu. Buna mukabil İstanbul da Ebubekir Ağa'dan kurtulmanın uygun bir yolunu aramaya koyulmuştur. Ebubekir Ağa'nın ölü ya da diri olarak yakalanmasına karşı tedbir alınması için başta Aydın Muhassılı Cihanzâde Hüseyin Bey'e olmak üzere, civarda meskun ve muktedir âyânlar olan Sığla Âyânı İlyazsade Halil, Tavaslı Kelleci Osman ve Çine âyânından Osman ağalar ile birlikte Karaosmanzâde'ye emirler gönderilmesi kararlaştırılmış ve bunun mümkün merteye gizli kalmasına özen gösterilmişti.²⁰⁷ Mamafih Cihanzâde Hüseyin Bey ve Milaslı Ömer Ağa'nın Güzelhisar'da toplanan kuvvetlerinin Mandalyat köyüne (Milas'a bağlı Selim köyü) kadar geldiği haberi Ebubekir Ağa'nın kulağına gelince karşılık vermemiş ve Milas'tan ayrılarak Muğla'ya çekilmiştir.²⁰⁸ Merkezî hükümet, artık asi konumuna düşmüş olan Ebubekir Ağa'nın ve bölgede örgütlü ve geniş bir iktidar ağına sahip Hasançavuşzâde ailesinin en az zayıatla bertaraf edilmesi üzerine kafa yormuş; bu işi, aileyi ve tâbilerini ürkütmeden ve açıktan bir isyana teşvik etmeden, sancağın düzenini bozmadan ve yöre halkına zarar vermeden yürütmek üzere tedbirler almıştır.

Hasançavuşzâde “hanedanı”nın Menteşe sancağındaki yüz yılı bulan iktidarı neticesinde aile üyelerinin istihbarat elde etmeleri, halkı hamilik ya da tehdit suretiyle tahrik ederek bölgede bir asayiş krizi yaratmaları işten değildi. Merkez bu risklerin ve Ebubekir Ağa'nın

205 BOA, HAT, nr. 238/1327.

206 BOA, HAT, nr. 209/11132.

207 BOA, HAT, nr. 209/11132.

208 BOA, C.DH, nr. 259/12916.

yakalanmasının kolay bir iş olmadığına ziyadesiyle farkındaydı²⁰⁹ ve meselenin çözümüne sadrazam ve padişah bizzat müdahil olmuştu. Bu doğrultuda çeşitli tedbirler düşünülmüştür. Bunlardan biri Nazilli âyanından İcelizâde Halil Ağa'nın kapıcıbaşı pâyesi ile taltif edilerek İstanbul'a çağırılması ve Ebubekir Ağa'nın yakalanması hususunun onun riyasetinde gizlice örgütlenmesidir.²¹⁰ Padişah, bu yöntemin yararlılığından şüphe duymakla beraber eğer işe yarayacaksa denenebileceğini belirtmiş ve bu husustaki sorumluluğu sadaret kaymakamlığını da üstlenen Anadolu Valisi Ali Paşa'ya tevdi etmiştir.²¹¹ Padişahın şüphe duyduğunu izhar etmesi üzerine mevzu tekrar telhis edilerek padişahın kesin onayı alınmıştır.²¹² İcelizâde Halil'e kapıcıbaşılık unvanının verilmesi, söz konusu usulün denendiğini göstermektedir.²¹³

Değerlendirilen bir diğer tedbir, mütesellimliğın Rusçuk muhafızına²¹⁴ verilmesi ve onun da asker sürücülüğü bahanesiyle bölgeye gelerek Ebubekir Ağa'yı izâle etmesiydi. Daha sonra Rumeli kazaskeri riyasetinde yapılan müzakarede Rusçuk muhafızının bu işe tek başına kadir olamayacağı ve muhakkak bölgedeki yerel muktedirler Tavaslı Kelleci Osman ve Milaşlı Ömer Ağa'nın Rusçuk muhafızının maiyetine verilmesi ve hatta daha güçlü ve etkili olan Karaosmanzâdelerin de desteğinin alınması gerektiği mülâhaza edilmiştir. Şimdilik mütesellimliğın görünürde yine Hasançavuşzâde Ebubekir Ağa'ya, gıyabında ise Rusçuk muhafızına verilmesi; ancak Rusçuk muhafızının Menteşe'ye girene kadar yalnızca asker sürücülüğü görevi ile hareket etmesi ve mütesellimlik görevini asla ibraz etmemesi tedbir olarak düşünülmüştür. Ancak Menteşe'ye atanacak olan Rusçuk muhafızının, maiyetine verilen bölgedeki yerel âyanları idare edip edemeyeceği, böyle savaş vaktinde Ebubekir Ağa'nın derdest edilmesi için bu kadar büyük bir işe girilmesinin uygun olup olmadığı hususlarında kesin kararı için sadrazama yeniden görüş sorulmuştur.²¹⁵

Bu planın nasıl neticelendiği hakkında bilgi yoksa da İstanbul'da müzakare edilen bu tedbirlerin nihai olarak işe yaramadığı anlaşılıyor. Çünkü padişahın 1791'deki kesin kararına rağmen Ebubekir Ağa ve oğullarının tedibi veya "izâle-i vücud"larının gerçekleştirilmesi kısa sürede mümkün olmamıştır. Resmî kayıtlara göre 1792 yılının Kasım ayında Ebubekir Ağa hâlâ Menteşe mütesellimidir.²¹⁶ Bunda, merkezin, bölgenin karışmaması için tedbirli davranması yanında, devam eden savaşın da etkisi olmalıdır.

209 BOA, HAT, nr. 1414/57735.

210 BOA, HAT, nr. 238/13270; BOA, HAT, nr. 252/14345.

211 BOA, HAT, nr. 238/13270; BOA, HAT, nr. 252/14345.

212 "Kaimmakam Paşa, çünkü sana lazımmış ruusu verile ve celb oluna", BOA, HAT, nr. 252/14345.

213 Hatt-ı hümayun gereğince İcelizâde Halil'e kapıcıbaşılık ruusunun verilmesi için yazılan buyruğın tarihi 5 Şevval 1206'dır. (27 Mayıs 1792) BOA, C.DH, nr. 52/2558.

214 Belgelerde Rusçuk muhafızının adı zikredilmemekle beraber 1791-1792 yıllarında Rusçuk'ta muhafız olarak Yeğen Mehmed Paşa görev yapmaktaydı. BOA, C.HR, nr. 37/181; BOA, AE. SSLM.III, nr. 2/63.

215 BOA, HAT, nr. 1414/57735.

216 "Muğla kadısına ve dergâh-ı muallam kapıcıbaşılardan hala Menteşe sancağı mütesellimi Hasançavuşzâde el-Hac Ebubekir dame mecduhuya ve Deraliyye'mden hassaten mübaşir tayin olunan {...} hüküm ki, BOA, C.ML, nr. 115/5129, 22 Ra 1207 (7 Kasım 1792).

Osmanlı-Rus savaşı 1792 Ocak ayında Yaş Antlaşması ile sona erdikten sonra da Ebubekir Ağa ile merkez arasında müzakereler devam etmişti. Taahhüt ettiği meblağı ödemesi için yazılan muhtelif emirlerin ardından, ağanın hazineye olan borcu Başmuhasebe'den hesaplanmış ve kendisine 7 Kasım 1792 (22 Ra 1207) tarihli son bir emir gönderilmiş²¹⁷ ve hemen ardından Ebubekir Ağa'nın katli ve mallarının müsaderesi emri kesinleşerek aşikâr edilmişti.²¹⁸ Hasançavuşzâdelerin halli operasyonu için Anadolu Valisi El-Hac Ali Paşa görevlendirilmiştir.²¹⁹ Sahip oldukları gemiye binerek, tıpkı Ahmed Ağa zamanındaki gibi Mısır'a kaçmalarından duyulan endişe ile aile fertlerinin firarına mani olmak için Menteşe sancağında tedbirler alınmış, yolların karadan ve denizden tutulması için emirler gönderilmiştir.²²⁰ Hikâyenin bu kısmı ile ilgili yeterli bilgimiz olmasa da İstanbul'un Ebubekir Ağa ve oğullarının yakalanması hususunda sıkı tedbirler aldığı anlaşılıyor. Nitekim kökeni itibarıyla derya beylerinden olup bir aralık Aydın muhassıllığı da yapması hasebiyle bölgeyle bağlantıları bulunan Damad Melek Mehmed Paşa da Ebubekir Ağa'nın idamının kesinleştiği kasım ayın sonlarında Menteşe sancağında bulunuyordu.²²¹

Ebubekir Ağa'nın ve oğlu Ömer Ağa'nın öldüklerinde üzerlerinden çıkan kişisel eşyaların kayda geçirildiği belgenin tarihi olan 28 Ocak 1793 (15 Ca 1207) kuvvetle muhtemel baba oğulun İstanbul'da öldürüldükleri tarihtir.²²² İdama mahkûmiyetleri ardından yaklaşık iki ay içinde derdest edilen Hasançavuşzâdelerden Ebubekir Ağa ve oğlu Ömer Anadolu Valisi Ali Paşa tarafından yakalanarak İstanbul'a götürülmüş,²²³ Başbakikulu konağında²²⁴ mahpus edilmişlerdi. Anadolu Valisi El-Hac Ali Paşa hanesinde mahpus olan diğer Hasançavuşzâde Binbaşı Osman'ın akıbeti hakkındaki bilgimiz ise idam edildiğinden ibarettir.²²⁵ Ebubekir Ağa ve oğlu bu süre zarfında Başbakikulu ağa tarafından mal varlıkları, borç ve alacaklarını beyan ve itiraf etmek üzere sorgulanmışlardır.²²⁶ Bu süreçte parasal işlerini takip eden kâtibi Ömer Efendi ve şatırı Mehmed Efendi de İstanbul'a getirilerek sorguya çekilmişlerdir.²²⁷

217 BOA, C.ML, nr. 115/5129.

218 BOA, C.DH, nr. 168/8355.

219 BOA, C.ML, nr. 419/17051.

220 BOA, C.ML, nr. 419/17051; BOA, C.DH, nr. 168/8355.

221 BOA, C.DH, nr. 168/8355.

222 BOA, C.ML, nr. 286/11746.

223 BOA, C.ML, nr. 419/17051.

224 Başbakikulu "XVII. yüzyılda Başbâki Kulluğu, doğrudan doğruya defterdara bağlı beş daireden biriydi. Emrinde çalışanların sayısı ise altmış kadardı. Bunlar hazineye borcu olup da vermeyenleri, zimmetlerinde devlete ait mal bulunanları soruşturarak tahsilâtı yaparlardı. Başbâki kulunun emrindeki bâki kulları zaman zaman diğer maliye memurlarının işlerine ve hesaplarına baktıkları gibi yoklama ve teftiş için taşraya da gönderilirlerdi. Başbâki kulu, maliyeye borcu olanları kendi konağında göz altına alırdı. Burası sorgulamanın yapıldığı, borçlunun veya zimmetinde devlete ait mal bulunan kimsenin borcunu yahut zimmetini temizleyinceye kadar kaldığı bir hapisane gibiydi." Bk. Feridun Emecen, "Başbâki Kulu", *DİA*, V, İstanbul 1992, 126-127.

225 BOA, C.BH, nr. 273/12583.

226 BOA, HAT, nr. 240/13438.

227 BOA, AE.SSLM.III, nr. 191/11488.

Ebubekir Ağa'nın yakalanmasıyla birlikte Menteşe sancağına yayılmış bulunan Hasançavuşzâdelerin malları da müsadere edildi. Ailenin parasal ilişki kurduğu partnerler arasındaki en büyük pay sırasıyla Hazine, Menteşe sancağı mukataası malikâncileri ve bir sarrafa aitti. Bunu, alacaklı ya da borçlu oldukları bölgenin âyân ve eşrafından olan kişiler takip ediyordu.²²⁸ İdamlarından önce başlayan müsadere süreci, kayda değer bir zaman almıştı. Bunda ailenin servet ve iktidarının esas kaynağının iltizam işlemleri ve vergi tahsilatı olması etkilidir, zira sancak halkının zimmetinde kalan alacakları büyük bir yekûn tutuyordu.²²⁹ Ayrıca ailenin yüzyıllık hâkimiyet döneminde edindikleri emlak ve çiftlikler başta Köyceğiz ve Muğla kazaları olmak üzere, Dalaman, Milas, Marmaris, Kerme, Yerkesiği, Kirkez, Bozöyük, Gökâbâd, Pırnaz ve Çine kazalarına²³⁰ ve evlilikler yoluyla bağ kurdukları Rodos adasına yayılmış bulunuyordu.²³¹ Bu sebeple açık ve gizli büyük bir servete sahip olduğu düşünülen ailenin muhtelif çiftlik, emlak, hububat, hayvan, han, dükkân ve mahzenlerinin bulunduğu Menteşe kazalarına, Çine'ye,²³² Denizli'ye²³³ ve Rodos'a²³⁴ bölgeden ve merkezden birçok görevli tayin edilerek süreç sıkı bir şekilde takip edilmiştir. Bu iş için görevlendirilenler arasında kısa süre önce sürgünle cezalandırılan, Ebubekir Ağa tarafından muhalefatına talip olunan ve daha sonra affedilerek Menteşe'ye dönmüş olan Milas Âyânı Ömer Ağa da vardı²³⁵ ki bu durum, Osmanlı taşrasında meşru ve gayrimeşru olanın doğasına ve iktidar ile taşra seçkinleri arasındaki ilişkiyi göstermesi bakımından anlamlıdır.

Ailenin tespit edilebilen mal varlığı merkezin düşündüğü ve/veya beklediği ölçüde büyük değildi. Zira Ebubekir Ağa asi ilan edildiğinde zaten hazineye 93.523 kuruş borçlu bulunuyordu ve bunun büyük kısmı babasının muhalefatını devralmasına mukabil ödemeyi taahhüt ettiği bedeldi.²³⁶ Sonrasındaki tespitlerle bu borç miktarı arttığı gibi, aile mal varlıklarının bir kısmını da müsadereden kaçırmayı başarmış görünüyordu.²³⁷ Nitekim Ahmed Ağa döneminden beri ailenin uğradığı bu üçüncü müsadere idi ve bu konuda bir deneyim

228 BOA, AE.SSLM.III, nr. 191/11488; BOA, C.ML, nr. 729/29787.

229 1793 Ekim tarihli belgeye göre tahsili ve hazineye gönderilmesi görevi muhalefat mübaşiri ile bu tarihte Menteşe mütesellimi olan Aydınlı Kara Mehmed Bey'e verilen geçmiş yıllardan kaza alacaklarının yekunu 104.811 kuruşa ulaşıyordu. BOA, AE.SSLM.III, nr. 19/1116.

230 BOA, AE.SABH.I, 28/2133; BOA, C.ADL, nr. 16/1010-4.

231 BOA, HAT, nr. 240/13438.

232 BOA, C.ML, nr. 460/18682.

233 BOA, AE.SSLM.III, nr. 191/11488.

234 BOA, C.ML, nr. 419/17051.

235 BOA, AE.SSLM.III, nr. 191/11488.

236 BOA, C.ML, nr. 115/5129.

237 Tespit edilebilen bir örneği için bk. BOA, C.DH, nr. 60/2957: Nitekim 1796 Eylül'ünde vefat eden Hasançavuşzâdelerden Aziz'in eşi ve Milaşlı Ömer Ağa'nın kayınvalidesi olan yaşlı kadının sahip olduğu 400 kise akçe değerindeki nakit ve mücevhere, bu kadın üzerinden müsadereden kaçırıldıkları ve esasen Hsançavuşzâdelerin malları olması ve beytülmale ait olmaları gerektiği gerekçesiyle paraya el koyulmuştur. Bu husus, Hasançavuşzâdelerin muarızı olan Ömer Ağa'nın da muhalefatın tespiti esnasında merkez aleyhine bir tutum takınabileceğini düşündürmektedir.

kazanmış olduklarını düşünmek yanlış olmaz. Ailenin servetini mufassal ve toplu olarak gösteren resmi kayıtlara ulaşılammışsa da Ebubekir Ağa'nın babası Ahmed Ağa'dan kalan emlâki önemli ölçüde muhafaza ettiği anlaşılmaktadır. Bir kısım emlâkini de azli ve katline giden süreçte merkezin borçlarını ödemesine yönelik tazyikine karşılık elden çıkarmıştı.

Aileye ait çiftliklerin bir kısmı müsadere den hemen sonra satılmış, bir kısmı ise ilk etapta, muhtemelen gerçek bedellerini tespit edebilmek amacıyla bölge ileri gelenlerinden Karaosmanzâdelere ve Milaslı Ömer Ağa'ya emanet suretiyle tevcih edilmişti.²³⁸ Ebubekir Ağa'nın hayatta kalan oğulları ve ailesi ise yalnızca Köyceğiz ve Pınaz kazalarında bulunan emlake taliptiler. Bu emlakın kendilerine devri için hazineye 3 taksitle 50.000 kuruş ödemeyi teklif etmişler, ailelerinin devlet hizmetinde yıllar geçirmiş “hanedan-ı kadime”den olmalarını öne sürüp hallerine merhamet edilmesini Anadolu Valisi Ali Paşa vasıtasıyla niyaz etmişlerdir. Ailenin konaklarının ise Menteşe mütesellimi ve ona bağlı görevliler tarafından kullanılması için tahsis edilmesi ve bedellerinin sancak ahali si tarafından ödenmesi değerlendirilmiştir.²³⁹

Bu hususlardaki yazışmalardan anlaşılan merkez, idare masrafları ve getirisi kıyaslandığında kendisine kayda değer gelir getirecek olanlar dışındaki emlake el koymaya pek de istekli değildir. Bunun istisnası, Ebubekir Ağa'nın hayatta kalan oğullarının talip olduğu, ailenin Köyceğiz'deki mülk ve çiftlikleri olmuş, Ebubekir Ağa'nın Köyceğiz'de bulunan mülkleri ve çiftlikleri Sultan III. Selim tarafından Mihrişah Valide Sultan'a ihsan edilmişti.²⁴⁰ Onun tarafından da vakfedilmişti.²⁴¹ Daha sonra 1794 senesi Şubat'ında Ebubekir Ağa'nın oğulları Mustafa, Süleyman ve Ahmed bu çiftlikleri vakfın kiracısı olarak, yıllık 3000 kuruş bedel ile tasarruf etmekle yetinmek zorunda kalmıştır.²⁴² Öncesinde rakabesi resmen devlete ve fakat fiilen aileye ait olagelmış bu çiftliklerin Valide Sultan Vakfı'na devrinin, Nizam-ı Cedid uygulamaları kapsamında başlayan mâli kaynaklarının yönetiminin İrad Cedid Hazinesi ve Darbhane'ye devrine benzer şekilde merkezileşme temayülünü işaret ettiği muhakkaktır. Öte yandan yine de aileye kiralanmasına dayanarak, devletin taşra idaresinde partner değiştirme konusunda sosyoekonomik koşulları hiçe saymadığı, aileyi yok oluşa mahkûm etmek gibi bir derdi olmadığı, bilakis Osmanlı merkezi ile âyânlar arasındaki ilişkinin mutadî üzere gücünü sınırlayarak varlığını sürdürmesinde fayda mülâhaza ettiği söylenebilir.²⁴³ Nitekim Ebubekir Ağa'nın oğlu Hasançavuşzâde Mustafa Ağa 1812 Temmuz'unda vefat ettiğinde kendisinden “sâbık Menteşe Mütesellimi” olarak söz edilmekteydi ve “ashâb-ı servet ve yesâr”dan olması sebebiyle onun muhalledatı da müsadere edilmişti.²⁴⁴

238 BOA, C.ADL, nr. 16/1010-4.

239 BOA, C.ADL, nr. 16/1010-5.

240 BOA, AE.SSLM.III, nr. 96/5818.

241 BOA, HAT, nr. 238/13251.

242 BOA, HAT, nr. 238/13251; BOA, C.EV, nr. 444/22494.

243 Christoph K. Neumann, “Birey Olmanın Alameti Olarak Tüketim Kalıpları: 18. Yüzyıl Osmanlı Meta Evreninden Örnek Vakalar”, *Tarih ve Toplum Yeni Yaklaşımlar*, sayı 8, İstanbul 2009, s. 16.

244 BOA, C.ML, nr. 288/11812-1.

Hasançavuşzâdeler, Ebubekir Ağa'nın idamı ve mallarının müsaderesi sonrasında 18. yüzyılda edindiği iktidarı büyük ölçüde kaybetmiş ve idari, askerî ve mâli açıdan bir daha eski gücüne sahip olamamıştır. Mamafih merkezin "iş bilir" bir insan kaynağı olarak gördüğü ve zaman zaman çeşitli görevler vermek suretiyle işbirliği yaptığı aile, Menteşe yöresindeki seçkinliğini 19. yüzyılın ilk yarısında da sürdürmüştür.

Sonuç

Bu makalede Hasançavuşzâde ailesinin dört neslinin ve 1690'lardan 1810'lara uzanan tarihinin ana hatları ortaya koyulmuş, ailenin yükselişi ve düşüşü, imparatorluğun içinden geçtiği krizler ve bunlara karşılık ürettiği siyasal ve mâli çözümlerle ilişkili sosyopolitik bir bağlamda ele alınmıştır. Buna göre ailenin serencamını, güç tabanını teşkil eden coğrafyanın ve imparatorluk ölçekli mâli ve askerî gelişmelere bağlı olarak gelişen siyasal konjonktürün belirlediğini söylemek mümkündür. Çekirdek güç tabanı Menteşe sancağının Köyceğiz kazası olan ailenin kudret ve servetinin askerî güce dââyandığı görülmektedir. İdari ve mâli görevlerin kökeninde de bu silah gücü ve şiddet uygulama kapasitesi bulunur.

Ailenin serencamına bir bütün olarak bakıldığında askerî gücün, ekonomik ve siyasi güce ön ayak olduğu anlaşılmaktadır. Keza yatay ve dikey ilişkilerini sürdürme becerisi de aile tarihini yakından etkileyen bir diğer faktördür. Bir diğer deyişle, merkez bürokratları ve yerel güçlerle ilişkilerin yürütülmesinde uygulanan başarılı stratejiler, Hasançavuşzâdelerle yüzyıla yayılan bir iktidar imkânı sunarken, merkezin yüzyıl sonuna doğru değişen tutumuna uyum sağlama zafiyeti ise ailenin gücünü zayıflatmış; gözden düşmesine ve bölgesel iktidarını büyük ölçüde kaybetmesine yol açmıştır. Nitekim 19. yüzyıl başlarında, iktidarı önemli ölçüde budandığında ailenin, siyasal iktidar ve makamlara bağlı olarak elde ettikleri ekonomik güç de daralmıştı.

Hasançavuşzâdelerin mal varlıklarının ağırlıklı olarak bağ, bahçe, konaklar ile sancağın muhtelif kazalarında bulunan çiftliklerden oluştuğu anlaşılmaktadır. Sahip oldukları sınırlı sayıdaki han, hamam ve mahzenler ise konumları ve sayıları itibarıyla şehirli değil, kırsal bir ticari altyapıyı işaret etmektedir. Bunun yanında ailenin belgelere yansımayan ticari etkinlikleri bulunduğunu düşündüren iki önemli husus daha tespit edilmiştir. İlki, Ahmed Ağa'nın 1779 senesinde uğradığı müsaderede zapt edilerek İstanbul'a getirilen kişisel gemisidir. Gemide bulunan "tüccar malı"nın sahiplerine teslim edilmesinden sonra Hasançavuşzâdelere ait olan mala el koyulmuştur.²⁴⁵ Meblağın mütevazı olması ve gemide bulunan tüccar mallarının sahiplerine iadesinin söz konusu edilmesi, ailenin bu gemi ile bir tür nakliyecilik işi yaptıklarını düşündürmektedir. Ailenin ticari etkinliğine dair bir diğer husus, 1782 sonralarındaki ikinci

245 BOA, C.ML, nr. 428/17318: Belgede geçen meblağ 2 yük 62.459 paredir. 1 yük 100.000 akçe ve 3 akçe 1 pare kabul edildiğinde 1840,16 kuruşa tekabül eden bir miktara ulaşılmaktadır. Esas alınan değerler için bk. Ömer İşbilir, "Yük", *DİA*, XLIV, 46-48; Ali Akyıldız, "Para", *DİA*, XXXIV, 163-166.

tevkiflerinde Ahmed Ağa'nın, Marmaris ve Köyceğiz ve Meğri kazalarından hasıl olan katranı miri mübayaa ile Tersane-i Âmire'ye değil, daha yüksek fiyatla piyasada satmakla itham edilmesidir.²⁴⁶ Bu iki detay, ailenin hakimiyet alanlarının Doğu Akdeniz'in bir parçası olmasından ve gemi inşaatı deneyimlerinden istifade ile kaçakçılık da dahil, küçük hacimli bir takım ticari faaliyetler yürüttüklerine işaret etmektedir. Ailenin, seçkinliğin bir tezahürü olarak servetlerinin bir kısmını hayır amacıyla vakfettikleri bilinmektedir²⁴⁷.

Ailenin hikâyesi, âyân ailelerinin ortaya çıkış koşulları ve nüfuzlarını genişletme araçlarına dair örnekler sunar, Osmanlı taşra elitlerinin devlet merkezi ile ilişkileri, bölgesel olarak icra ettikleri görevler, yerel ve emperyal ölçekli ittifaklarına dair literatüre katkı sağlar. Serveti, yoğun konar-göçer nüfusu da bulunan Menteşe yöresinin tarım ve hayvancılığa dayalı kırsal ekonomisi üzerinde yükselen ailenin kırsal bir seçkinliği temsil ettiğini söyleyebiliriz. Bu seçkinliğin çerçevesini, devletin sağladığı imkanlarla birlikte 100 yılı bulan bir dönem boyunca aile mensuplarının kendilerini iktidara taşıyan ilişki ağlarını, bir diğer deyişle, tevarüs ettikleri sosyal sermayeyi sürdürme ve değişen sosyopolitik koşullara adaptasyon becerisi teşkil eder.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazarlar çıkar çatışması bildirmemiştir.

Finansal Destek: Yazarlar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The authors have no conflict of interest to declare.

Grant Support: The authors declared that this study has received no financial support.

Kaynakça/References

Arşiv Kaynakları

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)

Ahkâm Defterleri (BOA, A. {DVNSAHK.A.d), 1, 3, 29, 44, 50.

Mühimme Defterleri (BOA, A. {DVNSMHM.d), 108, 110, 125, 139, 144.

Muhallefat Halifeliği Defterleri (D.BŞM.MHF), 90/83.

Tersane Eminliği Defterleri (D.BŞM.TRE.d), 15151.

Ali Emiri Mustafa II (AE.SMST.II), 33/3294, 74/7823.

Ali Emiri Ahmed III (AE.SAMD.III), 199/19207, 210/20338.

246 BOA, A. {AMD, 23/76.

247 Aile tarafından kurulan vakıflar, makalenin boyutu dikkate alınarak başka bir çalışmada değerlendirilmek üzere kapsam dışında bırakılmıştır.

- Ali Emiri Mahmud I (AE.SMHD.I), 155/11609.
- Ali Emiri Osman III (AE.SOSM.III), 91/7034.
- Ali Emiri Mustafa III (AE.SMST.III), 277/22139, 175/13706, 2/72, 339/27337, 343/27712, 140/11048, 185/14606, 245/19546, 286/22980, 323-26058, 332-26806, 42/3004, 7/437, 93/6987, 93/7028.
- Ali Emiri, Abdülhamid I (AE.SABH.I), 28/2133, 107/7329, 147/9948, 147/9993, 147/9993-1, 209/13858, 255/17143, 28/2133, 281/18893-4, 59/417, 66/4623.
- Ali Emiri Selim III (AE.SSLM.III), 160/9623, 19/1116, 191/11488, 2/63, 211/12458, 211/12464, 318/18455, 96/5818.
- Cevdet Adliye (C.ADL), 16/1010-4, 16 /1010.
- Cevdet Askeriye (C.AS), 1047/46002, 1141/50694, 1193/53329, 1206/5401, 1223/54914, 191/8256, 297/12338, 302/12496-3, 31/1434, 53/2474, 62/2940, 7/276, 769/32501, 844/36044, 992/43361, 1016/44542, 1140/50661,
- Cevdet Bahriye (C.BH), 157/7446, 175/8235, 183/8589, 197/9213, 228/10593, 240/11149, 245/11371, 254/11776, 275/12682, 8/374, 273/12583.
- Cevdet Dahiliye (BOA, C. DH.), 130/6488, 168/8355, 240/11967, 254/12676, 259/12916, 278/13869, 329/16438, 336/16798, 338/16899, 340/16981, 52/2558, 60/2957, 74/3651, 84/4170, 99/4903.
- Cevdet Darphane (C.DRB), 21/1009, 35/1718.
- Cevdet Evkaf (C.EV), 444/22494.
- Cevdet Hariciye (C.HR), 37/181.
- Cevdet Maliye (C.ML), 109/4832, 115/5129, 135/5776. 146/6195. 168-7093-1. 169/7118, 170/7199. 248/10266, 286/11746, 288/11812-1, 322/13263, 389/15929, 392/16037, 419/17051, 427/17300, 428/17318, 444/17912, 460/18682, 533/21869, 575/23558, 580/23815, 696/28495, 719/29414, 729/29787, 740/30185, 742/30260, 750/30552, 753/30684, 764/31146, 516/21084, 753/30684.
- Cevdet Zaptiye (C.ZB), 50/2488
- Hatt-ı Hümayun (HAT), 194/9567, 209/11132, 1395/55903, 1396/55977, 1414/57735, 197/9933, 238/13251, 238/1327, 238/13270, 240/13438, 252/14345, 1415/57851.
- İbnülemin Askeriye (BOA, İE. AS.), 3794/1, 28/2473, 27/2470, 34/3061, 34/3062, 44/3946, 3794/1-2.
- Sadaret Amedi Kalemî Evrakı (A. {AMD), 23/76-1, 23/76-2, 23/76-5, 23/76-6, 25/12.
- Topkapı Sarayı Müzesi Arşiv Evrakı (TS.MA.e), 232/32.

Kitap ve Makaleler

- Abou-El-Haj, Rifa'at Ali, *Formation of the Modern State: The Ottoman Empire Sixteenth to Eighteenth Centuries*, State University of New York Press, Albany 1991.
- Akdağ, Mustafa, *İktisadi ve İçtimai Tarihi, II, 1453-1559*, Tekin Yayınevi, Ankara 1979.
- Akyıldız, Ali, "Para", *DİA*, XXXIV, 163-166.
- Anastasopoulos, Antonis (ed.), *Osmanlı İmparatorluğu'nda Taşra Elitleri*, çev. H. Ebru Aksoy, Küre Yayınları, İstanbul 2021.
- Barkey, Karen, *Eşkıyalar ve Devlet, Osmanlı Tarzı Devlet Merkezleşmesi*, (Zeynep Altok Çev.), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2011.

- Batmaz, Eftal Şükrü, “İltizam Sisteminin XVIII. Yüzyıldaki Boyutları”. *Tarih Araştırmaları Dergisi*, XVIII/29 (Mayıs 1996), 39-50.
- Bıyık, Ömer, “Kızılhisarlı Mustafa Paşa ve Ailesi Üzerine Bilgiler”, 3. *Uluslararası Her Yönüyle Bodrum Sempozyumu*, 30 Ekim-1 Kasım 2013, Bildiriler, s. 125-144.
- Çelik, Bülent ve Tanju Demir, *Osmanlı Devleti'nde Bir İdari-Mali Yeniden Yapılanma Uygulaması Örneği Aydın Muhassıllığı (XVII. ve XVIII. Yüzyıllar)*, Adnan Menderes Üniversitesi Yayınları, Aydın 2010.
- Dayar, Evren, “Âyânlar Çağı'nda Antalyalı Bir Hânedân: Tekelioğulları (1770-1814)”, *Osmanlı Araştırmaları*, sayı 59, s. 117-156.
- Depe, Enes, *18. Yüzyılda Taşra Tezgâhlarında Kalyon İnşa Organizasyonu*, Kriter Yayınevi, İstanbul 2022.
- Derya, Merve, *XVIII. Yüzyıl Anadolu Ahkâm Defterlerine Göre Aydın Sancağı*, Adnan Menderes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Aydın 2019.
- Emecen, Feridun, “Başbâki Kulu”, *DİA*, V, 126-127.
- Emecen, Feridun, “Doğu Karadeniz'de Âyânlık: Tirebolulu Kethüdazâde Mehmed Emin Ağa” *Belleten*, LXV / 242 (2001), 193-214.
- Ergenç, Özer, “Âyân ve Eşraf Diye Anılan Seçkinler Grubunun XVIII. Yüzyılda Osmanlı Toplumunda Rolü Üzerine”, *Osmanlı Tarihi Yazıları: Şehir, Toplum, Devlet*, Ankara 2013, s. 396-416.
- Ergenç, Özer, “XVIII. Yüzyılda Osmanlı Taşra Yönetiminin Mâlî Nitelikleri”, *Osmanlı Tarihi Yazıları, Şehir, Toplum, Devlet*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2012, s. 367-382.
- Ertaş, M. Yaşar, “18. yüzyılda Bir Osmanlı Eşkiyası: Sarıbeyoğlu Mustafa”, *Uluslararası Denizli ve Çevresi Tarih ve Kültür Sempozyumu Bildiriler*, I, Denizli 2007, 399-411.
- Ertaş, M. Yaşar, “Tanzimat Dönemi Osmanlı Merkezileşmesi Karşısında Bir Osmanlı Âyânı: Tavassızâde Osman Ağa”, *History Studies*, IV, (Prof. Dr. Enver Konukçu Armağanı), (2012), 117-133.
- Fındıklılı Süleyman Efendi, *Mür'î't-Tevârih*, I, (Yayına Haz. M. Münir Aktepe), İstanbul 1976.
- Genç, Mehmet, “Osmanlı Ekonomisi ve Savaş”, *Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Ekonomi*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2009, s. 209-222.
- Genç, Mehmet, “Osmanlı Maliyesinde Malikane Sistemi.” *Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Ekonomi*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2009, s. 95-113.
- Gökpınar, Bekir, “Menteşe'de Ayân Mücadelesi: Tavas Ayânı Hasan Ağa'nın Katledilmesi ve Terekesi [1757]”, *Osmanlı Medeniyeti Araştırmaları Dergisi*, sayı 19, Aralık 2023, s. 159-175.
- Gül, Abdülkâsim, *Yeniçeriliğin Tarihi, II, (Yeniçeri Ordusu, Yeniçerilerin Hakları ve Mükellefiyetleri)*, Küre Yayınları İstanbul 2022.
- Gümüş, Ercan, “Genel Seyriyle Sarıbeyoğlu Mustafa İsyanı ve Buna Karşı Alınan Tedbirlerin Amid Mahkemesi'ne Yansımaları”, *e-Şarkiyat İlmî Araştırmalar Dergisi*, Nisan-2018 X/1 (19), 156-171.
- Hathaway Jane, *Osmanlı Mısırında Hane Politikaları Kazdağlıların Yükselişi*, çev. Nalan Özsoy, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2009.
- İnalcık, Halil, “Centralization and Decentralization in Ottoman Administration”, *Studies in Eighteenth Century Islamic History*, ed. Tomas Naff and Roger Owen, Studies in Eighteenth Century Islamic History, Londra 1977, s. 27-52.
- İnalcık, Halil, “Çiftliklerin Doğuşu: Devlet, Toprak Sahipleri ve Kiracılar”, *Osmanlı'da Toprak Mülkiyeti ve Ticari Tarım*, ed. Çağlar Keyder, Faruk Tabak, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2012, s. 15-34.

İşbilir, Ömer, “Yük”, *DİA*, XLIV, 46-48.

Karagöz, Hakan, “Bir Alman Kaynağının İzlenimlerine Göre Sarıbeyoğlu İsyanı ve Batı Anadolu’daki Etkileri”, *Süleyman Demirel Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, (Prof. Dr. Kemal Göde Armağan Sayısı), sayı 49, Isparta 2013, s. 193-215.

Karasu, Hamit, “Osmanlı Âyânları Üzerine Yapılan Çalışmalar (Tanzimat’a Kadar)”, *Turkish Studies* XIII/16 (2018), 127-150.

Kaymakçı, Bircan, *Menteşe Sancağı’nın Taşralı Yöneticileri: Âyân Aileleri Çavuşzâdeler Milaşlızâdeler*, Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Denizli 2010.

Köse, Ensar, *Âyanlar Çağında İçel Sancağında Sosyal Hareketlilik*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 2013, s. 20-42.

Kütükoğlu, Mübahat S., “Bir Âyân Ailesi: Tavashlızâdeler”, *Belleten*, LXXV/273, (2011), 447-470.

Kütükoğlu, Mübahat S., *Menteşe Sancağı 1830 (Nüfus ve Toplum Yapısı)*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 2010.

McGovan, Bruce, “The Age of Âyâns”, *The Economic and Social History of the Ottoman Empire 1300-1914*, ed. Halil İnalçık ve Donald Quatert, Cambridge 1995, s. 636-758.

Mete, Zekai, “Menteşe”, *DİA*, XXIX, İstanbul 2009, 150-152.

Mete, Zekai, *XV. ve XVI. Yüzyıllarda Muğla ve Yöresi*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 2004.

Nagata, Yuzo, *Tarihte Âyânlar: Karaosmanoğulları Üzerinde Bir İnceleme*, Ankara 1997.

Nalci, Betül, *147 numaralı Mühimme Defteri’nin transkripsiyonu ve değerlendirilmesi (S. 1-156)*, Bingöl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Ana Bilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Bingöl 2022.

Neumann, Christoph K. “Birey Olmanın Alamenti Olarak Tüketim Kalıpları: 18. Yüzyıl Osmanlı Meta Evreninden Örnek Vakalar”, *Tarih ve Toplum Yeni Yaklaşımlar*, sayı 8, İstanbul 2009, s. 7-47.

Nohut Said, *Vakfiyeleri Işığında Milaşlı Abdülaziz Ağa Ailesi*, Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2014.

Öreñç, Ali Fuat, “Ege Adaları ile Mentese Sancağı İlişkileri,” *Cumhuriyet’in 100. Yılına Armağan Muğla Tarihi Üzerine Araştırmalar*, Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi Yayınları, Muğla 2024, s. 96-106.

Öreñç, Ali Fuat, *Yakındönem Tarihimizde Rodos ve Oniki Ada, Doğu Kütüphanesi*, İstanbul 2006.

Özkaya, Yücel, “XVIII. Yüzyılın İlk Yarında Yerli Ailelerin Âyânlıkları Ele Geçirışleri ve Büyük Hanedanlıkların Kuruluşu”. *Belleten*, XLII/168 (1978), 667-724.

Özkaya, Yücel, “XVIII. Yüzyılda Mütessellimlik Müessesesi”, *AÜDTCFD*, XXVIII/3-4 (1970), 369-390.

Özkaya, Yücel, *Osmanlı İmparatorluğu’nda Âyânlık*, TTK Yayınları, Ankara 1994.

Salzmann, Ariel, “An Ancien Regime Revisited: Privatization and Political Economy in the Eighteenth-century Ottoman Empire”, *Politics and Society*, XXI/4 (1993), 393-424.

Salzmann, Ariel, *Osmanlı Ancien Regime’i Modern Devleti Yeniden Düşünmek*, çev. Ayşe Özdemir, İletişim Yayınları, İstanbul 2017.

Sevici, Medine, *147 Numaralı Mühimme Defterinin Transkripsiyonu ve Değerlendirilmesi (Sayfa Aralığı 311-467)*, Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Tarih Ana Bilim Dalı Yeniçağ Tarihi

- Bilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Erzurum 2019.
- Soyluer, Serdal, *Bodrum Tersanesi'nde Osmanlı Donanmasına Gemiler İnşası (Tevfir-i Merâkib-i Bahriyye Teksir-i Süfün-i Mansûre)*, Okur Kitaplığı, İstanbul 2023.
- Şimşek, Fatma, “Taşra Tersanelerinde Gemi Yapımı ve Mütesellimlerin Gemi İnşa Faaliyetleri (XVIII. Yüzyıl)” *Mediterranean Journal of Humanities*, IX/2 (2019), 465-473.
- Tamdoğan-Abel, Işık, “Büyükleri Saymak, Küçükleri Sevmek: 18. Yüzyıl Adanası'nda Âyânların İlişki Ağları ve İki Farklı İlişki Yürütme Üslubu”, *Tarih ve Toplum Yeni Yaklaşımlar*, sayı 1, (2005), s. 77-96.
- Telci, Cahit, “Mali Bir Ünite Olarak Aydın Muhassıllığı”, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, XXI/1 (2006), 135-156.
- Temel, Eşref, *Konya'da Âyânlık (1639-1839)*, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Konya 2017.
- Tuğluca, Murat, “1683-1699 Savaşlarında Nefir-i Âmm Halkı”, *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi (SUTAD)*, sayı 40 (Güz 2016), s. 87-110.
- Tuncer, Şaduman, *Sultan III. Ahmed, Günlük Yaşantısı, Yakın Çevresi ve Şahsiyeti*, Timaş Akademi, İstanbul 2023.
- Uluçay, M. Çağatay, “Karaosmanoğullarına Ait vesikalar II”, *Tarih Vesikaları*, II/10 (1942), 300-308.
- Uluçay, M. Çağatay, *18. ve 19. Yüzyıllarda Saruhan'da Eşkıyalık ve Halk Hareketleri*, Berksoy Basımevi, İstanbul 1955.
- Uluçay, M. Çağatay, *Padişahların Kadınları ve Kızları*, TTK Basımevi, Ankara 2001.
- Uluskan, Murat, *Divân-ı Hümayun Çavuşları*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 2004.
- Ülker, Necmi, “XVIII. Yüzyılda Batı Anadolu'da Bir Ağanın İsyanı: Sarıbeyoğlu Mustafa,” *Beşinci Milletlerarası Türkoloji Kongresi İstanbul, 23-28 Eylül 1985: Tebliğler, III. Türk Tarihi*, II, 635-652.
- Yaycıoğlu, Ali, *Partners of the Empire: The Crisis of Ottoman Order in the Age of Revolutions*, Stanford 2016.
- Yeşil, Fatih, *İhtilâller Çağında Osmanlı Ordusu: Osmanlı İmparatorluğu'nda Sosyoekonomik ve Sosyopolitik Değişim Üzerine Bir İnceleme (1793-1826)*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2016.

The Muridism and Prophet Schamyl in the Works of the 19th Century French Researchers: Depping and Dulaurier

19. Yüzyıl Fransız Araştırmacıların Eserlerinde Müridizm ve İmam Şamil: Depping And Dulaurier

Ayşegül Kuş* , Hasan Atmaca**

*Assoc. Prof. Dr., Ondokuz Mayıs University,
Faculty of Education, Department of Foreign
Languages Education, Samsun, Türkiye

**Asst. Prof. Dr., Ondokuz Mayıs University, Faculty
of Education, Department of Foreign Languages
Education, Samsun, Türkiye

ORCID: A.K. 0000-0002-8051-6001;
H.A. 0000-0003-1084-2431

Corresponding author/Sorumlu yazar:
Ayşegül Kuş,

Ondokuz Mayıs University, Faculty of Education,
Department of Foreign Languages Education,
Samsun, Türkiye

E-mail/E-posta: aysegulkus@hotmail.com

Submitted/Başvuru: 21.03.2024

Revision Requested/Revizyon Talebi:
07.05.2024

Last Revision Received/Son Revizyon:
27.05.2024

Accepted/Kabul: 27.05.2024

Citation/Atf:

Kuş, Ayşegül, Atmaca, Hasan. "The Muridism
And Prophet Schamyl In The Works Of The 19th
Century French Researchers: Depping And
Dulaurier." *Tarih Dergisi - Turkish Journal of History*,
83 (2024): 67-109.
<https://doi.org/10.26650/iutd.1456492>

ABSTRACT

The geostrategic significance of the Caucasus has led to numerous states to establish the political domination in the region by throughout history. However, Northern Caucasus attracted global attention in the 19th century due to its struggle for independence against Russian expansionism. With the establishment of the Naqshbandi Sufi order in the region, a movement known as Muridism emerged. Leaders of this movement, known as Imams, declared war against the Russians and for many years served as a barrier to Russia's territorial expansion. This movement aroused curiosity in the West, which closely monitored Russian political activities in the region, leading to various studies on the subject. The aim of this study is to examine and evaluate how Muridism, under the leadership of Imam Shamil, the movement's final leader who had fought against the Russians for 25 years, has been portrayed in French literature, specifically based on Depping and Dularier. Through this analysis, the study aims to contribute to the existing literature on the subject.

Keywords: French Literature, Russia, Caucasia, Muridizm, Imam Schamyl

Öz

Kafkasya'nın sahip olduğu jeo-stratejik önem tarih boyunca birçok devletin bölgede siyasi hâkimiyet kurmasına sebep olmuştur. Ancak Kuzey Kafkasya, 19 yüzyılda Rus yayılmacılığına karşı verdiği bağımsızlık mücadelesiyle tüm dünyanın dikkatini çekmiştir. Nakşibendi tarikatının bölgede kök salmasıyla Müridizm adı verilen bir hareket oluşmuştur. Hareketin başına geçen liderler (İmamlar), Ruslara karşı savaş ilan etmiş ve uzun yıllar Rusların bölgeyi ele geçirmesinin önünde engel teşkil etmiştir. Bu hareket, Rusların bölgedeki siyasi faaliyetleriyle yakından ilgilenen Batı'da merak uyandırmış ve bu konuda birçok incelemeler yapılmıştır. Bu çalışmanın amacı, Müridizm hareketinin son İmamı olan ve Ruslara karşı 25 yıl mücadele yürüten İmam Şamil'in Depping ve Dularier özelinde Fransız yazınına nasıl yansındığını ele alarak değerlendirmek ve böylece alanyazına katkılar sunmaktır.

Anahtar Kelimeler: Fransız Yazını, Rusya, Kafkasya, Müridizm, İmam Şamil

1-Introduction

When looked at the ambitions of Russia and her policies towards Caucasus from the past to the present, it is evident that one of the most striking goals within the expansion and expansionist policies of Tsarist Russia seems to occupy Turkey and Iran. Undoubtedly, the realization of this goal is only possible through the occupation of the Caucasus. Indeed, Russia's plan revolves around the invasion of Turkey and Iran through the Caucasus. Thus, Russia's struggle to gain control over the Caucasus began during the reign of the Terrible Ivan IV (1547-1584). The Ottoman Empire, through the intermediary of the Crimean Khanate, had control over the Russians, but due to the internal conflicts within the Crimean Khanate, Ivan the Terrible gained an important political advantage in the region. With the annexation of Kazan, Russian influence began to be more strongly felt in the North Caucasus. The Caucasian tribes, affected by the conflicts within the Crimean Khanate, tried to seek protection from Tsar Ivan the Terrible to get rid of the incursions of the Russians. Therefore, in 1552, two Circassian chieftains, and in 1555, several Chechen chieftains, went to Moscow in delegations to demand the protection of Russia from the Tsar. Subsequently, the request for help from the regiment Mirza on Terek to the Russian Tsar against his uncle, and also the arrival of men from the region of the Shamkhals in Dagestan to Moscow to seek the protection of Russia, hoping for peace and security, laid the foundation for Russia to establish garrisons and to spread the Russian influence into the North Caucasus region.¹

Therefore, in the 16th century, Russia turned its attention to Caucasus, and in the 18th century, she launched some invasion and colonial activities in the region. As a result, the Caucasian peoples faced the threat of losing their independence entirely and thus began to search for a leader and organization to govern themselves effectively. Consequently, the members of the Naqshbandi Sufi order in the region organized themselves and initiated a struggle for independence against Russia. This Sufi resistance movement, known as "Ghazavat," was termed "Muridism" by the Russians.² Having been led by Sheikh Mansur in 1785, this struggle sporadically continued until the first quarter of the 20th century in Caucasus.³ The foundation of this resistance movement led by Sheikh Mansur was based on religious unity and adherence to Sufi orders. Yüksel states that the understanding of Sufi orders in Caucasus had a unique quality that cannot be compared with other regions. This

1 Akdes Nimet Kurat, *Rusya Tarihi: Başlangıcından 1917'ye kadar*, 4. Baskı, TTK Yay, Ankara 1999, p. 155-156; Şeraftetin Erel, *Dağıstan ve Dağıstanlılar*, İstanbul Matbaası Yayınları, İstanbul 1961, p. 210; Mustafa Budak, "Rusya'nın Kafkasya'da Yayılma Siyaseti", *Yeni Türkiye Kafkaslar Özel Sayısı, Çeçenistan Dosyası I*, issue 74, 2015, pp. 26-30.

2 Moshe Gammer, *The Muslim Resistance to the Tzar*, Frank Cass, Great Britain 1994, p. 204-217

3 Yılmaz Nevruz, "İmam Şeyh Mansur ve Kafkasya'da Millî Birlik Hareketi", *Yeni Türkiye*, 74, 2015, p. 1; Abdullah Temizkan, "Kuzey Kafkasya Müridizmi, Müridizmin Yayılma Stratejisi ve Feodal Beylerle İlişkileri", *Ege Üniversitesi Türk Dünyası İncelemeleri*, Vol. IX, No. 2, 2009, p. 165; Abdullah Temizkan, "Osmanlı Devleti İle Rus Çarlığı Arasında İmam Mansur", *Sufi Araştırmaları*, 4/8, 2013, p. 3-4.

is because these orders directly functioned as militant organizations, with the sheikh of the order also serving as a commander, and its disciples holding the status of warriors.⁴ In fact, before Sheikh Mansur appeared in Caucasus, there seemed to be resistance against Russian expansionism in the region, but it consisted mainly of sporadic, small-scale movements demonstrated by individual tribes and clans. These groups were often unaware of each other, and their influence remained limited to their respective areas. In other words, there was no unity and discipline among the Caucasian tribes to resist against their enemy which turned her eyes to their ancestral lands. It was precisely at this point that the movement organized by Sheikh Mansur transformed the irregular structures of resistance movements into an organized form⁵. He attained considerable success against Russia, between the years 1785 and 1789. However, in 1791, during the Battle of Anapa, Sheikh Mansur was captured by the Russians. Despite the efforts of the Ottoman government, Empress Catherine remained unconvinced to release him, and in 1794, according to some sources, Sheikh Mansur lost his life after enduring severe torture at the hands of the Russian or according to some claims he was not executed but died in captivity.⁶ After his death, a period of silence lasting about 35 years took place in the struggle of independence in the North Caucasus.

In the first half of the 19th century, the religious movement known as the “khanate” considerably started to spread in Daghestan through Shirvan. The spread of Khalidiyya, having been organized by figures like Sheikh Mohammad Yaragli, Cemaleddin Gazikumuki, and Abdurrahman El Suguri from the native population and madrasa members of Dagestan, managed to achieve great success in accordance with Khalidiyye’s expansion strategy

4 Ahmet Yüksel, “Osmanlı İstihbarat Ağı ve İmam Mansur”, *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi (OTAM)*, sayı 32, Ankara 2012, p. 173.

5 Temizkan, “Osmanlı Devleti İle Rus Çarlığı Arasında İmam Mansur”, p. 14-15.

6 Budak, op. cit, pp. 27-28; Osman Kimya, “Kafkaslarda Çarlık Rusya’ya Karşı Müridizm Hareketi”, *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, 6/3, 2019, p. 1694; Kadircan Kafli, *Şimali Kafkasya, Vakıf Matbaası*, İstanbul 1942, pp. 86-87; Vasfi Güsar, “Uşurman-Şeyh Mansur 1722-1749”, *Kafkas Dergisi*, issue 1, 1957, p. 9. However, his death could not bring the independence resistance to the end. On the contrary, in the 19th century under the leadership of the leaders from Dagestan and Chechnya, the Muridism began again and lasted incessantly until the surrender of Schamyl in 1859 and it led to the mass migrations to Anatolia from the region. In fact, Imam Mansur could foresee the continuity of the Islamic movement. Moreover, as has been narrated by Caucasian researchers, he said that he was only responsible to lay the foundations for it and told that he would be replaced by someone who would put it into practice see. Cafer Barlas, *Düni ve Buhûni İle Kafkaya Özgürlük Mücadelesi*, İnsan Yayınları, İstanbul 1999, p.43. In addition, Reynolds argues that the success Mansur achieved was impressive, but the extent of his appeal should not be exaggerated; for most Dagestanis, for example, refused to back him and the legend that Mansur belonged to the Naqshbandi sufi brotherhood is not clear. It is claimed that some historians have described Mansur as the first in a line of militant Naqshbandi sheikhs who strove to awaken the Muslims of the North Caucasus. Yet, no substantial evidence has ever been found to support the legend. To Reynolds, it appears that trying to establish such a link overemphasizes the significance of Sufism as an independent militant organisation. Furthermore, it inaccurately suggests that the period of almost four decades, from Mansur’s capture to Ghazi Muhammad’s assuming the Imam of Dagestan title, witnessed the North Caucasus was devoid of religious leadership, and he likens it to a ship without a captain and the direction see. Michael A. Reynolds, “Myths and Mysticism: Islam and Conflict in the North Caucasus: A Longitudinal Perspective”, *Middle Eastern Studies*, 41/1, 2004 p. 36-37.

through sermons and propagandas narrating miracles. However, before Khalidiyya could gain influence in the region, there existed an unorganized resistance movement throughout Caucasus; for this resistance movement lacked ideological content in most of the parts of Caucasia, except for Chechnya because in the memory of Imam Mansur was still vivid there, and they were still in favour of the principle of defending Muslim lands against Russian invasion and refusing to live under the reign of non-Muslims, although this represented a very limited part of the population.⁷ Generally, those much closer to colonization zones in Northern Caucasus adopted a more aggressive defense stance, while those in the interior pursued a “wait-and-see” policy. Throughout the history of Caucasus, due to limited resources, the people who lived in the mountains maintained their lives through raids for plunder and pillage to make up for their deficiencies. With the implementation of Russian colonization practices, these raids targeted at Russian Cossack settlements known as stanitsas, Russian outposts, and occasionally the populous military towns established by Russians along the Caucasus line.⁸ In other words, these raids were also a response to Russian expansionism in Cucaucus and represented an unorganized defence of their homeland.

As is aforementioned, since there was no single authority, the Muridism leaders emerged in the region so as to bring the khanates in Dagestan and the tribes together under a central government, some leaders appeared and they were named as “Prophet” (Imam). The state mechanism and the authority that they devised was based on the Islamic principles termed as “sharia” and it was organised under the leadership of Khalidiyya order. The jhihad wars were called as “ghazavat” in order to establish an Islamic state under the leadership of the Prophet and the ones who took part in those wars were named as “murids”.⁹ Moreover, the closed-circuit preaching methods in the Khalidiyya were abandoned in favor of directly addressing the masses. This task would still be carried out by the members of the Sufi order. For this purpose, a more militaristic parallel structure was established using the organization of the order and the first Imam selected for this role was Ghazi Mohammad (1828-1832), who was Avarian. He was succeeded by Hamzad Bek (1833- 1834) and Sheikh Schamyl (1834-1859), who was born in Ghimri.¹⁰

Especially in the 19th century depending upon the political developments, such as the aggressive activities of Russia towards the invasion of Caucasia. Some Western researchers and travelers seem to have shown great interest in Caucasia, Muridism and its Prophets. However, it should be noted that Daghestan was in the spotlight and it captivated the attention

7 Temizkan, “Kuzey Kafkasya Müridizmi” p. 175.

8 Eric Hobsbawm, *Haydutlar*, çev. Fatma Taşkent, Logos Yayıncılık, İstanbul 1990. p. 22.

9 Tark Cemal Kutlu, *Çeçen Direniş Tarihi*, Anka Yayınları, İstanbul 2005. p.192-193. The murids were carrying the swords made of wood to make themselves distinguished from the others see. Alexandre Griogirantz, *Kafkasya Halkları (Tarihi ve Etnografik Bir Sentez)*, çev. Doğan Yurdakul, Sabah Yayınları, İstanbul 1999, p. 75.

10 Temizkan, “Kuzey Kafkasya Müridizmi”, p. 176.

of the West during the third Imam, Schamyl, because when compared with his predecessors he had managed to continue a long lasting struggle against Russia and he could create a deep impact on the history of Caucasia with heroic and legendary wars accompanied especially by the Daghestanis and the Chechens, which also caused Schamyl to be an important subject in terms of history literature.¹¹ In addition, after the publication of the travelogues, the press in Europe and the United States began to take notice of the struggle for independence and freedom in the North Caucasus against Russia. Particularly, British newspapers, in response to demands from the public, brought this struggle to their pages, providing almost daily coverage of developments in the region that were closely followed by readers. Consequently, the ongoing struggle led by the third Imam Schamyl, which arose sympathy among the British public, became the subject of great attention.¹² For instance, between 1830 and 1850, numerous notable people left their mark on the Caucasian region. Some played significant roles before fading into obscurity, while others lingered in the background of history, never receiving their moment in the spotlight. Some found themselves in the Caucasus by chance, while others were drawn there due to or despite Schamyl's influence. Some were completely unaware of Schamyl and experienced a brief episode in the Caucasus without understanding its significance. Famous Russian authors like Lermontov and Tolstoy, who opposed Schamyl, came to appreciate Caucasus as an exotic revelation. Others, like the French author Alexander Dumas, viewed it as a rich source for his another travel book, captivating readers with his vivid descriptions. Dumas envisioned visiting Schamyl's camp but never had the opportunity to meet "the Lion of Dagestan" or receive an invitation to his mountain lair. Nonetheless, Dumas's romantic writings in the Caucasus serve as a reminder of the celebrated Russian writers of the time, such as Alexander Bestoujev, known as Marlinsky, whose colorful Caucasian tales were once immensely popular but are now rarely read.¹³ Besides the English and the German, because of their political and economic interests and their intention to closely watch the activities of the other European countries, it is seen that the French showed great interest in Caucasia, Muridism, its Prophets and the Caucasian wars as well. The traces of this interest in the region can be seen especially in the 19th century French literature in the form of travelogues, academic studies, official reports, poems, plays and so on. For instance, along with the travelogues of French travelers¹⁴ and researchers about Caucasia and Muridism and its leaders, it is also seen that some of the French consuls also despatched some reports

11 Fikret Efe, *Şeyh Şamil'in 100 Mektubu*, Şule Yayınları, İstanbul 2002, p. 35; Lesley Blanch, *The Sabres of Paradise*, Book Blast ePublishing, London 2015, p. 16.

12 Ayşegül Kuş, *Avrupalı Seyyahların Gözüyle Kafkasya*, Bilge Kültür Sanat, İstanbul 2021, p. 26-35; Murat Yeşil, "Batılı Kaynakların Penceresinden 19. Yüzyılda Kuzey Kafkasyalıların Ruslara Karşı Verdiği Bağımsızlık ve Özgürlük Mücadelesi", *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları* Dergisi, 6/5, 2017, p. 2676.

13 Blanch, op. cit, p. 214.

14 Alexandre Dumas, *Impressions de Voyage (Tome 3) Le Caucase*, F. Bourin, Paris 1859; Le Baron de Baye, Au Nord de la Chaîne du Caucase, souvenirs d'une mission, Libraire Nilsson, Paris 1889.

to the Foreign Affairs of France¹⁵. In addition, in the National French library is a war song written about Schamyl¹⁶ and a great number of local nad national french newspapers and magazines regarding Schamyl¹⁷.

Therefore, the purpose of this study is to reveal how the third Prophet Schamyl is portrayed and perceived in the French literature through the works of the French historian, Guillaume Joseph Depping (1829- 1901) titled as “Schamyl, le prophète du Caucase, par le major Warner” published in Paris in 1854 and the study of Édouard Leuge-Dulaurier (1807-1881), the French Orientalist, a famous scholar on Armenian studies and also Egyptologist, titled as “La Russie dans le Caucase” published in 1861. Thus, it is aimed to adress Schamyl, the heroic figure described as “the Lion of Dagestan” and evaluate how he was perceived in the West through the pen of two French researchers Depping¹⁸ and Dulaurier¹⁹ and thus make some contributions to the field of literature.

2- The European Interest in Caucasia and the third Prophet Schamyl

One of the reasons why Caucasus, strategically important and naturally beautiful, became famous all over the world is the struggle for independence and freedom initiated by the Caucasian mountain tribes in the north of the region against the invading Russians in the 19th century. The great courage and the ability of the mountain tribes of North Caucasus to defend their ancient lands against Russia, which had the world’s most powerful army, for a long

-
- 15 Benningsen used a French consular report regarding caucasian wars and Schamyl. See. Alexander Benningsen, *Un Temoignage sur Chamil et les guerres du Caucase, Cahiers du Monde Russe et Soviétique*, 7/3, 1966, pp. 311-322.
- 16 Maurice Patez, *Schamyl, chant de guerre*, 1854. <https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k5459367b.texteImage>
- 17 Some examples of newspapers and magazines related to it can be given as “Le Nouvelliste (1848-1870)”, “Le Messager du Midi (1848-1892)”, “Journal de Touluse (1841-1944)”, “Le Charivari (1832-1937)”.
- 18 Guillaume Joseph Depping, who was born on September 2, 1829 in Paris and died on July 13, 1901 in Port-Marly, was a French historian and geographer. He served as the curator of the Sainte-Geneviève Library and also was a member of the Paris Geographical Society. Depping was known as one of the leaders of the geographical movement. He argued in 1888 that “knowledge belongs to the victor,” suggesting that the real victories were those gained by Prussia’s scientific geography while France focused on the careless strategic maneuvers. Moreover, the State’s Official Journal continued to publish issues focusing on the virtues and gains of geographical discoveries and colonial adventures see. Edward Said, *Şarkiyatçılık*, çev. Berna Ülner, Metis Yayınları, İstanbul 2003, p. 230.
- 19 Édouard Dulaurier was born on 29 January 1807 in Toulouse. He succeeded Paul Émile Levaillant de Florival, on the former’s death in 1862, as professor of the Armenian language at the Ecole spéciale des Langues Orientales and established the chair for the Malay language. He was also a member of the Institut de France (Académie des Inscriptions et Belles-Lettres). He died in Meudon on 21 December 1881. In addition, Dulaurier made a major contribution to the “Collection of the Historians of the Crusades”, for the part related to Armenian sources which he edited and translated into French. The documents were collected and published in Paris in the 19th century, and included the documents in Latin, Greek, Arabic, Old French, and Armenian. This work is still considered a major source of the period. See. Victor Frond, *Le Panthéon des illustrations françaises au xixe siècle: comprenant un portrait, une biographie et un autographe de chacun des hommes les plus marquants*, t. 5, Paris, Abel Pilon, 1866, p. 68.

time naturally attracted the attention of the world.²⁰ Therefore, a great number of travelers flocked to the region, wrote memoirs and published them. Afterwards, regarding Caucasia a great number of articles, novels, the news and the observations obtained from some scientific researches were written about the Caucasian people, their heroic struggle against Russia and the prominent leaders of Muridism, especially Schamyl; for he had fought against Russia for nearly a quarter of the 19th century. Therefore, it can be said that he captivated much greater attention in the West than his predecessors Ghazi Muhammad and Hamzad Bek.

The struggle for freedom by the mountain tribes of North Caucasus against the invading Russian army, particularly during the era of Imam Shamil, was closely followed in the Western world and as a consequence of this interest, a great number of works were written by European travelers who visited Caucasus. The scientific studies conducted by European researchers on independence and freedom wars in the region mostly rely both on the memoirs by some adventurous travelers and the information provided by some of the English, French, German, and Russian agents sent to the region with the purpose of gathering information about Caucasia. These works are considered as independent sources by some of the local historians of Caucasia. However, Zelkina asserts the fact that the resistance movement against the expansionist and invading Russia in the North Caucasus began and continued especially in the high parts of the mountainous Dagestan and Chechnya regions and Western sources regarding the Caucasus are also limited to some of the geographical and archaeological observations of travelers visiting there. In addition, it is said that they could neither penetrate into the depths of Dagestan and Chechnya, nor could they reach the high mountainous areas where the highlanders lived and they are thought to have obtained information just from the people living on the coastlines.²¹ In this sense, the works of Depping and Dularier differ from the other works in that they mostly rely on the Russian sources rather than the travelogues regarding the independence war and its leaders and they are based on primary observations of Runovskii in charge of Schamyl during his captivity in Klauga and the opinions of some Russian soldiers involved in the Caucasian wars.

As a consequence of this interest, Caucasus started to gain popularity at the end of the 18th and later in the 19th centuries, some of these works, written in German were translated and published across Europe and America and many other writers copied them without referencing, and eventually they became classical works. Moreover, it should be noted that these works also played a significant role in shaping the fundamental characteristics of the

20 John Frederick Baddeley, *The Russian Conquest of Caucasia*, Longman, Greens and Co., London 1908, p. 47-56.

21 Anna Zelkina, *In quest for God and Freedom: Sufi Responses to the Russian Advance in the North Caucasus*. King Street, Hurst & Co., London 2000, p. 5-6.

Caucasus image in the minds of the Europeans in the subsequent years.²² For instance, among the examples of these books are “Travels in the Caucasus and Georgia” written by Julius Von Klaproth, “Travels in Circassia and Krim-Tartary” and “Russia, Turkey, Black Sea and Circassia” by Edmund Spence, “Circassia or a Tour to the Caucasus by George Ditson, “Die Völker Des Kaukasus” by F. Bodenstedt, “Der Kaukasus und das Land der Kosaken” in two volumes by Moritz Wagner, “Schamyl als Feldherr, Sultan und Prophet des Kaukasus” by Friedrich Wagner, “Impressions de voyage (3 Tomes) Le Caucase” by famous French novelist Alexandre Dumas. When looked at these sources it is seen that compared with his predecessors Ghazi Mohammad and Hamzad Bek the travelers and the researchers mostly tend to provide more information about Schamyl and his legendary and heroic resistance against Russia having lasted for 25 years. This long lasting struggle caused him to gain more fame and popularity in the Western countries.

In this sense, more than a hundred years ago, most of the leading European newspapers devoted their columns to Schamyl. For instance, some questions were asked in the House of Commons as to Britain’s commitments in Caucasus, his bravery was extolled from public platforms and even English ladies sewed an elaborate piece of bunting designed to become his flag. Schamyl’s heroic stand was interpreted with gratification as a deliberate check to Tzarist designs and intentions on the route to India. In other words, Caucasia barred the overland route to Delhi. It was quite clear that this man was an ally, “a really splendid type who stood up to tyrants and deeply religious, even if he did have several wives”. While the ladies of the parish sewing circle, accompanied by tea and cake, worked diligently on an appliqué of red stars against a white background, imagining it waving from some distant Caucasian peak. There was no doubt that Schamyl had managed to capture the imagination of England. Besides these, some enterprising music companies were selling “The Circassians’ March” adapted for the piano, while Schamyl, adorned with a vividly colored cover, portrayed a land of mountain ranges where fierce warriors wielded their swords. More interestingly, the English public seemed to be much more familiar with Schamyl during his early years than the Russians were. To them, he was initially depicted as nothing more than a menacing Tartar giant, as can be seen in crude woodcuts sold at village fairs to the girls whose sweethearts had been sent off to fight against him.²³

Similar to his fame and popularity in England, Schamyl seems to have captured the attention of the public in France as well, for he is seen to be everywhere ranging from the political magazines, poems, songs, and plays to the academic studies. For instance, in 1854 in one of the most prominent theaters of Paris, regarding Schamyl a play by a French novelist

22 Yeşil, op. cit, p. 2672-2673; , Clement P. Sidorko, “Nineteenth Century German Travelogues As Sources On the History of Daghestan and Chechnya”, *Central Asian Survey*, 21/3, 2002 p. 282-288.

23 Blanch, op. cit, p. 19.

and playwright Meurice was staged and it aroused a great interest in public.²⁴ The play became so popular that an article was written about it in the newspaper “Le Mousquetaire” published by Dumas.²⁵ In addition, in the article by Taxile Delord in a political French magazine “Le Charivari,” published on 15 July 1855, Schamyl is described to be here and there and it is stated that everyone in France was talking about Schamyl and was counting on him; namely, he was everywhere.²⁶ Moreover, Schamyl is portrayed to be brave, indomitable, heroic and invincible. The French poet Maurice Pates wrote a war song about Schamyl in which he was depicted to be very brave and the star of hope since he sacrificed all his life to the independence of Caucasia.

Barret also points out the fact that Schamiy’s image is closely tied to his immense popularity, which extended beyond the borders of the Russian Empire and earned him a legendary status in Europe. He was widely regarded as one of the most famous figures in Russia. For instance, the famous French author Alexandre Dumas even described him as the “King of the Mountains” and a formidable adversary to the Russians in his work he published after his visit to Caucasia in 1858. Shamil’s fame transcended ideological bounds and both conservative and radical voices praised his bravery and defiance against Russian rule. He also became a popular literary figure, with authors like Thomas Peckett Prest crafting romanticized tales of his adventures. Besides Dumas and Peckett, both the conservative Russophobe David Urquhart and the radical Russophobe Karl Marx repeatedly wrote about the heroic struggle of Schamyl causing him to become a literary hero as well.²⁷ In other words, it can be claimed that there was a great clash between Russian “civilization” and Caucasian “wildness” that triggered a longstanding Western interest in Shamil and the plight of the Caucasus, which is an interest that became even more intense during the Crimean War, when the political speculation arose of the possibility of linking up the cause of the mountain people with an allied attack on Russia. It is evident that the European interest in Caucasia and Schamyl increased considerably from 1854 to 1856; for during these years at least twenty eight books and translated editions on Schamyl and Caucasia were published in Europe and America, mostly in some big cities like Paris and London, but also in Vienna, Berlin, Florence, Milan, Trieste, Leipzig, Edinburgh, New York, and Boston. From the end of the Crimean war to the year of his capture in 1859, at least ten more works about Schamyl were published in the West. As a consequence of this interest towards Schamyl thirty eight books except for a great number of articles, news accounts and poems also appeared in a six year period.²⁸ In these two studies aforementioned, it is seen that both of the authors seem to

24 <https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k5682690r?rk=21459;2> 01.02.2024

25 https://alexandredumas.org/eJ/journal/Le_Mousquetaire/1854-07-02. 02.02.2024

26 <https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k30561376.r=le%20charivari%20schamyl?rk=557942> 01.02.2024

27 Thomas M. Barrett, “The Remaking of the Lion of Dagestan: Shamil in Captivity”, *Russian Review*, 53/3, 1994, p. 538.

28 Barrett, op. cit, p. 358-359.

provide more information about Schamyl and when giving information, they generally start with his biography, such as his childhood, his appearance as a brave warrior in Dagestan, his personality traits, and his being selected as the third Imam and his activities to make the Muridism movement acquire a more institutionalized character with established rules based on sharia, hierarchy, and organizational processes under the leadership of Schamyl to implement greater discipline and organisation under his his ruling domain.

3- Some Information about Schamyl's Early and Later Life and Personality Traits

It should be noted that the details of Schamyl's earlier life and battles between Caucasia and Russia, there has been only one known local source titled "The Chronicles of Mahommed Tahir of Karahi". As Schamyl's devoted follower, he served as his secretary during the early 1850's and a great deal of his material is from Schamyl's own dictation, during his captivity.²⁹ Related to Schamyl (1796/97-1871), an Avar from Dagestan, there have been different and often conflicting views in different sources. Therefore, it is not easy to be able to have a healthy portrait of him. For example, he is the Schamyl of the Daghestanis, the Schamyl of the Chechens, the Schamyl of poets and of war chroniclers. Schamyl is also viewed through the lens of the Tsar, and or generated by popular memories. To Soviet authorities, Schamyl was both the supporter of Turkey and of England and he was a counter-revolutionary bandit and a spy for foreign powers. In other words, each Schamyl contradicts each other.³⁰ However, it is not hard to understand why Schamyl appealed to so many people in different ways. According to some people worried by corruption among the Islamic clerics, Schamyl was at the vanguard of a reform movement that promised to cleanse Daghestan and Chechnya from the religious impurities. To those tired of the bloodshed of war, Schamyl offered a beam of light for Caucasian autonomy and peace. To Russian idealists such as Tolstoy and the popular children's writer Lydia Charskaia, Schamyl was a symbol of courage, not easily found among the Russians, even though both writers were critical of this Avar warrior.³¹ Blanch also says that today even though the name of Schamyl means little outside Russia and the Near East, there are exiled Caucasian families living in Turkey, among whom there have been some of Schamyl's descendants still hanging his portrait on their walls with all the reverence accorded to an icon.³² Therefore, in order to be able to evaluate Schamyl much better, he needs to be placed first in his time, the first half of the 19th century, and then in his place, the mountains and then in turn, those mountains needs to be placed in their frame.³³ Otherwise, every attempt to understand and portray him will be incomplete.

29 Blanch, op. cit, p. 57

30 Rebecca Gould, "Imam Shamil (1797-1871)", S.M. Norris and W. Sunderland (eds.). *Russia's People of Empire-Life Stories From Eurasia, 1500 to the Present* in (pp. 117-128), Press Bloomington & Indianapolis: Indiana University Press, 2012, p. 122

31 Gould, op. cit, p. 121

32 Blanch, op. cit, p. 19

33 Blanch, op. cit, p. 37

First, the French researcher Depping gives some information about his early life and says that Schamyl was born in 1797 in Ghimri (Gimri) and during his childhood, he displayed an energetic character, a serious mind, and a hunger for knowledge, while also showing a tendency for solitude. Despite having weak health, Schamyl strengthened his body through some intense exercises. Throughout his life, Schamyl was mentored by Dschlelal-Eddin (Celaledin), to whom he remained deeply attached. Dschlelal-Eddin endeavored to explain him the Quran, narrated the tales of Muhammad's heroism, and ignited Schamyl's desire for fighting against the infidels. Dschlelal-Eddin was the only person who could most gain Schamyl's trust, because Schamyl often preferred to keep his own experiences to himself. For instance, it is narrated that one evening returning from one of his favorite walks around the wild cliffs of Himri, he was attacked by his friends who did not favour his arrogant manners and he was seriously injured, particularly in the head and lower abdomen, and he had to crawl home. However, he bandaged his wounds himself and did not tell anyone about the incident; for Schamyl could not admit any defeat.³⁴ Moreover, Depping also mentions that Schamyl always showed great respect to Dschlelal-Eddin, who taught him to interpret the Quran, narrate tales of the prophet Muhammad's valor, and ignite his desire for warfare against the infidel Russia. Therefore, Dschlelal-Eddin was the only person who managed to gain Schamyl's trust. However, Schamyl would often refrain from talking to him about his own experiences because rather than talking to people, he preferred to keep them inside himself.³⁵

Similarly, Dulaurier mentions that his activities were miraculous, and he was bravely fighting against the enemy in various parts of the Caucasus mountains and delivering sudden blows to his enemies. This young man was Schamyl and he is known to be born in the village of Ghimri in Northern Dagestan and he was just three or four years younger than Ghazi Molla, the first Imam, who died in Ghimri after being besieged by the Russian army under the command of General Velyaminof after having served as the Imam for two years. The proximity of their homes brought them together in their childhood, and the same religious and patriotic beliefs caused them to become closer friends as they approached adulthood.³⁶ King also says that he was born in 1796 or 1797, and he was the child of a free noble from

34 Guillaume Depping, *Schamyl, Le Prophète du Caucase, Par Le Major Warner*, Paris 1854. p. 23-24; John B. Dunlop, *Russia Confronts Chechnya*, Cambridge University Press, 1998, p.24. The German researchers also mention that Schamyl was born in 1797 in the aoul of Himri, which was also the birthplace of his great predecessor, Ghazi Mullah see. *The Sultan, Warrior, and Prophet of the Caucasus*, trans. by Lascelles Wraaxall, Longman, Brown, Green, and Longmans, London, 1854, p. 58. Wagner and Bodenstedt also gives room about this interesting incidence related to the characteristic feature of his personality. However, it should be noted that this work was published based on the works of Wagner titled as "Schamyl als Feldherr, Sultan und Prophet des Kaukasus" and Bodenstedt's "Die Völker Des Kaukasus".

35 Depping, op. cit, p. 23.

36 Édouard Dulaurier, "La Russie dans le Caucase: III. Sa mission religieuses et politique, sa chute et sa captivité", *Revue des Deux Mondes*, 33/2, p. 302.

Avaria and via his mother was related to the ruling class of Kazi-Kumuk, a once powerful khanate in Dagestan. Like many young men from this social background, Schamyl was given to a respected murshid, Sheikh Jamal al-Din, and was taught the tenets and practices of the Naqshbandi tariqa. It is through the murid-murshid relationship that Schamyl was also introduced to the circle of the first Imam, Ghazi Muhammed, for whom he became a trusted fighter.³⁷ In this sense, it is pointed out that even though there are no certain records about his birth, it is believed that he was born around 1796. His father, Dengau, was an Avar nobleman and his mother, Bahou-Messadou, was of equally noble birth as well. Namely, nine generations of high-bred Avars lay behind his family. Yet Blanch asserts that he does not even need to have ancestors so noble, for like Napoleon, he could have said, “Ma noblesse date de moi” (My nobility comes from me).³⁸ As was narrated by the aged men of Himri, in his earliest youth Schamyl was distinguished from all his playmates by his solemn and reserved manners, rigid temper, curiosity, pride, and ambition.³⁹

Depping provides some information as to some of his striking physical and personality traits saying that Schamyl is of medium height, with gray eyes and red hair and his fair and white skin sets him apart from his countrymen. Even in the midst of the greatest danger, he displays a calm and emotionless demeanor. In his daily life, he does not get angry even in front of his most ruthless enemies and also he eats very little and only drinks water. A few hours of sleep are enough for him because he does not sleep much. Instead, he spends most of his time reading and praying for God. In addition, Depping mentions that Schamyl had a great talent of attractive eloquence saying that “when a Russian General said, the Russians are as numerous as grains of sand by the sea, Schamyl would promptly reply that the Circassians are like the ocean waves that scatter this light sand.”⁴⁰

Depping also gives a striking example of his eloquence talent as follows:

In one of his speeches to the Great and Little Kabardian warriors, “Do not believe,” he said, “Do you think Allah supports the greater number? No! He is always with the righteous, who are fewer in number than the unbelievers. Look around, and you’ll see this truth everywhere... Are there not fewer thorns than roses? Are there not pearls instead of manure, and more beneficial animals than harmful ones? Is gold not rarer than ordinary metal? And are we not nobler than all these treasures, because while earthly treasures

37 Charles King, *The Ghost of Freedom: The History of Caucasus*. Oxford University Press, New York, p. 77-78.

38 Blanch, op. cit, p. 58.

39 *Sultan, the Warrior*, p.58. Similarly, Erel says that Schamyl, born in 1797 in the village of Ghimri in Dagestan, attracted all attention to himself from his early childhood on and he was a fearless child. Not only he would protect the weak and vulnerable and would train himself in every sort of sports but also he received education from the region’s most leading religious scholars. According to the Dagestani poet, Bersek Bek, Schamyl is an exceptional and unusual person “in whose eyes, there are flashes of lightning, and on whose lips, there are flowers.” Indeed, he possesses a striking and beautiful eloquence unique to Eastern peoples. See. Erel, age, p. 132.

40 Depping, op. cit, p. 27.

may all perish, an immortal life is reserved for us? And if there are more roses than weeds, should we wait for these noble flowers to perish before uprooting them?’⁴¹

It is also reported that Schamyl’s childhood memories do not go back before the age of fifteen and everything before that time was recounted to him by his family. According to this, he is said to be weak and sick, so his family did their best to restore his health. However, when it proved unsuccessful, they resorted to one of the traditional methods in Caucasia, which was changing his name. They initially named him Ali at birth and later changed his name to Schamyl in the hope of restoring his health. Thus, Schamyl became known by two names, Schamyl-Ali, but the first name eventually prevailed. Over time, the child grew stronger and his health improved. Schamyl’s recollection of his youth are limited but sufficient to depict his upbringing.⁴² In addition, there have been different views about his ethnic origin. For instance, according to Çiçekova, who talked to Schamyl in Kaluga during his captivity, it is alleged that Schamyl’s grandfather Ali, whose name Schamyl was given to came to Ghimri from Kumuk and his father’s name was “Kumuk Amir Khan” and they descended from Turks, and therefore it is more possible for him to descend from the Kumuk Turks. However, it is recommended that more studies are needed to clarify and reveal his ethnic origin.⁴³

Through the course of time, Schamyl physically started to be strong, courageous, and widely become esteemed for his eloquence and learning. For instance, by the age of twenty, Schamyl had mastered all the traditional subjects like Arabic grammar and rhetoric, hadith (stories and sayings of the Prophet), and Islamic jurisprudence (fiqh) and theology (kalam) taught in the madrasas of the north Caucasus. Naturally, this training was to prove useful in later years when it became necessary to establish a state in Caucasus based on Islamic principles. In addition, it is mentioned that Imam Schamyl, who led the peoples of Chechnya and Daghestan in their resistance to the twenty-five-year Russian conquest of the northeast Caucasus (1834–59), has never lost his hold in the imaginative historiography of Russian colonialism.⁴⁴

Dulaurier gives more details about his childhood years and says that Schamyl was born in the beginning of the Islamic calendar’s first month, Muharram, in Ghimri 1212, corresponding to the latter part of June 1797. Therefore, he was currently 64 years old or according to his own reckoning, 67 years old on the lunar calendar. Dulaurier also focuses on some of his personal traits pointing out that in his private life, Schamyl is always calm and peaceful and he is never seen to shout or scream. He is so quiet that one does not even feel his

41 Depping, *ibid*, p. 27.

42 Dulaurier, *op. cit.* p. 309; Efe, *op. cit.*, p. 48.

43 Efe, *op. cit.*, p. 47-52; İsmail Özsoy, *Dağistan’ın Sosyo-Ekonomik Tarihi*, Kaynak Yayınları, İzmir 1997. p. 58; Budak, *op. cit.*, p. 26; Cafer Barlas, *Dünü ve Bugünü ile Kafkasya Özgürlük Mücadelesi*, II. Baskı, İnsan Yayınları, İstanbul 2014. p. 120-121.

44 Gould, *op. cit.*, p. 118.

presence. When he encounters a problem at home, not a word of complaint comes out of his mouth, only a slight frowning of his brow between his eyebrows. However, a few minutes later his face returns to its calm state. He is shy and somewhat introverted towards his loved ones; however, he deeply loves them. Like the people of the Caucasus mountains, he tends to like children and shows them a paternal affection. For instance, during his captivity in Russia, when he visited Russian families, he would call the children near him, and took them in his arms, stroke them, and gives them treats offered to him. In other words, he would treat them like a good grandfather. Despite his long beard, turban, and intimidating weapons, these little beings dared to enjoy playing with him. As is seen from these accounts, contrary to the allegations related to Schamyl in most of the Russian sources displaying him as ambitious, merciless, hypocritical, fanatic, tyrant, merciless, wild and barbar and so on, he is depicted to be a person who is controlled, merciful, child-loving and affectionate.⁴⁵ His father, Dengav Mohammad, came from the noble (free) class and had a considerable income from his gardens and vineyards. His mother, Bakhou-Mécédou, was the daughter of an Avar Bek named Pir-Budak. Aside from Schamyl, they had only one daughter named Fatime. However, there were several claims about the life of Schamyl. For example, some said he was a small merchant selling grapes in Shoura (Şura) and a brave dancer performing the Lezginka dance. Some claimed he was a talented tightrope walker with unmatched agility and flexibility in his youth. However, all of these rumours are false. After his captivity, Schamyl definitively refuted all these claims by providing detailed information about his family and birth.⁴⁶

It is mentioned that Schamyl was an extremely lively and energetic person, but his energy was never aggressive or disturbing. On the other hand, his friend, Ghazi Mohammad, was serious and quiet. Ghazi Mohammad was also considered knowledgeable with his mastery of the Quran and Arabic language while serving as a qadi in Akusha (Akuşa). Schamyl initially came under his guidance and considered him the person who taught him the most and he had been introduced to religious instruction by him, who initiated him into the Naqshbandiyya. In the subsequent years until the age of thirty three, Schamyl received lessons from the renowned scholars of Dagestan, known for their theological knowledge and piety. He joined Ghazi Mohammad, the first Imam of the holy war to fight against Russians. Moreover, in his spare time, he increased his physical strength through sports and also read religious books and prayed to enhance his knowledge of Islam. He had no rival in using sword and dagger. For instance, jumping over a rope held by two people or crossing 8.5 meter wide ditches were quite simple tasks for him. No one could compete with him in hand-to-hand combat

45 Dulaurier, op. cit, p. 327.

46 Dulaurier, op. cit, p. 308. There have been different views about the birthdate of Schamyl. For instance, according to Mirza Hasan Efendi, Schamyl was born in 1797, while Blanch states that it is 1796, and Abuzar Aydamirov says that it is 1798. Additionally, Kutlu notes that Schamyl and his ancestors descended from a tribe called "Caucasian Avars" and therefore he distinguishes them from the Central Asian Avars. see. Kutlu, op. cit, p. 212.

and in running. He even walked barefoot in every season to strengthen his health.⁴⁷ In line with this, Schamyl, perhaps the most outstanding political and military leader ever to emerge in the North Caucasus is described as having been an exceptionally tall, strong, and athletic man, an unrivaled horseman, highly intelligent, and well educated in the Arabic language and Muslim religious literature.⁴⁸ Even though the authors who write about the biography of Schamyl generally agree with each other, for instance, as to his height it is seen that they provide different information,

It is pointed out by Mackie that during Schamyl's adolescence, he is said to have been so ambitious of the palm in all games that whenever he was defeated he was disappointed for days feeling upset in silence. Moreover, he would not tolerate anyone to be better than him and excel. Therefore, he enthusiastically continued his training, especially focusing on horsemanship. Like all Caucasian young men, he aspired not only to master riding like a perfect centaur, charging at full speed up steep inclines and down cliffs, leaping over chasms, and swimming across torrents, but also to skillfully handle his weapons while riding. Schamyl really displayed such a great talent that he aimed to swiftly unsling his gun from behind his back, fire it while galloping, and return it to its place in an instant. He practiced hanging from the side of his horse to evade enemy fire, seamlessly dismounting to retrieve objects, and effortlessly remounting without pausing. Additionally, he trained to aim with such accuracy that he could hit even the smallest and most inconveniently positioned targets while riding at full speed.⁴⁹

Until the age of fifteen Schamyl's life had been marked by a resolute character and moral influence, culminating in a bright victory which can be exemplified best through an incidence. His father, Dengau-Mahomet, like other inhabitants of Daghestan, was fond of drinking alcohol. The principle of the Quran's prohibition of fermented beverages had been completely forgotten. Schamyl repeatedly warned his father on this matter and one day he would wait for the right moment to appear before him, holding the holy book and pointing out the passages that clearly expressed eternal damnation for those who violated this principle. Although Dengau Mahomet had sworn several times not to drink alcohol, he would return to his old habits and his neighbors would mock him. Since Schamyl was deeply saddened by

47 Dulaurier, op. cit, p. 310; Dunlop, op. cit, p. 25.

48 Dunlop, op. cit, p. 24; Fethi Güngör, "Kafkasya İmamı Şamil ile Naiplerinin Destansı Mücadelesi", *Şeyh Şamil ve Kafkasya*, 1. Baskı, Eds. Mehmet Ali Bozkuş ve Hakan Yazar, Kitabevi, İstanbul 2017, p. 154. Wagner and Bodenstedt also gives similar information as to his physical traits and his talent in martial sports. To them, due to his naturally tender and weak body he tried to strengthen his body by means of some gymnastic exercises of every description. In addition, if in the martial games of Daghestan, another person receives the prize in shooting or in running, he would really feel furious and embarrassed, and he would not be seen for weeks in the public places, because he thought that he had not been the victor see. *Sultan, the Warrior*, p. 58.

49 John M. Mackie, *Life of Schamyl and Narrative of the Circassian War of Independence Against Russia*, John P. Jewett and Company, Boston, 1854, p. 29-30.

this he declared that he would commit suicide before his eyes if he did not give up alcohol. Dengau-Mahomet's overwhelming love for his son, and knowing that Schamyl would do what he said, he vowed not to drink wine again, and he kept his promise until his death.⁵⁰

Dulaurier states that the battle of Ghimri revealed Schamyl's valor, for he bravely fought against the Russian army with Ghazi Mohammad, but he was deeply wounded during the battle. He managed to escape with the muezzin Mehmet Ali, who bandaged his wounds and carried him to Ountsoukoul (Untsukl), where Abdoul-Aziz lived. Unfortunately, Abdoul-Aziz was not in the village at that time. With the approach of the Russians, he, like the other people around him, had fled into the forest. For 25 days, Schamyl remained helpless in agony. Finally, the person who would later become his father-in-law returned and treated him through some traditional methods, providing some relief to him. A twenty four hour sleep brought significant improvement and within three weeks, Schamyl had recovered. However, it would take him three months to have a complete recovery.⁵¹ In this context, it is also underlined that Schamyl participated in Ghazi Muhammad's final resistance at Ghimri in 1832, where he was one of the two survivors. His remarkable survival and recovery from a severe injury, which was neither his first nor his last, strengthened the perception that he was under extraordinary divine protection.⁵²

Similarly, Depping mentions his unbelievable escape from the Russian army during the Achulgo war. To him, despite all efforts directed towards the prolonged siege, Schamyl could not be found among the dead or the injured. The spies claimed he might have taken refuge in a cave and therefore everywhere was searched in detail, yet Schamyl was not found. Around midnight, some soldiers on duty heard a faint sound and saw a man descending using a rope, once on the ground, he looked around carefully. Following his signal, another person immediately slid down, then a third person followed, wrapped in a white cloak as Schamyl was accustomed to. The Russians instantly pounced on them and escorted them to the General's tent. However, astonishingly, the white-cloaked mountaineer turned out not to be Schamyl. Meanwhile, Schamyl managed to escape and swim across the Koi-Sou river. Thus, the Achulgo incident further increased the mystery surrounding Schamyl. Those who had always refused to believe in the divine nature of his mission now dared not cast any doubts. Indeed, this meant that miraculously, for the third time, he managed to escape from the hands of Russians, once famously emerging alive from the midst of a castle fire, and another time disappearing after a fierce battle despite his severe injuries. Therefore, this incidence caused people to believe that he was a messenger sent by God.⁵³

50 Dulaurier, op. cit, p. 311.

51 Dulaurier, op. cit, p. 305

52 Dunlop, op. cit, p. 24.

53 Depping, op. cit, p. 30-31.

In addition, while all of Avaria had surrendered to the will of fate and Schamyl was in agony in Dagestan, some significant events took place. First, the Mountaineers, constantly under Russian attack, were unable to do anything against the enemy without a leader. Therefore, the elderly Molla Muhammed, after the death of Ghazi Mohammed appointed Hamzad Bek as the second Imam. The ceremony took place in Irgana. Dulaurier underlines the fact that this is a sign that shows how Schamyl prioritized the interests of the Caucasus above his personal ambition, because in fact what mattered to him was the liberation of his country from the enemies and the triumph of Islam but not to be the Imam. He was very pleased when he heard that Hamzad became the Imam and he immediately set out for Ghimri and after spending a few days with his family, he went to congratulate Hamzad and told him that he would stand by his side and serve for him. Hamzad Bek, appreciating Schamyl's great value and immense influence over the Mountaineers, welcomed him well because he knew that he would never get involved in any plots to overthrow him, Henceforth, he appointed him as his assistant. To Schamyl, Hamzad Bek stood out among the Caucasian warriors for his courage. However, according to Runovskii, in fact Hamzad had limited mental abilities and he was not a successful leader. He did not have the ability to make strategic plans and even could not act on his own without Schamyl's advice. For instance, the battles he led against Russians for the first months when he was in the office were so poorly planned that they barely encountered the enemy.⁵⁴

As is understood from these accounts, Schamyl is portrayed as a person who gives more priority to his commitment to the liberation of Caucasia and fighting against Russia than his personal ambitions or interests and in this sense he stands out to be loyal and trustworthy. Moreover, although he had the opportunity to become Imam after the death of Ghazi Mohammad, he respected the decision of the majority and continued to serve under the leadership of Hamzad because he did not consider him as a rival to compete because he knew that such things would give damage to their ultimate purpose. Namely, it can be said that Schamyl is generally described as a leader who has got positive characteristics and traits as in most of the Western sources, especially when compared with his predecessors, Ghazi Muhammed and Hamzad Bek.

4- The Third Imam Schamyl as a Political Leader and Law Maker

Schamyl emerged as a political leader and legislator following the events that occurred after the sudden death of Hamzad Bek. To Dulaurier, this event presents new information about the personal traits and the character of Schamyl, as he is portrayed differently from what has been known about him so far, for he appears as an honest and selfless patriot who emerged through the free will of his own people. Contrary to what is claimed, Schamyl is

54 Dulaurier, op. cit, p. 306.

not ambitious, merciless, or hypocritical, but he is willing to do anything to seize power only to serve for his homeland and liberate it from Russia. As is noted by a Russian writer, it is particularly convincing because Schamyl had no interest in hiding the truth, and he knew that there were still many who could refute what he would say. For example, when he heard of Hamzad Bek's death from Houceïn, he sent messengers everywhere to gather elders, judges, and all persons distinguished by their military talents or knowledge in their own tribe. The meeting place was determined to be Gotlokatl (Gotsatl) in the middle of the Araktau mountains and two days later, everyone gathered there accompanied by a large crowd. Then Schamyl was nominated to be the third Imam by unanimous vote of the people. However, he firmly rejected this position, stating that it required particularly active and flexible will, and that he could not undertake such responsibilities of public affairs, which he regarded as heavy burden. Instead, he agreed to support anybody else that would be appropriate for the position and proposed selecting Saghid d'Igala (Sacid), known for his religious knowledge in the region. However, Saghid honestly admitted that his personal traits made him unsuitable for this position, which especially demanded an active and firm will.⁵⁵

To Depping, if Schamyl is remarkable as a warrior, he is even more talented as a legislator because to gather people from all these tribes divided by religious and political hatred, to impose religious laws on people, to organize a permanent army, and to establish order and discipline within this army require a great talent to deal with. However, the leader of Daghestan managed to put them into effect. In addition, the institutions he created were also in accordance with the spirit and the needs of Mountaineers and the current situation.⁵⁶

Schamyl argued that it was impossible for him to rule over such undisciplined tribes and continue the war against a terrible enemy like Russia.⁵⁷ He also said that success could only be achieved by establishing institutions organized according to the principles of the Quran and eliminating the region's specific traditions (adat). Additionally, he added that if he were to become the Imam, he would be obliged to fully implement God's law, which would lead to his making several enemies. The ones present there both promised to do what he wanted and to obey him. Schamyl finally accepted the duty and upon this they all prostrated themselves to pray together and announced it to the people. This good news was greeted with great enthusiasm and joy among the Mountaineers. It took place on September 20,

55 Kutlu, op. cit, p. 213-214.

56 Depping, op. cit, p. 69.

57 In his work titled as "Dağıstan Kılıçlarının Parlamaşı", Karaki mentions the retreat of some of the disciples (murids) who withdrew during the Russian siege and refrained from fighting. This withdrawal may be related both to indiscipline and to a lack of wholehearted belief in the independence struggle against Russians and calls them as the ones who lack in trust in God. Additionally, Karaki describes those who disobey Schamyl's orders as the ones who lack in trust in God see. Muhammed Tahir El -Karaki, *Dağıstan Kılıçlarının Parlamaşı*, İnsan Yayınları, İstanbul 1999, p. 163-164

1834.⁵⁸ Thus, Schamyl's career as the third Imam started. His Imamate can be divided into two periods from October 2, 1834 to August 22, 1839, and March 7, 1840, o August 26, 1859. His first imamate period, which began in Dagestan, lasted approximately five years. It should be noted that it is during his Imamate that the name of Caucacus came to the fore and captured the attention of the European countries more than ever.⁵⁹ Following the murder of the Hamzad Bek, Schamyl became a leading candidate to succeed him. In the early autumn of 1834 the assembly of religious leaders, many of whom are from Schamyl's own village, proclaimed him as the third Imam capable of garnering widespread support in Dagestan and Chechnya. It is pointed out that as with the two previous military-religious commanders, there was a serious opposition to Schamyl's claim to supreme leadership, not only among other Sufi adepts but also among some traditional clans and princely rulers whose positions had been recognized by the Russians. Therefore, the first two years of his career were spent consolidating his authority among the remnants of Hamzad Bek's forces and defeating local rivals.⁶⁰

Depping says that Schamyl initially lived in a small fortress called "Akoulgha" or "Achulgo," where he had built a two-story European style elegant house for himself, funded by prisoners and deserters. Here, he lived in extreme poverty, as his only source of income apart from the loyalty of his soldiers was his followers' offerings. Nevertheless, despite all these hardships, Schamyl was more powerful than the richest rulers in Asia, because it is claimed that since 1834, none of the leaders of Dagestan, even Sheikh Mansur could attain such a great prestige that the Mountaineers described him as "Muhammad is the first prophet of God and Schamyl is the second."⁶¹ As is seen from these accounts, unlike the other prophets of Muridism, Schamyl seems to have gained more popularity and prestige in Caucasia with his great talent as a warrior and developing clever strategies against Russia.

After having become the third Imam, Schamyl emerged as an experienced politician, warrior, and talented ruler. The unifying the scattered tribes in the east of the Caucasus was a religious principle taught by Muridism, and their temporary alliances persisted only while they are under arms. Therefore, Imam Schamyl sought to bring those dispersed Mountaineers constantly at odds with one another together under central administration and theological state based on sharia law in order that they could hacc collective consciousness. However, in the beginning this was not approved by everyone and only when he could gain some military successes, he managed to gain the trust and loyalty of the people. The victories he achieved confirmed that he was chosen by God and as a respected religious figure, Schamyl had to base his power on a theocratic foundation and thus he dictated orders in the name of God and

58 Dulaurier, op. cit, p. 312.

59 Kutlu, op. cit. p. 212-214.

60 King, op. cit. p. 78.

61 Depping, op. cit, p. 28.

the Prophet and demanded absolute obedience to him. Therefore, his first task was to organize and declare “gazavat” (a holy warfare) against the enemy and he made it the basis of all the institutions he established. In this context, he aimed to abolish the region-specific customs and traditions known as “adat” and replaced them with sharia law. Additionally, undisciplined groups were replaced by a regular army. He virtually created a government and a ruling system out of chaos, but these activities ultimately resulted in a disaster with his captivity by his enemies. However, the magnitude of the resistance movement that lasted for twenty five years with the weakest means against Russia’s rich resources actually proves the power of a genius like Schamyl.⁶² As has been underlined by Erketil, the charismatic personality of Schamyl in the eye of Caucasian tribes, resulted from his great ambition to establish a unified Caucasian state from Khazar to the Black Sea and to delineate the state’s borders. More importantly, he struggled to put this policy into practice through his military and political successes. Therefore, he is loved so much and his name acquired a sacred meaning among the Caucasian peoples and his surrender triggered thousands of people to have been compelled to abandon their lands and migrate to Turkey, which considerably left a deep mark in their collective memory.⁶³

When looked at the administration system established by Schamyl, it is seen that at the head of the pyramid was the Imam Schamyl and he represented the supreme temporal and religious authority, and the title used by him in his correspondence is “Emirü’l-mü’minin” the (Commander of the Believers) and it implies his claim to full sovereignty. It is also said that this probably reveals about the motivation of the Caucasian people engaged in the long lasting war in the northeast. In fact, in principle his authority was limited by the rules of the sharia of which he was the chief interpreter.⁶⁴ In this context, regarding the administration machinery established by Schamyl, Dulaurier provides detailed information. First, to assist him in state affairs, Schamyl established a council called “divan” of which he became the president. This council consisted of the most knowledgeable scholars, his devoted disciples, and prominent leaders of the mountain communities. Schamyl convened this council in Dargo, in Greater Chechnya in 1840. Then, he relocated the council to his residence in Veden in 1845. Some of the most important members of the divan included Akhverdi-Mahoma, Hadji-Mourad, the assassin of Hamzat-Bek, the former governor of Avaristan, Kibit-Mahoma, and Daniel-Bek. Taschav-Hadji, a learned individual and one of the most influential persons in Chechnya, held the authority to administer justice and make final decisions in legal proceedings.⁶⁵

62 Dulaurier, op. cit, p. 312-313. Actually, the first steps towards the creation of a state were thus taken by the first Imam. More deliberate ones were taken by Hamzad Bek. Unlike his predecessor, who had appointed deputies on an ad hoc footing, the second Imam had regular deputies, each responsible for a specific region. After the elimination of the Avar ruling family, Hamzad Bek started to adopt some attributes of a ruler as well. However, it should be noted that it was under Schamyl that this lengthy process reached its completion and by the mid-1850s the third Imam was a sovereign ruler through a complex machinery. It seems best to describe this machinery as it was at its most developed in these years see. Gammer, op. cit, p. 225.

63 Alev Erketil, *Ele Geçirilimeyen Toprak Kuzey Kafkasya*, 3. Baskı, Büyüyenay Yayınları, İstanbul 2019, p. 183.

64 King, op. cit, p. 81.

65 Dulaurier, op. cit, p. 313.

Dulaurier also touches on Imam's sacred status and states that he was safeguarded by an elite unit comprised of his most experienced and devout disciples, who always remained by his side and deeply believed in the sanctity of his mission. For example, approximately 120 persons would station themselves around his residence on guard duty, while others would accompany him to the mosque. Their organization was structured according to a decimal system, similar to other military units in Asia. The first two Imams had a permanent core in the form of a few dozen, or even a few hundred devotees who followed them everywhere. These were organised by Schamyl again and called "naibi murids" to distinguish them from the usual sufi murids of the tariqa. As has been mentioned by Dulaurier here, according to the testimony of Schamyl's son, their number is about 400 and out of these 120 with 12 commanders constituted the Imam's bodyguard. In this context, based on the visit of an Armenian merchant to his cousin, one of the wives of Schamyl in Dargo where Schamyl and his family resided, Depping says that the residence of Schamyl was surrounded by balconies in European style and at the castle gate, there are generally two murids on guard duty, one outside and the other inside. Schamyl does not neglect any security measures; for instance, whenever he goes to the mosque for prayers, he passes through a line of Murids standing with their swords in hand. In the courtyard, there were also four cannons and balls of the same caliber on top of the walls.⁶⁶ The others were distributed among the naibs and the mudirs (müdür).⁶⁷ To all these the murids were both bodyguards and trusted servants who were sent on special missions when necessary.⁶⁸ In the late 1830s Schamyl had already started to lay the foundation for a larger regular force. Thus in the early 1840s every ten houses were obliged

66 Depping, op. cit, p. 52. Even though this visit is very popular and narrated in some other books, it is not mentioned in his study by Dulaurier. Depping gives detailed information about this visit that took place in Dargo in 1848 because an Armenian merchant, named Atarov was perhaps one of the luckiest persons who managed to see and talk to Schamyl. Therefore, a man called Mr. Sollogoub, who visited Mosdok, heard that Atarov had visited Schamyl and he went to his house and asked him to write about his visit to Dargo. However, Atarov accepted his offer on the condition that everything should be written as it is. The article was later reviewed by Mr. Sollogoub's friend, with only some grammar mistakes corrected, but without any changes made sent to Russia's "Northern Bee" newspaper. The article was published in the newspaper on December 18 and 19 1948 see. Depping, op. cit, p. 40-41.

67 The mudir supervised the different activities of several naibs, and led them and their men in a battle. In addition, the mudir fulfilled all the functions of a naib in his community of residence, the same as the Imam in the area around his own place of residence see. Gammer, op. cit p. 226.

68 Moreover, the "naibi murids" were renowned for their fearlessness, their absolute loyalty and their complete obedience to their Imam even to the point of sacrificing their own lives. And they also led to fear among the people. Their basic needs such as arms, horses, clothing and the maintenance of their families were met by the Imam and the mudirs and naibs. Even though the murids are fearsome and awe-inspiring, they represented a small elite force. see. Gammer, op. cit, p. 228.

to contribute one armed horseman and these horsemen, called murtaziqs (murtezak),⁶⁹ were refrained from any other work, their own and their families' upkeep, their fields and so on. Depping also mentions that it is undoubtedly a remnant of the honor guard formed by Hamzad Bek. Schamyl is surrounded by a special guard chosen from among the murids. The aouls vie for the honor of providing soldiers to this elite troop, but to be involved in it, one must have shown constant proof of bravery and loyalty. Members of this swear to renounce all family ties and those who are unmarried remain celibate, while others have no contact with their wives and children during their service. Schamyl wanted them to set an example of temperance for the people, and for all their efforts to be dedicated to the defense of the country and its leader. These guards number a thousand and more importantly, not a single one has ever fallen alive into the hands of the Russians; not a single one has betrayed their oath of allegiance. Their words are orders, and anyone who disobeys would be punished by death.⁷⁰

Additionally, Dulaurier mentions that Schamyl had an intelligence organization and this police force was always vigilant and suspicious due to the constant state of unrest and fear of desertion, and therefore they could intrude into even private lives, monitoring everyone from judges to religious scholars.⁷¹ In accordance with this, it is noted that in order to exercise control over the naibs and mudirs and collect information independent of their own reports, the Imam had "muhtasibs", (muhtesip) who travelled around incognito and reported to Schamyl on the activities of his deputies.⁷² In other words, so as to protect the local population from the tyranny of the deputies and prevent some abuses, there were secret inspectors, the number of which was uncertain, and they had no fixed residence and wherever there was suspicion of any corruption, they moved from one village to another. The institutions like divan and muhtesips are said to have been borrowed from Ottoman administration system based on the recommendation of Youcouf-Hadji (Yusuf Hacı), a Chechen who had long resided in İstanbul.⁷³

69 They were responsible for the other nine families and had to dedicate themselves to military service such as guard duties, patrols, ambushes, and so on in the vicinity of their villages. The murtaziqs were organised in separate units and fought separately from the levies of their area. The institution of the murtaziqs also provided solutions to several problems such as supplying a large and always ready force to fight against Russians or in the case of outbreak of internal rebels which do not bring any cost to the treasury. At the same time it created a large group which concentrated themselves on the continuation of the Imam's rule and could also be trusted to control its fellow-villagers. In addition to this force, Schamyl established a regular infantry unit, probably in the mid-1840s. However, not much information can be obtained from the sources about this infantry. Its name is "Nizam" and it indicates clearly its inspiration: the nizam-i cedid of the Ottoman Empire and of Mulammad Ali. It seems that the Nizam was concentrated in Schamyl's place of residence and was under his exclusive command, unlike the murtaziqs, who were under the naibs' command. The only time the nizam was put into action against Russians was in 1851. Despite this and the Russian ridicule, the Nizam forces must have played an important tool in at least being as a deterrent factor to enforce the Imam's will in his ruling area see. Gammer, op. cit, p. 228-229.

70 Depping, op. cit, p. 71.

71 Dulaurier, op. cit, p. 314.

72 Gammer, op. cit, p. 226-227.

73 Dulaurier, op. cit, p. 316.

Depping says that Schamyl's ruling domain is divided into twenty provinces, each governed by a naib or governor. These naibs have the same authority, except for four, the most intimate persons of Schamyl, who enjoy unlimited power. They are not accountable to the Imam for their administration and can give decision when necessary, while the others must ask for the master's advice before taking a decision. In addition, each province has a person (qadi) who serves as a judge and communicates Schamyl's orders and proclamations to people.⁷⁴ Depending on changing circumstances Schamyl also divided the region under his realm into several districts, During the peak of Schamyl's power in 1844 and 1845, this number ranged from twenty four to twenty five and each district was headed by a deputy called "naib" who held some religious, political, military, and administrative responsibilities. They also had the responsibility of collecting taxes, raising troops, enforcing sharia law, resolving disputes, and preventing personal vendettas. The naibs formed the backbone of the administrative military machinery. As has been mentioned by Depping and Dulaurier here, they were nominated by Schamyl to specific territories, usually one community only but on some occasions more. Each community was notified by Schamyl about the nomination of a naib over them. The number of naibs varied from four in 1840 to thirty three in 1856. The powers granted to the naibs and the areas under their command differed as well.⁷⁵

Each deputyship was further divided into areas under the jurisdiction of a leader called "dibir", and the dibirs were divided into neighbourhoods under the administration of a mullah with political and judicial authority. Depending on the amount of power delegated to the Imam's representative, the number and extent of villages within a deputyship varied ranging from 2,000 to 7,000 families.⁷⁶ Dibirs or "mazuns" were the assistants working under the orders of the Naibs (mezuns) and they would administer the sub regions.⁷⁷ Usually the mazuns also commanded a hundred each, while the naibs commanded several, usually five hundreds. Under the deputies or naibs, there were judges (qadis) who were also responsible for security. The judges or kadis were held responsible for regularly reporting any significant events to the deputy and promptly executing Schamyl's orders. It is said that the naibs were forbidden to pass any sentence according to the sharia law, because for these affairs each naib had a mufti (müftü) and qadis and each qadi was responsible for a mosque and its community. He had to judge according to the sharia, lead the prayer, deliver the khutba (hutbe) and generally ensure that the people in his community behaved in accordance with sharia.⁷⁸ In line with Dulaurier, Depping also says that the army established by Schamyl is well organized and each naib is obliged to provide the state with three hundred cavalymen, recruited as follows: ten families must send one and the family supplying soldier is exempt

74 Depping, op. cit, p. 69.

75 Gammer, op. cit, p. 226.

76 Dulaurier, op. cit, p. 314.

77 Fikret Efe, "Şeyh Şamil'in Mektuplarının İçerik Analizi", *İslami Araştırmalar Dergisi*, XVI/2, 2003, p. 270.

78 Gammer, op. cit, p. 227.

from paying tithes and the other nine families are responsible for equipment and maintenance. By means of this system the army became active. In addition, there was a mobile army, a kind of national guard. All inhabitants of the aouls ranging from fifteen to fifty years old were part of it and they had to train themselves in using weapons and riding horses. Their mission was also to defend their villages against enemy attacks, and if necessary, to accompany Schamyl on his distant expeditions.⁷⁹

Dulaurier also provides information as to the reforms made by Schamyl in the military field. To him, the establishment of an artillery unit in 1841 alone proves how superior and talented Schamyl was as a statesman, because he struggled to establish the unit against the opposition of his senior advisors and members at the time. For instance, he put an old six-caliber cannon into service that had been left in the mountains. The events of 1843 enabled him to capture field artillery and other weaponry, and seize hundreds of horses to swell the ranks of his cavalry.⁸⁰ Finally, in 1845, he set up a foundry in Veden, and fifty cannons were cast during his twenty-five years of rule. The production methods about which he talked to a government commissioner during his captivity in Kaluga were the most primitive; therefore, these cannons quickly became unusable and only four cannons met the requirements of ballistics. Each cannon bore the imprint of the Imam's seal with the inscription "Cast at the command of Schamyl." Moreover, there were three active gunpowder factories in Ountsoukoul, Gounib, and in Veden operated with a hydraulic device. Bullets were cast and war fuses were produced in Veden and the bullets bore the inscription "Schamyl" on one side and "May Allah increase and elevate his glory!" on the other side.⁸¹

Another reform made in the military system in 1842 was Schamyl's attempt to replace the old military hierarchy with a system of order (regular troops) that resembled the Russian infantry. Moreover, the new operations were coordinated by a complex administrative and military system, with a clearly delineated structure, uniforms that distinguished rank and function, and even a military band.⁸² For instance, he granted the rank of General symbolized by two half-silver stars to his three chief deputies, Akhverdi-Mahoma, Schwaïb-Mollah, and Ouloug-Bey and other deputies and many cavalry commanders were awarded the title of captain, distinguished by an oval medal. Deputy reserves, judges, and former leaders of aouls (villages) were granted a smaller medal. Depping also asserts that in the organization of his

79 Depping, op. cit, p. 70.

80 King, op. cit, p. 80.

81 Dulaurier, op. cit, p. 316. Gammer says that In 1842 Schamyl started to build his artillery, which he used with such devastating results in 1843. At first, the artillery consisted exclusively of captured Russian pieces. Later he started to cast his own cannon, however, of poor quality. In both ways the Imam accumulated a few dozen pieces of artillery. Deserters from the Russian army played a major role in the operation and maintenance of Schamyl's artillery. The Imam did everything to facilitate his use of artillery, including the paving of special roads for the rapid movement of guns within his realm see. Gammer, op. cit, p. 229.

82 King, op. cit, p. 80.

army, Schamyl used the honorary signs, medals, and other distinctions that rewarded valor. For example, the leader of a hundred soldiers who has distinguished himself in war receives a round silver medal adorned with poetic inscriptions, the commanders of three hundred men receive triangular medals and the others receive epaulettes that exert an irresistible allure over the Mountaineers' pride.⁸³

However, his attempt to establish regular troops military failed. When they were defeated and destroyed by General Bariatinskii at Schalty on the Bassa River, in 1851. Schamyl completely abandoned the idea of having regular troops. Instead, he instructed his deputies not to march in tight formation against Russians, but constantly urged them to harass the enemy, knowing that the Mountaineers could neither withstand prolonged artillery fire, especially from cannons, or could resist the organized units. Dulaurier also focuses on the discipline in the army. He says that discipline was extremely strict, and absolute obedience was mandatory. Orders were given from the highest to the lowest ranking soldier hierarchically. For instance, depending on the situation, even the slightest violation could be punished by death. If it occurs, a piece of gray felt which was a humiliating symbol for cowardice in battle would be tied around the right arm. If a similar piece of fabric was sewn on the back, it indicated desertion. Any man bearing the mark of disgrace would be banned from his relations with women.⁸⁴ Similar to Dulaurier, Depping narrates that there is also a certain hierarchy, as there are captains and generals. As for the cowards, they are distinguished by a piece of felt attached to their back or arm. In the past, they were exposed to ridicule by being dressed in women's clothing. To Depping, this custom probably originated from the Persians, among whom a warrior convicted of cowardice was made to wear a woman's dress and parade around the camp for a whole day.⁸⁵

Yet there was also a system of graded rewards and honors and these included some gifts such as weapons, clothing, horses, cattle, and sheep, sometimes supplemented with money. For example, in 1840, a number of military decorations were made and the leaders (youz-baschis) at the head of a unit of one hundred men were awarded a round silver medal as a reward for courage, those leading a unit of three hundred men (utsch-youz-baschis) were given a triangular medal, and finally, leaders at the head of units of five hundred men (besch-youz-baschis) were awarded silver epaulettes with the same metal fittings.⁸⁶ Likewise, it is stated that in order to create more uniformity and discipline Schamyl also introduced specific colours of clothing for the regular units as well as for all the commanders and functionaries. Additionally, some standard marks of distinction for commanders as well as for anyone displaying courage on the battlefield were used in the early 1840's.

83 Depping op. cit, p. 72.

84 Dulaurier, op. cit, p. 317.

85 Depping, *ibid.*, p. 72.

86 Dulaurier, op. cit, p. 317.

In terms of civil laws, although implemented with slight variations, it only encompassed the laws set forth by the Quran and followed in all Muslim countries, so Schamyl had no need to make reforms in this area. The only thing Schamyl could do was to establish sharia law instead of adat, and he fulfilled it by declaring that adat was contrary to the will of God and the Prophet.⁸⁷ Therefore, a monetary fine for violating sharia and disobeying the orders of Imam was introduced. For instance, if a thief was caught red-handed, the fine would be doubled, in that case half would go to the victim, and the other half to the treasury of the state. Moreover, there were also imprisonment and underground prison for more serious crimes and adultery, murder, betrayal, or espionage could be punished by execution. Sometimes, Murids would also be sentenced to be shot or executed by knife. To prevent clandestine dealings with the enemy, the Chechen people were divided into groups of ten, and each group's members were collectively responsible for the crime to be committed; in case of a member's betrayal or escape, each member of the group would be fined 50 rubles, without the possibility of execution if the culprit were caught.⁸⁸ In order to understand Schamyl's sharia policy properly, some facts should be taken into account, for the sharia he enforced was based on fundamentalist interpretation adopted by the Naqshbandiyya and it was enforced in opposition to or in order to uproot both the local adats or bid'as (bid'at)⁸⁹ owing to contact with the Russians and that sometimes the word sharia was understood as the Muslim way of life in its own entirety.

Schamyl also established a treasury system and the revenues were collected from various channels, such as "zakat" collected from the produce of landowners, head tax levied on families, one-fifth of the spoils (khums) obtained from enemies and the revenue obtained from fines and confiscations and so on. Related to the income of the state, Depping says that Schamyl's income initially consisted only of looting, of which one-fifth belongs to the chief, according to an age-old custom. However, Schamyl established a treasury system and

87 In this sense, King places much greater emphasis on the fact that in the self-perception of leaders in the northeast highlands, the crucial connection among the three imams, as well as with earlier figures like Sheikh Mansur, was not solely their strong hatred or opposition to Russia, but rather their devout adherence to Islam. Since their primary aim was to guide Muslim communities back to a strict adherence to the teachings of the Quran, they mainly concentrated on steering them away from the customary laws and folk religious practices. This fervor for spiritual and doctrinal purity could be directed against both Muslim and secular authorities. For instance, it is recorded that Schamyl's representative, or "naib" in Circassia replaced the name of the Ottoman Sultan (the caliph) with Shamil's own name during Friday prayers. Related to the customary law (adat) referring to the work of Muhammad Tahir al-Qarakhi, his scribe and advisor of Schamyl, King says that Schamyl is described not as a protonational leader against Russia but as a pious man seeking to root out wicked laws and replace them with sharia. For instance, the book has Schamyl argue for the unity of Islam, denying the traditional divisions of authority in the highlands and even dismissing the differences between distinct schools of Islamic thought see. King, *op. cit.*, p. 81-82.

88 Dulaurier, *op. cit.*, p. 318.

89 It refers to anything that emerged after Prophet Muhammad, including not only religious practices and behaviors but also new ideas, practices, and customs related to daily life that emerged later see. Rahmi Yaran, "Bid'at", *DİA*, issue 5, İstanbul 1992, p. 129.

there are fixed taxes that the naibs are responsible for collecting. Whereas in some provinces, the tax is paid in money; in others where metal is less abundant, it is paid in kind. All tribes provide a tithe of their crops. The lands that once belonged to the mosques, serving only to feed the laziness of priests and dervishes, have become the property of the state.⁹⁰ The accounting was maintained by Schamyl's vizier Khadjio and it should be noted that it was not as complex as one might think. Khadjio would record the revenues and expenditures on pieces of paper to be kept in a chest, which would then be used to compile the final accounts. This ensured that expenditures were made quite systematically, and the public treasury as well as the Imam's private treasury were well protected against any attempted theft. The Russian ruble, the sole currency in circulation in the Eastern Caucasus, was predominantly used in silver. Gold coins, especially half rubles and Dutch ducats, were reserved for women's jewelry. As for silver-plated coins in tin or ruble denominations, the mountaineers would strip or break off the plating when they came into possession of them. Public resources were allocated for the expenses of the holy war, soldier salaries, maintenance of mosques, and the needs of widows and orphans.

The state treasury was carried to Dargo in 1840 and then to Veden by Schamyl from 1845 onwards.⁹¹ Indeed, the state treasury was called as "bayt al-mal" (bey'tül mal) and the revenues were obtained through "zakat", "kharaj" (haraç) and "khum" (hum).⁹² Gammer provides further details related to the treasury system established by Schamyl stating that there are two main taxes, the shar'i kharaj (land tax) and zakat (alms). The former was imposed only on a few villages which was given to the Avar khans and some pasture lands and it was paid in money. The latter, zakat was paid both in money (2-5 per cent) and kind-sheep (1-2 per cent) and cereals (12 per cent). According to the statement of Schamyl's treasurer, the lowest annual income from the kharaj was 4,500 silver rubles and from the zakat 3,200 silver rubles, 3,200 sheep and 523,102 measures of cereals. In fact, the numbers were usually much higher, even double. The seven villages, exempted from military service, provided specific quotas of salt and saltpetre to the treasury and they were also obliged to sell all the surpluses to the Imam at fixed prices.⁹³

Unlike Dularier, Depping gives some information related to the post system organised by Schamyl. He organized a courier service for important news, covering vast distances with unprecedented speed. Equipped with a document signed by the naib, they only need to show it in the villages they pass through to immediately receive a fresh horse and a guide. If the courier is unable to continue his journey, he is cared for by the community, and another

90 Depping, op. cit, p. 73.

91 Dularier, op. cit, p. 318-319.

92 Kutlu, op. cit, p. 242.

93 Gammer, op. cit, p. 231.

messenger is chosen⁹⁴ Dulaurier also writes about Schamyl's justice understanding pointing out that as he is a meticulous enforcer of justice, when he received any complaint of oppression and injustice, he immediately handled and tried to resolve such issues. In his eyes, including his relatives no one had a special place. Therefore, he would not even hesitate to sacrifice some of his own relatives.⁹⁵ In order to exemplify this, an interesting incidence is recounted in some of the Western sources. However, even though Dulaurier does not mention it in his study, Depping recounts this incidence in detail to reveal Schamyl's justice understanding in detail.

It is said that in 1843 surrounded on all sides by Moscovite battalions, abandoned by their Lesghi brothers, the inhabitants of Greater and Lesser Chechnya decided to send a delegation to Schamyl to ask him for a sufficient number of troops that would enable them to fight against Russians, and even to drive them out of the country where they had just erected the fortress of Wosdwischenskin which Russians planned to establish a permanent settlement. If Schamyl could not send them the assistance they needed, they begged him at least to allow them to submit to Russia, being unable to continue fighting against such a mighty power any longer. However, no one dared to undertake such a mission because to appear before Schamyl with such a proposal would mean risking one's life. Therefore, the Chechens were forced to draw lots, and four persons were chosen to send their message to him. Thus, they accepted the perilous mission and promised to bring back favorable news to them. However, the eldest of the delegation, Tépi, a wise man, warned them that not only the common people, but also the most devoted murids of Schamyl can never utter the word of submission to the *giaours* in front of him. Then he said that if they dared to utter this word in his presence, he would immediately order their tongues to be ripped out, their eyes gouged, or their heads decapitated. To escape from the destiny that awaited them, and to fulfill at least part of their mission safely, he devised a more secure plan saying that as far as he heard, the one who has much influence over Schamyl, and who can speak freely before him mouth is his mother. Therefore, via Hassim Mollah, they were able to reach her in return for two hundred gold coins. She was persuaded to talk to his son about their demands. However, Schamyl did not tell her mother about his decision and secluded himself in the mosque, after instructing all the inhabitants to assemble around the holy place and to remain there praying until his emergence. Upon hearing this news, the people rushed and surrounded the mosque and began to wait to hear his announcement. The doors opened, and Schamyl appeared. After saying a few words to the ear of one of his murids standing beside him, he ascended to the platform of the mosque, surrounded by his guards. For a few moments, he stood silent, without uttering a word, the envoys from Chechnya were there, holding their breath. The servant whom Schamyl had sent soon returned, bringing his mother with him, and she was

94 Depping, op. cit, p. 74.

95 Dulaurier, op. cit, p. 320.

also led onto the platform of the mosque. Schamyl commanded her to stand before him, and, raising his eyes to the sky, he announced that God's will is that one hundred lashes must be given to the person who first spoke to him about this shameful demand and that person is his mother. When she heard of her name, the unfortunate woman cried out and fell unconscious at her son's feet. Upon this he added that since Mohammad understood his great pain, he was told that he would suffer the punishment on behalf of his mother. Thus, it was also thought that the four Tchétchens would be subjected to the most dreadful torture. The unfortunate ones were on their knees, their faces pressed against the ground, awaiting their sentence. However, surprisingly Schamyl ordered them to return to their homes and in response to their cowardly proposals, tell their fellow citizens what they had seen and heard there. It is needless to say that since this incidence, Schamyl had never received such a demand again.⁹⁶ As can be seen from this unusual incidence, in order to maintain the discipline, Schamyl seems not to give any concession or tolerate any violations from the sharia law, even for the sake of his beloved ones.

To keep the tribes at odds with one another and accustomed to unlimited freedom and more prone to uprisings against his rule due to the threat of war which endanger their own interests, under control, Schamyl would employ brutal suppression methods, such as burning, annihilation of the male population, and enslavement of women and children. In addition, those who had been disloyal or were suspected of disloyalty were sent into exile to distant places and resettled in designated areas.⁹⁷ Betrayals, whether realized or planned, were immediately uncovered by his intelligence agents and promptly punished. Therefore, his name had instilled a kind of fear and this organized regime of fear led to clandestine reactions and having enemies. However, great care was taken in the selection of those surrounding him or allowed to approach him. For instance, in public, he would only appear with his disciples and except for the very close associates, he was highly inaccessible. He had a special room in his house, which he used as both a prayer room and a study, where he would often take his meals. When he wanted to spend the night praying or reading religious texts, he would retire to this room. Only his son Gazy-Mahomet and his vizier Khadjio were allowed to enter this room and his father-in-law, the renowned mullah of Dagestan, Djemal-Eddin, was admitted to see him.⁹⁸

If any tribe showed resistance to his commands or demands or if he noticed a decrease in loyalty, he would retreat to seclusion in the mosque for five or six days. Then, he would deliver such powerful and fervent sermons on the love of God and hatred towards Russians to the people loyal to him and Muridism and in that way he aimed to increase their motivation to

96 Depping, op. cit, p. 67.

97 Dulaurier, op. cit, p. 320.

98 Dulaurier, op. cit, p. 20.

fight against the infidels. Similarly, Depping also notes that Schamyl never undertakes a serious matter, such as an expedition against Russians without the consent of Allah. He therefore goes into a cave or a mosque for a few days, and when his retreat is over, he appears to announce people the divine revelations. He often used this method to put an end to the bloody feuds that traditionally passed from one generation to another between Caucasian families, causing a great number of brave men to die. However, the establishment of the state based on sharia law, the Mountaineers no longer resort to blood feuds. If any crime occurs, the murderer pays the relatives of the victim a sum of money, or gives them horses or sheep. Yet Depping stresses the fact that in some districts, this barbaric custom still prevails, when two families divided by hereditary hatred reconcile, of delivering poor children who are mercilessly slaughtered so that losses are equal on both sides.⁹⁹

In addition, in the midst of his speech, he would address his naibs, condemning their injustices and oppressions, and threatening the people with the wrath of heaven. If peace were made with the Russians, he would emphasize the fact that mosques would be converted into churches, women's honor would disappear and the and the brave men would serve for the Russians as soldiers or slaves. In order to spread the doctrines of Muridism in Caucasia, he had established religious schools in every mosque to propagate his doctrine, in there children were raised according to the principles of Muridism, for Schamyl thought that the wild independence of Dagestan had negatively impacted societal morality. Therefore, he aimed to correct it and return to the cleanliness and purity taught by religious law.¹⁰⁰ For instance, he threatened any woman who did not dress according to Sharia with a fine, and he publicly chastised the women from the village of Inkhoulu for swimming in the river "without their trousers on". Some tribes, such as Akoual, Kalalal, Kidatl, and others, had abandoned the habit of wearing trousers, which damaged their honor in Caucasus. Therefore, his determined and persistent efforts to implement sharia laws in society at least prevented the spread of such things. These harsh and strict rules also condemned all luxuries: worldly decorations, silk garments, dance, music and the use of precious stones was reserved only for the adornment of religious books and weapons. Such sort of changes seem to direct one towards a kind of priestly or monastic life in the midst of family life. Through these reforms, Schamyl gives the impression of striving for an impossible ideal; however, the best evidence that these were accomplished with extraordinary practical understanding and met the needs of the people is the deep sorrow he left behind after a 25 year leadership. Besides these, Dulaurier remarks that even if Schamyl had a strict and harsh ruling style, he could not be accused of tyranny and cruelty, because even the Russians praised his treatment towards both his prisoners and those close to him. Furthermore, when his deputies were complained, they were immediately removed from their post and placed under supervision.¹⁰¹

99 Depping, op. cit, p. 75.

100 Dulaurier, op. cit, p. 321.

101 Dulaurier, op. cit, p. 321- 322.

On the other hand, Dulaurier mentions the negative effects of Schamyl's ruling system under his domain. In this context, he asserts that while investigating how Schamyl's rule served the mountain dwellers, one aspect to be considered is its destructive impact on their independence. This effect manifested itself much deeper than Schamyl predicted, for being under absolute authority weakened their strongest driving force, individual initiative, and natural resilience. In other words, Schamyl's concentration of all power in his hand actually led to weakening because by preventing things like theft, looting, and blood feuds, suppressing disputes and rivalries, Schamyl eradicated the habits that fueled the natural warrior spirit of the Chechens and Lezgis. For instance, his best deputies, such as Akhverdi-Mahoma, Schwaib-Mollah, Mohammad-Mouça-Käi, were known as bandits in their youth. However, Schamyl created brave, talented and enterprising leaders out of them. Yet these, who died with the weapons in their hands, did not leave successors trained in the same school to take their place behind, which led to diminishing the strength of resistance against the Russians.¹⁰²

5- Schamyl's capture by the Russians and His Captivity in Kaluga

In fact, Schamyl's downfall had been apparent for several years because besides other reasons, long years of accumulated physical or mental fatigue led to much less personal involvement in battles in his later years. However, when significant opportunities arose, he did not hesitate to fight with his soldiers, just as he did in the old days.¹⁰³ The Caucasian hero finally collapsed, having launched an attack against Russians with only a handful of followers. The four hundred people imprisoned with him in Gounib (Gunib), only forty-seven survived this disaster and the ground was packed with the bodies of the Mountaineers and Russians. Schamyl was still fighting on a hidden place carved into the rock. However, General Bariatinskii came onto the field and halted the gunfire, informing him that he was obliged to surrender. The Imam had no choice left and emerged from his refuge, advancing with dignity. Dulaurier narrates this incidence as follows:

"So, are you Schamyl?" the prince asked. – 'Yes, I am,' he replied. – 'Well, your life is spared; you will preserve your wives and property. Tomorrow I will send you to Petersburg. Your fate lies with the emperor'. The captive bowed his head without saying anything. Suddenly, he thought he was facing death and stopped twice to pray as he was being taken to the Russian camp. However, when he saw the tea prepared in a silver set in the tent assigned to him, he began to calm down. Thus, he became a captive without losing any of the greatness and respect he had earned through his quarter-century-long heroic struggle. The generosity shown to him is as much an honorable part of the victor as it is of the one who shows it. Schamyl, greeted with respectful curiosity and sympathetic interest everywhere in Russia, did not seem not to know what to do in a civilized society, which seemed quite strange to him."¹⁰⁴

102 Dulaurier, op. cit, p. 323.

103 Dulaurier, op. cit, p. 323.

104 Dulaurier, op. cit, p. 324.

It is said that he quickly adapted himself to the new situation. Additionally, it was notable that despite being accustomed to wielding authority and also accustomed to receiving praise from everyone, he exhibited calm, relaxed, and noble behaviors. During II. Alexander's tour of southern Russia, the reception given to Schamyl in Tchougouïev, a city within the borders of the Kharkov province, had a profound impact on him and completely eased his mind about his fate. During this meeting, the Russian Tsar expressed his desire for this mountaineer to always preserve his honor and dignity, which are more valuable than life itself for the people of the mountains, and reminded him never to lay down his arms. Moreover, he granted Schamyl an annual stipend of 10,000 rubles and settled him in Kaluga, one of the most attractive Russian towns for a Caucasian child, for the surrounding fields, forests, and rivers reminded him of the green and wild areas of Chechnya and sometimes when he was looking out of the window he would generally utter these words "Oh my God, this is Chechnya, this is truly Chechnya!"¹⁰⁵

The house allocated to him as a residence was arranged under the direction of Prince Vadborskii and turned into a three-story building in which three families could comfortably live, including the harem of the Imam and the young families of his two sons, Gazy-Mahomet and Mohammed-Schefii. It was decorated and furnished in line with the Shamyl's wishes and instructions, reflecting his extremely simple lifestyle and avoiding anything incompatible with his religious beliefs. Among the items excluded were mirrors, paintings, silks, and woven fabrics featuring human and animal figures deemed inappropriate according to Islamic teachings. Only the reception hall on the ground floor was decorated in a European style, albeit quite modestly. However, a special place allowed for the beautiful Kerima, the wife of Gazy-Mohamet, who was the daughter of Daniel-Bek, the former vizier of Shamyl in Veden, was furnished with European-style furniture.¹⁰⁶

During his early days in Kaluga, Schamyl enjoyed attending intimate gatherings where he would be warmly welcomed in the evenings. Due to his passionate love for music, he always made sure to inquire beforehand if there would be music played on the piano, as he is particularly fond of it. However, after a short while, he realized that the prolonged gatherings were wearing him out and he wanted to return to his traditional lifestyle he had had for 64 years, which was falling asleep at sunset, and waking up at dawn. There was also another reason that kept him tied to his home, which was his strict adherence to Muslim customs. According to these customs, it was forbidden for women to go outside without wearing a veil and being seen in public. Therefore, he declared that practices such as men wearing tuxedos and women leaving their faces and their shoulders uncovered to be disturbingly immoral. For instance, when traveling from the Caucasus to Petersburg and arriving in Kharkov, he was invited to the governor's house. At the entrance, the sight of ballroom made him feel very

105 Dulaurier, op. cit, p. 326.

106 Dulaurier, op. cit, p. 326.

disturbed and he stepped back and began to pray. When asked about what he thought about it, he ironically replied, “You Russians, you will not be able go to heaven because your heaven looks like a place more beautiful than what Muhammad promised us in the sky.”¹⁰⁷

Living in a secluded life, away from turmoil and conflicts that shaped his judgments throughout his dangerous life, Schamyl, as stated by Rounovskii, seemed to undergo a great transformation and he became like a silent lion. Moreover, Schamyl, who once instilled fear with his name now turned into a simple and pure child. In fact, Schamyl fueled by his high intellect and by the fatalistic belief unique to the people of the East, appears to accept reality with ease. Yet he was generally cheerful and smiling until the moment a memory suddenly would cast a shadow of sadness over his calm face. In such times, in order to avoid these painful recollections, he began to pray and increase his fervor. For example, he increased the number of his daily prayers from five to nine. It should also be noted that Schamyl was in great sorrow and grief after his captivity, and more probably he fully devoted himself to religious practices. However, when looked at his letters it is clearly understood that he appreciates the Russian government due to his well treatment and the respect he was shown. Moreover, in a letter sent by Schamyl to Muhammed Emin dated November 24, 1859, it is mentioned that Russia treated him with respect and generosity and she did not please his enemies who would be delighted with his captivity. On the contrary, he says that he was allocated 1000 tuman every year by Tsar and lived in prosperity.¹⁰⁸

Schamyl possessed honest and fair spirit with a warm and generous heart. Because of these attributes he managed to win the hearts of everyone who got in touch with him and he was very sensitive when sympathy was shown to him. For example, he had become so attached to Colonel Bogouslavski, who had been in charge of him for two months that when he had to leave and was replaced by another person, he went into deep sorrow for several days.¹⁰⁹ Similarly, through course of time, he developed a good and strong relationship with Bariatinskii, the Governor and the Commander of the Caucasus. For instance, in a letter sent to him Schamyl expresses his gratitude to Prince Baryatinskii for his attention and friendly demeanor, the warm reception he received not only from the Tsar but also from the Tsarina, and all the commanders. Moreover, it is understood from this letter that Prince Bariatinskii's assistance extended beyond it in that as he maintained relations with Schamyl's family and provided assistance even after his death in Medina in 1871. Some sources also indicate that Prince Bariatinskii appealed to the Tsar in order that he could live in prosperity.¹¹⁰

107 Dulaurier, op. cit, p. 327.

108 Şahin Doğan, “Şeyh Şamil ve Aile Fertlerinin Knez A. İ. Baryatinskiy'e Yazdıkları Bazı Mektuplar”, *Avrasya İncelemeleri Dergisi*, IV/1, 2015, p. 125.

109 Dulaurier op. cit, p. 328.

110 Doğan, op. cit, p. 126. Additionally, in his letters Schamyl's gratitude towards Knez Baryatinskii is quite evident that due to the Knez's illness he expresses his deep sorrow in his letter dated August 24, 1860. In this letter Schamyl says that when he heard that he had to go to Germany to seek a cure for his illness, he felt deeply sad as if his own brother or son had fallen ill see. Doğan, op. cit, p. 127.

Although he is now over sixty years old, he still appears strong; tall with broad shoulders and a slender waist. It is immediately noticed that he is one of the distinct types native to the Caucasus, an oval head with sharp features and gray eyes, a long nose, and particularly slender feet. Despite the war weariness and several wounds he had including the most serious one which pierced his chest and punctured his lung, His walk is balanced and dignified. Thoughts, rigorous devotions, and the hardships of life seem to have caused him to have deep wrinkles on his face. Looking at the excellent photograph taken by the skilled Tbilisi photographer Moritz during Schamyl's passage through this city, one can easily see an impressively calm and serious demeanor accompanied by signs of kindness and courtesy. The eyes hidden beneath his thick brows also display a combination of determination and courage as if he was gazing towards the sky.¹¹¹ In addition, Dulaier focuses on the opinions of Runosvkii related to his religious perspective towards Christianity. For instance, when a large number of Russian sectarians (raskolniki) had taken refuge in the mountains and lived in colonies near Véden and in Daghestan, under the protection of the imam, they were allowed to build new churches, repair the old ones, and practice their religious ceremonies freely, without paying any taxes or submission to him. Moreover, when the Russian troops arrived near Véden, Schamyl had given them a hand and had them to move to Shoubouty, where they were provided with asylum.¹¹² In fact in Islam it is known that the non Muslims are obliged to pay tithe under an Islmaic state and territories. For example, the verse 29 of the Surah Al-Tawbah, which discusses the necessity of collecting jizyah (cizye) from the non muslims and forms the basis for the dhimma contract, essentially contains a regulation that puts an end to wars and hostilities in international relations. In practice, the dhimma contract is seen to be made not with individuals but with religious groups constituting any region or the population of a town. Indeed, Muslim jurists openly state that the main purpose of this contract is not to obtain material benefits but to compel non muslims to cease hostile relations and make peace with Muslims.¹¹³ Moreover, during the Classical period Muslim jurists established certain rules regarding places of worship within the framework of the

111 Dulaier, op. cit, p. 330.

112 Dulaier, op. cit, p. 329.

113 Ahmet Özel, "Gayri Müslim", *DİA*, issue 13, İstanbul 1996, p. 420. For more detailed information see. Ahmet Ekşi, "İslam Hukuku Bakımından Gayrimüslim Ülkelere Hicret", *ABÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 7/13, 2019, pp. 220-241; Ali Güler, "Osmanlı Devleti'nde Gayrimüslimlerin Din-İbadet, Eğitimi, Öğretim Hürriyetleri ve Bu Bakımdan Kilise Defterlerinin Kaynak Olarak Önemi: 4 Numaralı Kilise Defterinden Örnek Fermanı, sayı 09, *OTAM*, 1998, pp. 155-175. Muammer Arangül, *İslam Hukuku Açısından Gayrimüslim Ülke Kanunlarının Bağlayıcılığı*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 2015, Gülnihal Bozkurt, "İslam Hukukunda Zimmilerin Hukuki Statüsü", Prof. Dr. Kudret Ayiter Armağanı, *Dokuz Eylül Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi* Vol. III, No. 1-4, Ankara 1988, pp. 115-155; Gülnihal Bozkurt, "İslam Hukukunda Müs'temen'ler", Prof. Dr. Fadıl Hakkı Sur'un Anısına Armağan, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, Ankara 1983, pp. 361-379; Majid, Khadduri, *İslam'da Savaş ve Barış*, Fener Yayınları, İstanbul 1998; Ahmed Özel, *İslam Hukukunda Milletlerarası Münasebetler ve Ülke Kavramı*, Marifet Yayınları İstanbul 1982; Hüseyin Yurdaydın, "İslam Devletlerinde Müslüman Olmayanların Durumu", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, issue XXVII, 1985, pp. 97-109.

conditions of their time. It is generally accepted that non muslims are not allowed to build places of worship in cities established by Muslims. While it is agreed that places of worship in cities captured in the warfare should not be harmed, it is also commonly held that new ones should not be built. The preservation, repair, or construction of new places of worship in areas captured by means of peace agreements is subject to the terms of the treaty.¹¹⁴ From the accounts given above, it is seen that Schamyl does not compel them to pay tithe and he allows them to build their church to carry out their religious rituals freely, this might result from his hatred and political attitude towards Russia and that's why he treated them well or he might have intended to show them the justice and tolerance of Islam. In other words, since he is also a clever and a talented statesman, he might have aimed to politically sway those to his side. Namely, when it is necessary, Schamyl knows how to act in a strategic way. In accordance with this, it is noted that especially Russian, Ukranian and Polish clergymen and the political refugees were allowed to carry out their religious practices in Dagestan and Chechnya, the cradle of Muridism. In addition, in the place where Schamyl resided, some Christian buildings in which they can worship were built and there were also some Christian clergymen in Dagestan. For instance, when the two of them were killed by a Mountaineer because of the fact that his two relatives were killed by the Russians. The murderer was sentenced to death by Schamyl.¹¹⁵

Dulaurier also mentions Schamyl's charity understanding towards the poor and asserts that it extends to prodigality. He exemplifies it saying that his treasurer, the faithful Khadjio, as he went around the city, distributed alms (zakat) here and there. However, it was often given to persons who, after receiving them, immediately went to the tavern to drink. Schamyl, having gone to visit the archimandrite, the rector of the seminary of Kalouga, saw a Gospel in his library in the Arabic language and asked him to borrow it. Having borrowed this book, he never went out of his abode and avidly began to read it. He said that there were very beautiful things there, but also the things that they did not put them into practice. Schamyl noted that it is written in there that alms should be given with the right hand so discreetly that the left hand does not know it. Accordingly, he gave his orders to Khadjio. One day in the evening, the government commissioner, having gone out for a walk, saw his murid on the sidewalk talking with a man. It was an old man covered with a coarse gray woolen cloak, smelling of onions and brandy. Khadjio, standing in front of him, with his left hand carefully hidden behind his back, held in his right hand a purse from which he extracted a ruble with his teeth. The intervention of the newcomer made the beggar go away, putting the coin in his pocket. The Russian commissioner asked him if he wanted to know on which the money he gave to him would be spent and then he showed him the man in the gray coat who disappeared at the entrance of a place on whose door is written "brandy shop." He also asked him if it did

114 Özel, op. cit, p. 421.

115 Aytek Kundukh, *Kafkasya Müridizmi (Gazavat Tarihi)*, Gözde Kitapları Yayınevi, İstanbul 1887, p. 26.

not mean his going to tavern as well. Schamyl's treasurer, astonished and struck by the logic of this reasoning replied that he would definitely tell Schamyl what he witnessed. However, Dulaurier argues that Schamyl had a definite theory about charity and he did not take into account the religious belief, ethnicity of the person or what one does with it when he gives charity as in the example here.¹¹⁶

It is known that in traditional Islam the alms or "zakat" are only for the poor, the needy, those employed to collect (zakat), those whose hearts are to be reconciled, for freeing slaves, for those in debt, for the cause of Allah, and for the stranded traveler.¹¹⁷ Additionally, the term of "Müellefe-i kulub" is defined in dictionaries as those whose hearts are warmed. As a legal term, it refers to "those to whom zakat is given to gain sympathy and support for Islam or non-Muslims whose hearts are attempted to be warmed towards Islam through some material incentives as in the example practiced by Schamyl above."¹¹⁸ As is pointed out by Dulaurier, Schamyl seems to follow this principle and intends to both show the tolerance and justice of Islam and warm the heart of non-muslims. To Kundukh, even these incidences mentioned above clearly reveal the fact that Muridism can not be defined as a religious fanaticism.¹¹⁹

As is seen from these recounts, the captivity of Schamyl and his new life in Russia seem to have captivated great attention of the Russians. Therefore, nearly every detail regarding his flat in which he would live with his family, how it was furnished in accordance with his wishes, his visits to different places and the visits he received, his accomodation to his new life, his religious approach and so on are provided to satisfy the curiosity of the reader because in that way it is aimed to create a new and a different image of Schamyl, whose name they have already been familiar with through Russian literature before. Thus, they had a big opportunity to see and get to know who that man having been able to win victories against a mighty state like Russia for long years. Certainly in the story of a person like Schamyl, his manners and conduct during his captivity played a significant role in shaping how Russian society viewed him. If he had been defiant or aggressive, the perception related to him would have likely been negative. However, some sources indicate that Schamyl was a courteous captive, showing genuine loyalty to the tsar and appreciation for Russian

116 Dulaurier, op. cit, p. 328.

117 Nihat Dalgın, "Zekât Hükümleri", *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 16/16, 2004, p. 62. (pp. 43-72). For further information see. Nihat Dalgın, "İslam Hukukuna Göre Satım Sözleşmesi Açısından Mal Kavramı", *OMUİFD*, issue X, 1999, pp. 97-128; Veysel Öz, "İslam Tarihinin İlk Dönemlerinde Zekât Müessesesi", *Ortaçağ Araştırmaları Dergisi*, issue 5, 2022, pp. 241-253; Mehmet Erkal, "Zekât", *DİA*, issue 44, İstanbul 2013, pp. 207-209; Muhammed, Zutiç, *Kuran'da Zekât Kavramı*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bursa 2015; Ali Duman, "Sadaka", *DİA*, issue 35, İstanbul 2008, pp. 383-384.

118 Zübeyir Aslan, "İslâm Hukukunda Müellefe-i Kulûb Kapsamındaki Gayri Müslimlere Zekât Fonundan Pay/Hisse Tahsisi", *Batman Akademi Dergisi*, issue 7, 2023, pp. 198-215; Cengiz Kallek. "Müellefe-i kulüb", *DİA*, issue 31. Ankara 2020, pp. 473-475.

119 Kundukh, op. cit, p. 27.

hospitality. Therefore, as is argued by Barrett, the focus should not solely be on how Schamyl adapted himself to his new life, but rather on why Russian society emotionally showed great interest in him.¹²⁰

Large groups of people gathered both inside and outside the Znamenskii Hotel where Schamyl was staying, filling the grand halls, staircases, and corridors each day, eagerly hoping to catch a glimpse of him. They continually asked to see him, saying that they had served in the Caucasus and therefore had a right to or that they were physicians and demanded to treat his wounds or that they wanted to write a biography of him. Captain Apollon Runovskii, who was in charge of Schamyl's house in Kaluga for two and a half years, recorded the remarkable final scene when he left St. Petersburg for his estate to the South. He remarks that undoubtedly, Znamenskii Square had not witnessed such a gathering of people since the railroad's inauguration. The procession of Schamyl resembled a festive atmosphere. Numerous kisses were blown through the air by lovely hands, and many people cried out and said farewell to him asking him to stay with them a bit longer and to return to us soon. In other words, they were conveying him their deep affection and best wishes.¹²¹

While there seemed to be no initial intention to retain Schamyl in Russia as a symbol of military and colonial triumph, Alexander II and his officials quickly recognized the significance of having him in their possession. There was a clear and unwavering policy to treat Schamyl with respect and provide him with a dignified and comfortable position within Russian society. Alexander II wasted no time and en route to St. Petersburg at Chuguev on September 15, he embraced him warmly and expressed his desire to become close friends. Schamyl's introduction to Russian society was accompanied by his visits to theaters, factories, and historic sites as he traveled North. He also met some notable figures in Moscow, such as General Ermolov Ignatiev (the future ambassador to Constantinople), and K. P. von Kaufmann (the future Governor-General of Turkestan) in St. Petersburg. In addition, it should be noted that the arrangements for his stay in Russia were made by some top authorities, Miliutin, the Minister of War and Bariatinskii, Viceroy of the Caucasus. Bariatinskii appears to have played a significant role in strategizing how Schamyl would be utilized as a popular symbol in favour of Russia through maintaining regular communication with him.¹²² It can be said that there have been some reasons about the use of Schamyl. For instance, Bariatinskii saw Russia as a champion of civilization in the East and therefore planned to devise various strategies to shift Russia's traditionally European-focused foreign policy. He also aimed to create an Orthodox religious order in Tiflis and worked with the Armenian church to convert Muslims in the Ottoman Empire and Persia. Additionally, he supported the Trans-Caspian

120 Barrett, *op. cit.*, p. 355.

121 Barrett, *op. cit.*, p. 354.

122 Barrett, *op. cit.*, p. 355-356.

Trade Corporation. More importantly, Bariatinskii viewed the Caucasus as a gateway to the East using it as a military base, cultural hub, and model colony to showcase Russia's imperial prowess. Namely, his significant role in the capture of Schamyl must be understood and evaluated within this broader context.¹²³ As a consequence, after his surrender Schamyl was far from the ongoing developments in the region. From Ghunib he was taken across Russia to St. Petersburg to meet Alexander II.

Likewise, it is emphasized that whereas previous enemies of Russian Empire had been imprisoned, killed, or exiled, Schamyl became a national celebrity. After his surrender, he settled into a comfortable retirement in Kaluga, southeast of Moscow. "By the will of the Almighty, the Absolute Governor, I have fallen into the hands of the unbelievers." Schamyl wrote to one of his sons in November 1859. He also said that the tsar had settled him in a tall, spacious house with everything he needed. Over the dozen years of his captivity, he became something of a sideshow oddity, the once valiant Lion of Dagestan now surviving on a generous pension awarded by the tsar. He was introduced to the wonders of Russian civilization, traveling by railway to St. Petersburg parading through the imperial capitals, and touring everything from paper mills to sugar factories. He was attended by two of his wives, three of his sons, four daughters, and their families.

After having lived in seclusion with his family for several years in Kaluga, in 1866, he was permitted to move to Kiev, and two years later, he performed the Hajj. He passed away in 1871 there and was buried in Medina. His eldest surviving son, Ghazi Muhammad, served as an Ottoman General during the 1877-78 war, leading Caucasian volunteers. Schamyl's grandson, Sa'id (Sait Shamil), followed in this tradition, participating in the fighting in Chechnya in the 1920s. Another son, Muhammad Shafi, became a Russian General. Thus, it is thought that even though Schamyl's memory faded in the West and the Muslim world, in the regions like Chechnya, Daghestan, and among the Caucasian diaspora, particularly the Circassians, he remained a revered figure in their struggle for freedom. However, this led to some serious debates over his portrayal in Soviet historiography, which, in turn, only served to enhance his legacy. Within Russia, he is now regarded as a hero by Muslims beyond the Caucasus, while outside Russia he became a great symbol for Muslims' resistance or their involvement in the conflicts.¹²⁴

Conclusion

Caucasus, which serves as a gateway from Europe to Asia and the warm seas of the south, has had a geo-strategic importance, which caused many countries to capture it throughout history. In other words, Caucasus has attracted the interest of major powers for several

123 Barrett, op. cit, p. 356.

124 Gammer, op. cit, p. 294; King, op. cit, p. 92.

centuries. However, by the early 19th century, this interest towards region became even more apparent, and Caucasia turned into an arena where great powers like Russia, England and France bitterly competed with one another and struggled to display their political power and influence. In this sense, especially, the North Caucasus became a place which the Western countries turned their attention to with their heroic and legendary independence struggle launched by the Mountainous tribes of North Caucasus against the mighty Russia, following aggressive and expansionist policies to occupy their homelands. This war was first initiated and led by Imam Mansur and then in the 19th century as the Nakshabendiyye managed to spread across the region, it continued under the leadership of Imam Gazi Mohammad, Imam Hamzad, and Imam Schamyl. However, during the reign of Imam Schamyl it gained more political influence and encompassed throughout Dagestan and Chechnya. Moreover, Schamyl achieved to establish a central state based on sharia law. Thus, during those years, it is seen that some European travelers and researchers published several books regarding the Caucasian wars, Muridism and its prophets, especially Schamyl.

As is seen from the works of the French researchers Depping and Dulaurier, Imam Schamyl, who resisted the mighty Russian army with the Mountaineers for twenty five years are generally portrayed as a heroic warrior, a great commander and a talented statesman, for with the very limited resources he had, he managed to set a barrier against Russia and gave her great trouble for a long time. However, it can be argued that taking into account Depping's being the member of the Geography Society in France and Dulaurier's being noted for his knowledge on history and Eastern languages, to some extent, might reveal their real interest and sympathy towards Muridism and Schamyl. Yet this positive perspective does not only stem from their romantic or ordinary interest towards Caucasia, Schamyl and the Mountaineers. It should be acknowledged that in fact the barrier set by the Mountaineers against Russia was in favour of some political and economic interests of major European Powers including France. Therefore, in a sense these two works can be said to exemplify the extent of this sympathy and interest towards Schamyl and the independence struggle in Caucasia. In addition, both writers generally give details concerning the early and later life of Schamyl, some of his striking personal traits, his administration system based on sharia law and so on. However, it should be noted that both of these works complement each other in some aspects in that while Depping touches on two interesting incidences like the visit of an Armenian merchant to Dargo, the residence of Schamyl and the incidence that shows his justice perspective that does not tolerate any violation from the sharia law, Dulaurier writes about his captivity by Russians in 1859 and his new life in Kaluga in detail. In that way, it can be said that he enables us to have a clear portrait of Schamyl before and after his captivity.

Henceforth, Schamyl and the Mountaineers are introduced to the French public in every aspect. Apart from these, during his captivity years in Kaluga, Schamyl also became

an important symbol and captivated the great attention of the Russian public. However, similar to Western countries, Russia realized the great importance of the possession of Schamyl and strategically intended to utilize him not only to pacify the Mountain tribes, but also use Caucasia as a military base, cultural hub, and model colony to display Russia's imperial power. Namely, it should be borne in mind that the capture of Schamyl by Russia be understood and evaluated from a much broader context; for it can be asserted that in the initial stages of the independence war, some leading European countries like England, France and Germany showed great interest in the region not only for their romantic tendency for the Caucasian tribes' exceptional heroism with the very limited means but also for the pursuit of their political and economic advantages in the East. As a consequence, at first even though Russia did not notice how important it is to possess Schamyl, she later realized the fact that he can serve for the great plans and objectives of Russia as well and did her best to try to put it into effect.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The authors have no conflict of interest to declare.

Grant Support: The authors declared that this study has received no financial support.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazarlar çıkar çatışması bildirmemiştir.

Finansal Destek: Yazarlar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

References/Kaynakça

- Arangül, Muammer, *İslam Hukuku Açısından Gayrimüslim Ülke Kanunlarının Bağlayıcılığı*, Mamara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 2015.
- Bozkurt, Gülnihal, "İslam Hukukunda Zimmilerin Hukuki Statüsü", *Dokuz Eylül Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, III/1-4, Ankara 1988, pp. 115-155.
- Aslan, Zübeyir, "İslâm Hukukunda Müellefe-i Kulüb Kapsamındaki Gayri Müslimlere Zekât Fonundan Pay/Hisse Tahsisi", *Batman Akademi Dergisi*, 7/2, 2023, pp. 198-215.
- Baddeley, John Frederick, *The Russian Conquest of Caucasia*, Longman, Greens and Co., London 1908.
- Barlas, Cafer, *Dünü ve Bugünü ile Kafkasya Özgürlük Mücadelesi*, II. Baskı, İnsan Yayınları, İstanbul 2014.
- Barrett, Thomas M., "The Remaking of the Lion of Dagestan: Shamil in Captivity", *Russian Review*, Vol. 53, No. 3, 1994, pp. 353-366.
- Baye de Le Baron, *Au Nord de la Chaine du Caucase, souvenirs d'une mission*, Libraire Nilsson, Paris 1899.
- Benningsen, Alexandre, Un Temoignage sur Chamil et les guerres du Caucase, *Cahiers du Monde Russe et Soviétique*, 7/3, 1966, pp. 311-322.
- Blanch, Lesley, *The Sabres of Paradise*, BookBlast ePublishing, London 2015.

- Bozkurt, Gülnihal, “İslam Hukukunda Müs'temen'ler,” *Prof. Dr. Fadıl Hakkı Sur'un Anısına Armağan*, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, Ankara 1983, pp. 361-379.
- Budak, Mustafa, “Rusya'nın Kafkasya'da Yayılma Siyaseti”, *Yeni Türkiye Kafkaslar Özel Moshe Gammer, The Muslim Resistace to the Tzar*, Frank Cass, Great Britain 1994, pp. 204-217
- Dalgın, Nihat, “İslam Hukukuna Göre Satım Sözleşmesi Açısından Mal Kavramı”, *OMUIFD*, issue X, 1999, pp. 97-128.
- Dalgın, Nihat, “Zekât Hükümleri”, *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 16/16, 2004, pp. 43-72.
- Depping, Guillaume, *Schamyl, Le Prophète du Caucase, Par Le Major Warner*, Paris 1854.
- Doğan, Şahin, “Şeyh Şamil ve Aile Fertlerinin Knez A. İ. Baryatinskiy'e Yazdıkları Bazı Mektuplar”, *Avrasya İncelemeleri Dergisi*, IV/1, 2015, pp. 121-145.
- Duman, Ali, “Sadaka”, *DİA*, issue 35, İstanbul 2008, pp. 383-384.
- Dumas, Alexandre, *Impressions de Voyage (Tomes 3) Le Caucase*, F. Bourin, Paris, 1854.
- Dunlop, John B., *Russia Confronts Chechnya*, Cambridge University Press, 1998.
- Efe, Fikret, “Şeyh Şamil'in Mektuplarının İçerik Analizi”, *İslami Araştırmalar Dergisi*, XVI/2, 2003, pp. 263-280.
- Efe, Fikret, *Şeyh Şamil'in 100 Mektubu, Şule Yayınları*, İstanbul 2002.
- Ekşi, Ahmet, “İslam Hukuku Bkımından Gayrimüslim Ülkelere Hicret”, *AİBÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 7/13, 2019, pp. 220-241.
- El-Karaki, Muhammed Tahir, *Dağıstan Kılıçlarının Parlaması*, İnsan Yayınları, İstanbul 1999.
- Erel, Şerafettin, *Dağıstan ve Dağıstanlılar*, İstanbul Matbaası Yayınları, İstanbul 1961.
- Erkal, Mehmet, “Zekât”, *DİA*, issue 44, İstanbul 2013, pp. 207-209.
- Erketil, Alev, *Ele Geçirilimeyen Toprak Kuzey Kafkasya*, 3. Baskı, Büyüyenay Yayınları, İstanbul 2019, p. 183.
- Fronde, Victor, *Le Panthéon des illustrations françaises au xixe siècle: comprenant un portrait, une biographie et un autographe de chacun des hommes les plus marquants, t. 5*, Abel Pilon, Paris 1866, https://archive.org/details/bub_gb_9mFOy0BTwIIC/page/n21/mode/2up 15.04.2024.
- Gould, Rebecca, “Imam Shamil (1797–1871)”, S.M. Norris and W. Sunderland (eds.), *Russia's people of empire-Life Stories From Eurasia, 1500 to the Present* in (pp. 117-128), Indiana University Press, 2012.
- Griogirantz, Alexandre, *Kafkasya Halkları (Tarihi ve Etnografik Bir Sentez)*, çev. Doğan Yurdakul, Sabah Yayınları, İstanbul 1999.
- Güler, Ali, “Osmanlı Devleti'nde Gayrimüslimlerin Din-İbadet, Eğitimi, Öğretim Hürriyetleri ve Bu Bakımdan Kilise Defterlerinin Kaynak Olarak Önemi: 4 Numaralı Kilise Defterinden Örnek Fermanı”, *OTAM*, issue 9, 1998, pp. 155-176.
- Güngör, Fethi, “Kafkasya İmamı Şamil ile Naiplerinin Destansı Mücadelesi”, *Şeyh Şamil ve Kafkasya*, 1. Baskı, Mehmet Ali Bozkuş ve Hakan Yazar (eds.), Kitabevi, İstanbul 2017, pp. 154-164.
- Güsar, Vasfi, “Uşurman-Şeyh Mansur 1722-1749”, *Kafkas Dergisi*, issue 1, 1957, pp. 171-200.
- Hobsbawm, Eric, *Haydutlar*, çev. Fatma, Taşkent, Logos Yayıncılık, İstanbul 1990.
- https://alexandredumas.org/eI/journal/Le_Mousquetaire/1854-07-02 02.02.2024

<https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k30561376.r=le%20charivari%20schamyl?rk=557942> 01.02.2024

<https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k5682690r?rk=21459;2> 01.02.2024

Kaflı, Kadircan, *Şimali Kafkasya*, Vakıf Matbaası, İstanbul 1942.

Kallek, Cengiz, “Müellefe-i kulüb”, *DİA*, issue 31. Ankara 2020, pp. 473-475.

Khadduri, Majid, *İslam'da Savaş ve Barış*, Fener Yayınları, İstanbul 1998.

Kimya, Osman “Kafkaslarda Çarlık Rusya’ya Karşı Müridizm Hareketi”, *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, 6/3, 2019, pp. 1673-1699.

King, Charles, *The Ghost of Freedom: The History of Caucasus*, Oxford University Press, New York 2008.

Kundukh, Aytek, *Kafkasya Müridizmi (Gazavat Tarihi)*, Gözde Kitapları Yayınevi, İstanbul 1887.

Kurat, Akdes Nimet, *Rusya Tarihi: Başlangıcından 1917’ye Kadar*, 4. Baskı, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1999.

Kuş, Ayşegül, *Avrupalı Seyyahların Gözüyle Kafkasya*, Bilge Kültür Sanat, İstanbul 2021.

Kutlu, Tarık Cemal, *Çeçen Direniş Tarihi*, Anka Yayınları, İstanbul 2005.

Mackie, John M., *Life of Schamyl and Narrative of the Circassian War of Independence Against Russia*, John P. Jewett and Company, Boston, 1854.

Nevruz, Yılmaz, “İmam Şeyh Mansur ve Kafkasya’da Millî Birlik Hareketi”, *Yeni Türkiye*, issue 74, 2015, pp. 359-369.

Öz, Veysel “İslam Tarihinin İlk Dönemlerinde Zekât Müessesesi”, *Ortaçağ Araştırmaları Dergisi*, 5/2, 2022, pp. 241-253.

Özel, Ahmed, *İslam Hukukunda Milletlerarası Münasebetler ve Ülke Kavramı*, Marifet Yayınları İstanbul 1982.

Özel, Ahmet, “Gayri Müslim”, *DİA*, issue 13. İstanbul 1996, pp. 418-427.

Özsoy, İsmail, *Dağıstan’ın Sosyo-Ekonomik Tarihi*, Kaynak Yayınları, İzmir 1997.

Patez, Maurice, Schamyl, le cant de guerre, 1854. <https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k5459367b.texteImage> 15.04.2024

Reynolds, Michael A., “Myths and Mysticism: Islam and Conflict in the North Caucasus: A Longitudinal Perspective”, *Middle Eastern Studies*, 41/1, 2004, pp. 31–54.

Said, Edward, *Şarkiyatçılık*, çev. Berna Ülner, Metis Yayınları, İstanbul 2003.

Sidorko, Clement P., “Nineteenth Century German Travelogues As Sources On the History of Daghestan and Chechnya”, *Central Asian Survey*, 21/3, 2002, pp. 283–299.

Temizkan, Abdullah, “Kuzey Kafkasya Müridizmi, Müridizmin Yayılma Stratejisi ve FeodalBeylerle İlişkileri”, *Ege Üniversitesi Türk Dünyası İncelemeleri*, IX/2, 2009, pp. 165 – 190.

Temizkan, Abdullah, “Osmanlı Devleti İle Rus Çarlığı Arasında İmam Mansur”, *Sufî Araştırmaları*, 4/8, 2013, pp. 1-35.

Wagner, Friedrich, *Schamyl als Feldherr; Sultan und Prophet des Kaukasus*, Leipzig 1854. (Sultan, the Warrior and the Prophet of Caucasus, trans. by. Lascelles Wraxall, Longman, Brown, Green, and Longmans, London, 1854).

Yeşil, Murat, “Batılı Kaynakların Penceresinden 19. Yüzyılda Kuzey Kafkasyalıların Ruslara Karşı Verdiği Bağımsızlık ve Özgürlük Mücadelesi”, *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, 6/5, 2017, pp.

2670-2690.

Yurdaydın, Hüseyin, “İslam Devletlerinde Müslüman Olmayanların Durumu”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, issue XXVII, 1985, pp. 97-109.

Yüksel, Ahmet, “Osmanlı İstihbarat Ağı ve İmam Mansur”, *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, issue 32, Ankara 2012, pp. 171–200.

Zelkina, Anna, *In quest for God and freedom: Sufi responses to the Russian advance in the North Caucasus*. C. Hurst & Co., London 2000.

Zutiç, Muhammed, *Kuran'da Zekât Kavramı*, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bursa 2015.

Reception, Accommodation, and Farewell of the Sultan Abdülaziz in Britain

Sultan Abdülaziz'in İngiltere'de Karşılınması, Ağırınması ve Uğurlanması

Emel Demir Görür*

*Assoc. Prof. Dr., Dicle University, Ziya Gökalp Faculty of Education, Department of Turkish and Social Sciences Education, Diyarbakır, Türkiye

ORCID: E.D.G. 0000-0003-1408-1377

Corresponding author/Sorumlu yazar:

Emel Demir Görür,
Dicle University, Ziya Gökalp Faculty of Education, Department of Turkish and Social Sciences Education, Diyarbakır/Türkiye
E-mail/E-posta: emeldemirgorur@gmail.com

Submitted/Başvuru: 02.03.2024

Revision Requested/Revizyon Talebi:
24.05.2024

Last Revision Received/Son Revizyon:
08.06.2024

Accepted/Kabul: 09.06.2024

Citation/Atıf:

Demir Görür, Emel. "Reception, Accommodation, and Farewell of the Sultan Abdülaziz in Britain." *Tarih Dergisi - Turkish Journal of History*, 83 (2024): 111-144.
<https://doi.org/10.26650/iutd.1446043>

ABSTRACT

With the exception of military campaigns in Ottoman history, the only Sultan who traveled to foreign countries and the only caliph who went to Christian countries as an ally was Sultan Abdülaziz. One of the most important stops during Sultan's journey to Europe in 1867 was Britain. He visited many institutions here and stayed for more than ten days, participated in banquets and balls, was given in his honour and hosted many influential people and institutions at the reception he gave. Sultan's journey to Europe, the British leg of his travel in particular, aroused great interest in the British press, and liberal, conservative, and satirical newspapers kept a close eye on Sultan. There were page-by-page news about the balls given in the name of the Sultan, the entertainments organised, the apparel and attitudes of the Sultan and his entourage, and what they ate and drank. Accordingly, this study aims to convey the reflections of this journey in British liberal, conservative, and satirical newspapers and to exhibit the attitudes of dissidents and supporters towards the journey together with their impressions and reflections on the British front. The perception of Sultan and Islam that existed in Britain and changed during the journey will also be revealed.

Keywords: Sultan Abdülaziz, Ottoman Empire, Britain, journey, newspapers

ÖZ

Osmanlı tarihinde seferler istisna tutulmak koşuluyla yabancı memleketlere seyahate çıkmış yegâne Sultan, Hıristiyan memleketlere dost olarak gitmiş tek halife, Sultan Abdülaziz'dir. Sultan Abdülaziz'in 1867 tarihinde gerçekleştirdiği seyahatin en önemli duraklarından biri İngiltere'dir. 10 günü aşkın bir süre kaldığı bu topraklarda pek çok kurum gezmiş, şerefine verilen ziyafet ve balolara iştirak etmiştir. Verdiği resepsiyonda birçok etkin kişi ve kurum temsilcisini ağırlamıştır. Sultan'ın Avrupa seyahati, özelde ise seyahatin İngiltere ayağı İngiliz basınında mühim alaka uyandırmış; liberal, muhafazakâr ve hiciv gazeteleri Sultan'ı yakından takip etmişlerdir. Sultan adına verilen balolar, tertip edilen eğlenceler, Sultan ve maiyetinin giyim-kuşamları, tutumları, yedikleri-içtikleriyle ilgili sayfa sayfa haberler neşredilmiştir. Bu çalışmada, seyahatin İngiliz liberal, muhafazakâr ve de hiciv gazetelerine yansımaları aktarılacak, seyahate yönelik muhalif ve yanlıların tutumunu, İngiliz cephesindeki izlenimleri ve yansımaları sergilenmeye çalışılacak, İngiltere'de var olan ve seyahatle birlikte değişen Sultan ve Müslüman algısı gözler önüne serilmeye çalışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Sultan Abdülaziz, Osmanlı Devleti, İngiltere, seyahat, gazeteler

Introduction

With the exception of military campaigns in Ottoman history, the only Sultan who travelled to foreign countries, and the only caliph who went to Christian countries as an ally was Sultan Abdülaziz¹. For the first time in the history of Britain, a great leader of Muslims, the representative of the Caliphate and the Sultans, landed on the shores of Britain². This trip, which occurred in 1867, happened was the first³ and last trip in the history of the Ottoman Empire⁴.

The journey occurred on the occasion of the invitation of Emperor Napoleon III to the International Paris Exhibition to be held in France. The apparent purpose of the journey was to visit the exhibition⁵. However, many ideas were put forward regarding the main purpose of the journey, both during and after it⁶. Although the obvious purpose was to visit the exhibition, it was alleged that there were political reasons behind it⁷. The most important of these reasons was the necessity of attempting in the presence of the European States in order to conclude the Cretan political trouble in favour of the Ottomans. Because at that time, the Crete issue had ceased to be a minor Greek case, had become an international issue⁸, and was going through its most depressive phase. In addition, during the invitation, Napoleon announced that there would be meetings and exchanges of ideas that would strengthen the general peace through the Ambassador in Istanbul⁹. Furthermore, from a diplomatic point of view the journey would have taken place at the point where French-Russian cooperation in the Cretan issue had declined¹⁰. On the Ottoman front, the Sultan's conveyance of the Ottoman thesis to Paris and explaining it to the emperor himself was seen as an appropriate move, and it was hoped that Napoleon's response would not offend his guest¹¹. At this point, Âli and Fuad Pashas considered it important to deliver the views on the Crete issue to the French through the most authoritative voice¹². This, in turn, strengthened and supported the idea of solving the trouble of Crete¹³. More than 10 years had passed since the Crimean War,

1 İsmail Hami Danişmend, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, Türkiye Yayınevi, 4, İstanbul 1955, p. 217.

2 *The Essex Standard and Eastern Counties Advertiser*, July 17, 1867.

3 Nihat Karaer, *Paris, Londra, Viyana; Abdülaziz'in Avrupa Seyahati*, Phoenix Yayınları, Ankara 2012, p. 1.

4 Emre Aracı, "Londra Crystal Palace'ta Abdülaziz Şerefine Verilen Konser", *Toplumsal Tarih*, issue 49 (1988), p. 29.

5 Midhat Sertoğlu, *Mufassal Osmanlı Tarihi*, Güven Yayınevi, VI, İstanbul 1963, p. 3151.

6 Danişmend, p. 216.

7 Judy Upton-Ward, "Abdülaziz'in Avrupa Seyahati", *Osmanlı, Yeni Türkiye Yayınları*, II, Ankara 1999, p. 119.

8 Danişmend, p. 216.

9 Sertoğlu, p. 3148.

10 R. H. Davison, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Reform 1856-1876*, çev. Osman Akınhay, Agora Kitaplığı, İstanbul 2005, p. 247.

11 Sertoğlu, p. 3148.

12 Bedii Şehsuvaroğlu, "Sultan Abdülaziz'in Avrupa Seyahati", *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, issue 1 (1967), p. 41.

13 Sertoğlu, p. 3151.

in which Britain and France supported the Ottoman Empire, and the balances in Europe had changed in this process. The Serbian and Cretan revolts had reached a dangerous level. The Âli Pasha government considered it necessary to get the support of France and Britain with this journey¹⁴. An article referring to this idea was published in the satirical and humour magazine *Punch*, and even an illustration was published on the subject.

Figure 1. John Bull and Sultan Abdülaziz
Source: *Punch or the London Charivari*, July 20, 1867.

In the illustration titled “The Illustrious Convalescent”¹⁵, John Bull, a national and fictional character representing Britain¹⁶, shakes Sultan Abdülaziz’s hand with one hand and makes a gesture with the other, expressing peace and calmness, as if to appease the Sultan. The caption under the drawing reads, “ Mr. Bull ‘You a sick man! Ha! Ha!- I knew my Crimean doctors would set you up, and this visit will do you all the good in the world.’” It is implied that the powers that supported the Ottoman Empire during the Crimean War between 1853 and 1856 would also support the Ottoman Empire with this visit¹⁷.

Besides the political reasons regarding Crete, another reason for the Sultan’s journey was his close observation of innovations and advancements in Europe, with the intention of implementing these developments in his own country¹⁸. Because Âli and Fuad Pashas found the journey useful and encouraged the young sultan to apply his innovations¹⁹. Through this opportunity, they believed that the Sultan himself would discover answers to the Ottoman Empire’s questions: “How is the East?” How is the West now?²⁰ In British newspapers, the

14 Nejdet Gök, “Mütercim Halimî Efendi’nin Notları Çerçevesinde Sultan Abdülaziz’in Avrupa Seyahati ve Sonuçları (21 Haziran 1867-7 Ağustos 1867)”, *Tarihin Peşinde Uluslararası Tarih ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, issue 7 (2012), p. 165.

15 *Punch or the London Charivari*, July 20, 1867.

16 *John Bull*, ed. Arthur William À Beckett, John Bull Press, I, London 1903, pp. 1, 3.

17 *Punch*, July 20, 1867.

18 Sertoğlu, p. 3151.

19 Şehsuvaroğlu, p. 41.

20 Cemal Kutay, *Sultan Abdülaziz’in Avrupa Seyahati*, Boğaziçi Yayınları, İstanbul 1991, p. 12.

prevailing view was that the expedition was organized for the preservation of the Ottoman Empire and the well-being of the people²¹. It was underlined that the Sultan would criticise the current state of Western civilisation, that he was likely to find an answer to the question²², “While decay seems to be a feature of the East, what was the reason for the development of the West?” and that it was significant for him to come to London at this point²³. It was stated that the issue of whether it would take the lead in the peaceful solution of the Eastern Question was another issue²⁴. Sultan himself expressed the reason for his journey on many occasions to Britain. According to these statements, one of the reasons for the trip was to properly complete the reform process initiated by the Ottoman Empire²⁵ and to see what more needed to be done in his own country to complete the work they had started in the civilisation centres he visited. Another reason was to establish a sense of brotherhood between the Ottoman subjects and other European nations²⁶. Within the scope of the first reason expressed by the Sultan, two civilisation centres and two great empires, France and Britain, were compared with some points. The question of which state was the antithesis of the Ottoman Empire, which state would be or could be the pioneer of the Ottoman Empire in this process has been examined. According to British public opinion, Britain was undertaking this mission in every respect. Britain, more than France or other continental European countries, gave to promote their own social interests. This could have set an example for the Ottomans regarding household life and equality between men and women. Even this point was thought-provoking when it was examined the Ottoman Empire, which learned that Britain was less inclined to intervene in the internal regulations of other nations than it always was, to see Britain as a friend on the way to progress²⁷. In terms of hospitality, some newspapers compared themselves to France. Describing France,

*When the breeze of a joyful dawn blew free
In the silken sail of infancy,*

expressions were included. It was stated that there, were no fairy lands to show, but the Sultan would witness the industriousness and energy of the British as he wandered the busy streets of London, where the world’s treasures were gathered, witnessed how justice was administered in the absence of soldiers, police, churches, and how loyal the rulers and people with right to vote were to their widowed queens. It was expressed that although France-style parties were not held, a free and self-governing public landscape would be presented, which

21 *The Huddersfield Chronicle*, July 27, 1867.

22 *The Glasgow Daily Herald*, July 5, 1867.

23 *The Christian Times*, July 12, 1867.

24 *Glasgow*, July 5, 1867.

25 *Christian Times*, July 19, 1867.

26 *The Burry and Norwich Post and Suffolk Herald*, July 23, 1867.

27 *Christian Times*, July 19, 1867.

could not be seen anywhere else in Europe²⁸.

Beginning of the Journey, Transition to Britain, and First Impressions

The Sultan began his European journey on 21 June 1867 by leaving the pier in Istanbul²⁹. He arrived in the Dardanelles, Messina, and Toulon, respectively, then went to Marseille by train, where he was greeted by Emperor Napoleon III at Paris Train Station on 30 June. He stayed in Paris for ten days, then left France with similar ceremonies³⁰.

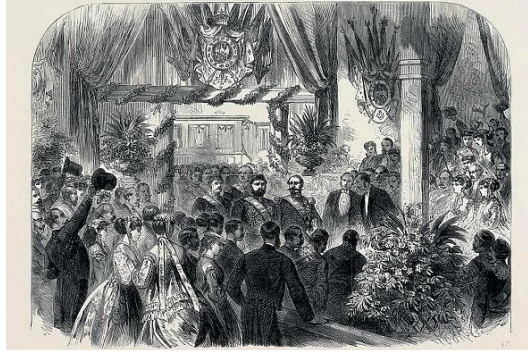

Figure 2. The Sultan and the Emperor Napoleon in Paris
Source: *The Illustrated London News*, July 13, 1867.

Preparations in Britain began days ago. Where the Sultan would reside and what entertainment and performances would be organised in his honour were organised by a committee, including Madam Musurus³¹. Dover station, where the Sultan would disembark in Britain, was beautifully decorated for the welcome, the road from the pier was covered with awnings and adorned with flowers. Shortly before the Sultan came ashore, the Prince of Wales and the Duke of Cambridge, the Duke of Sutherland, Lord Sydney and the garrison commanders, followed by borough members, the Mayor and the Town Council took their places at the pier. At the reception, Turkish Ambassador Musurus and all the Embassy personnel³², İsmail Pasha, who had just received the title of Khedive at that time³³, and Nubar Pasha and the dignitaries of his entourage, took their places with their neat uniforms and

28 *Christian Times*, July 12, 1867.

29 *Ruznamçe-i Ceride-i Havadis*, Safer 19, 1284/June 22, 1867. During his European journey, Sultan boarded his private yacht, the *Sultaniye (Feyz-i Cihad)*. For detailed information, Ali Kemâlî Aksüt, *Sultan Aziz'in Mısır ve Avrupa Seyahati*, Ahmet Sait Oğlu Kitabevi, İstanbul 1944, p. 9.

30 Gök, p. 165.

31 Şehsuvaroğlu, pp. 48-49.

32 *Essex Standard*, July 17, 1867.

33 Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi, Islahat Fermanı Devri (1861-1876)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 3, Ankara 1988, p. 43.

Mecidiye Orders³⁴. Finally, on the morning of 12 July³⁵, the Sultan landed in Dover Harbor and set foot in English country³⁶.

Figure 3. Illustration depicting Sultan's landing at Dover Harbour
Source: *The Illustrated London News*, 20 July, 1867.

In the first encounter, neither the Prince of Wales nor the Duke did not shake hands with the Sultan, according to Turkish etiquette. Sultan touched his fez and greeted those in front of him. Egypt's Khedive Ismail Pasha, who was in Britain at the time, was among those who came to greet him. The Sultan's greeting to the Egyptian Governor was ceremonial, and his cold attitude towards the governor was reflected in British newspapers. Meanwhile, all eyes were on the Sultan, his son Izzeddin Effendi, and the Minister of Foreign Affairs, Fuad Pasha³⁷. Sultan was only 37 years old, but his long and wavy gray beard made him look old³⁸. The magnificence of the Sultan's nephews, later Sultans Murad and Hamid Effendi, were paler than the uniforms worn by many entourages. The most notable of the entourage were not high ministers and officials, but Arab chiefs, Circassians, and Albanian magnates who, stood out in their attire³⁹.

34 *Punch*, July 27, 1867.

35 Metin And, "Sultan Aziz'in Londra Seyahati", *Hayat Tarih Mecmuası*, issue 10 (1967), p. 15.

36 Halimi Efendi, *Sultan Abdülaziz Han Hazretlerinin Avrupa Seyahatnamesi*. This is the copy Behçet Bey, son of the Halimi Effendi, presented to the Sultan. Available at: Açikerişim@TBMM file:///C:/Users/ASUS/Downloads/3800.pdf (accessed April 5, 2023). For more details, Osman Köksal, "Sultan Aziz'in Avrupa Seyahati Dönüşü Münasebetiyle Yapılan Kutlamalar ve Bir Manzum Tarihçe", *Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, IV/1 (2003), p. 120.

37 *Essex Standard*, July 17, 1867.

38 *The Otley News and West Riding Advertiser*, July 12, 1867.

39 *Essex Standard*, July 17, 1867.

The ceremony started with an artillery fire as soon as the Sultan landed on the pier⁴⁰. Sultan was greeted with great enthusiasm⁴¹. After the ceremony, the Sultan boarded the state carriages waiting at the pier, and the train departed for the Lord Warden Hotel, where His Highness went to the room prepared for the reception and he had breakfast with his son and nephews. After a short rest, the Mayor delivered a welcome speech to the Sultan. The Sultan stated that he was pleased to be on these lands and left the hotel after a short ceremony. He arrived at Charing Cross Station around 3 p.m.⁴² The station was specially prepared for the Sultan by the South Eastern authorities and was, beautifully decorated and covered with flowers. As the Sultan got off the train, he was greeted with great enthusiasm by ladies and gentlemen. There were arranged guards of honour consisting of detachments of the Grenadier Guards and the Blues, the band of the Coldstream Guards, a brilliant staff of officers, some twelve or thirteen Royal carriages with their gorgeously dressed attendants and police and railway functionaries at the crossing⁴³.

Figure 4. Illustration depicting the Sultan's arrival at Charing Cross Station
Sources: *Illustrated London*, July 20, 1867; *The Illustrated Weekly News*, July 20, 1867.

One of the brightest processions London had seen in several years left Parliament Street to the cheers of the audience, continued on the Mall to Buckingham Palace⁴⁴, and another official ceremony was held in St. James's park⁴⁵. The Sultan then moved to Buckingham Palace, where he would reside until he died. The Belgian suite rooms reserved for the Sultan and his entourage were recently restored and redecorated for visitors⁴⁶. At the time the Sultan came to Britain, the Egyptian Khedive Ismail Pasha and Belgian volunteers were also guests. Sultan's visit was a priority not only in terms of his rank and the extent of his territorial and spiritual dominance, but also in terms of being an unprecedented event in history⁴⁷.

40 *Ibid.*

41 *The Levant Herald (Daily Bulletin)*, Rebiülevvel 11, 1283/July 13, 1867.

42 *Essex Standard*, July 17, 1867.

43 *The Illustrated Weekly News*, July 20, 1867.

44 *Essex Standard*, July 17, 1867.

45 *Illustrated Weekly*, July 20, 1867.

46 *Essex Standard*, July 17, 1867.

47 *The Illustrated London News*, July 20, 1867.

While almost every newspaper published in Britain announced the Sultan's arrival in London, they provided information to their readers about the current situation of the Ottoman Empire and the image of the Sultan and the Muslims⁴⁸. When an evaluation was made within the framework of these data, it is clearly understood that the Muslim image formed in the minds of Europeans during the Crusades was quite different from the gentle and harmless appearance of the Sultan. Because all the differences in the dress, attitude and habits of the Turk were so distorted and exaggerated⁴⁹ that the Turk evoked the idea of a monster⁵⁰ as magnificent as a phoenix or a gryphon in the western mind⁵¹. The Turk was famous for his beard, and it would not be an exaggeration, according to this idea, the Sultan's beard was to be blue⁵². The bowstring and the machete must have been his constant toys. Once he captured a city, it was essential for him to kill all men, harass, and enslave all the women and children. All the northern nations were so hated that they insisted on classifying them as cannibals, gorgons, and beasts. The Sultan was the head of this vague fear and terrible doubt⁵³. However, during this journey, the appearance and attitude of the Sultan eliminated all these prejudices. He was quite plain, without a harem and, soldiers, and even he shrank from publicly accepting the bare arm of a handsome lady. He was accompanied by modern clothes on his travels, distinguished from Europeans only by his red fez. Many publications have stated that he was humble, sane, and far from ostentatious, and he was able to use his eyes, ears, tongue, and reasoning power well⁵⁴. It was emphasised that Sultan was a great musician and a good composer⁵⁵. Many newspapers noted that the Sultan abstained from alcohol⁵⁶, was true to the teachings of his faith, and consistently refused to drink wine and other alcohol⁵⁷. It was mentioned that he did not have a harem, that he fasted, and that he had many positive qualities that could set an example for his people⁵⁸. *Punch*, on the other hand, wrote that since his arrival in Britain coincided with Friday, the Sultan did not care about religious days. The *Christian Times* shared with its readers the information that the Ottoman Empire, which he described as a loyal ally of Britain, granted liberty of worship to subjects of all religions, regardless of religion, language, or race, and that no one could be forced to change their

48 *Glasgow*, July 5, 1867, *Christian Times*, July 12, 1867, *Illustrated London*, July 13, 1867, *Illustrated Sporting Theatrical News*, July 20, 1867.

49 *Huddersfield*, July 27, 1867.

50 *Liverpool Daily Post*, July 5, 1860; *The Friend of India*, September 4, 1862; *Evening Mail*, October 25, 1822; *British Mercury or Wednesday Evening Post*, October 30, 1822.

51 *Huddersfield*, July 27, 1867.

52 *Friend of India*, August 29, 1867.

53 *Huddersfield*, July 27, 1867.

54 *Ibid.*

55 *Pall Mall Gazette*, July 17, 1867.

56 *Leeds Mercury*, July 8, 1867; *Carlisle Examiner and North Western Advertiser*, July 9, 1867; *Banner of Ulster*, July 9, 1867; *Midland Counties Advertiser*, July 10, 1867; *Christian Times*, July 12, 1867; *Carlrow Sentinel*, July 13, 1867; *Dublin Weekly Nation*, July 13, 1867; *London City Press*, July 20, 1867.

57 *Christian Times*, July 26, 1867.

58 *Christian Times*, July 12, 1867.

religion. This was reflected in, the Imperial Decree dated 1856⁵⁹. The *Christian Times* stated that such freedoms do not exist even in many Christian countries in continental Europe. The paper underlined that it should not be forgotten that the Sultan was not a Sultan Saladin or Harun Rashid, but a good Muslim educated in a more liberal school, the religious leader of approximately 20 million Muslims in India⁶⁰. At this point, The *Christian Times* evaluations of the Sultan and the Ottoman Empire were quite interesting. It was stated that the Sultan was perhaps the most absolute ruler of Europe, but his power was checked by the fatalism of the people, the manoeuvres of the Greeks and Russians, and the French emissaries who directed the European press, which and made it almost impossible to reach a true story about the Turks. It was stated that the Sultan opposed any interference in Turkey's internal affairs through foreign policy, and that what Turkey needed was independence. It was expressed that the negative view about the situation of Christian subjects and missionaries in the country did not reflect the facts that Christians lived freely in these lands, that the missionaries did not encounter any obstacles while carrying out their activities, and that they lived without fear. It was written that the poverty of the Turks was due to their laziness and indifference, that the capitalists of the east were Armenians and Greeks, and that the Turks lost their influence and power because of their religion. In fact, it was argued that the Qur'an should be amended according to the spirit of the age, and if this was not the case, the Christian supremacy would lead to the end of the Ottoman Empire⁶¹. In later issues of the same newspaper, it was noted that the Christians were not as faithful to the provisions of the religious books as the Turks. It was stated that it was wondered what people thought about the Christianity of a country with people walking around drunk on the streets. It was also stated that the East could respect the West's material superiority, mechanical victories, and scientific progress, but at this point, the West had a lot to learn from the East⁶².

Figure 5. Sultan Abdülaziz
Source: *The Graphic*, April 13, 1876.

59 *Punch*, July 20, 1867.

60 *Christian Times*, July 12, 1867.

61 *Christian Times*, July 19, 1867.

62 *Christian Times*, July 26, 1867.

Among the numerous questions discussed in the British press in connection with the Sultan's visit to London, there was the question of whether he would eat meat, and if he would, it was suitable for the Islamic slaughtering procedure. According to this method, a true believer should mention Allah's name when slaughtering an animal to eat. It was argued that under these circumstances, the sultan may have brought his butcher with him or avoided eating meat on the land of *giaoours*⁶³. The issue of eating meat was also raised in *Punch*, and this situation was ridiculed⁶⁴. Şehsuvaroğlu stated in his study that the Sultan brought chefs from Bolu to cook his special meals⁶⁵. But at banquets, did the cooks enter the kitchen? Or were the meals prepared with this sensitivity in mind at the banquets? No information was found about them.

Meeting of Sultan Abdülaziz and Queen Victoria: The Sultan in Windsor

Sultan realised the Britain part of his European trip on 12-21 July. He spent the evening of his arrival on July 12, resting⁶⁶, and on the morning of July 13, the day after his arrival, he departed for Windsor to visit the Queen⁶⁷. Paddington station, the first stop for departure was beautifully decorated for the Sultan. The station was full of visitors who wanted to see the Sultan. Then, he went to Windsor by State wagons. Sultan was also welcomed there with great enthusiasm. He responded to the cheers and the waving handkerchiefs by constantly touching his fez⁶⁸.

Figure 6. Visit of the Sultan to the Queen at Windsor Castle
Source: *Illustrated London*, July 20, 1867.

63 *Otley News*, July 12, 1867.

64 *Punch*, July 20, 1867.

65 Şehsuvaroğlu, p. 45.

66 Şehsuvaroğlu, p. 49.

67 *The Skibbereen and West Carbery Eagle or South Western Advertiser*, July 20, 1867.

68 *Essex Standard*, July 17, 1867.

The Queen, on the other hand, lived a life of seclusion after the death of her husband, Prince Albert. She rarely went, to London, spending most of her time in Windsor and Balmoral, Scotland⁶⁹. The Queen's reappearance on this occasion aroused extraordinary interest, and crowds filled all the streets where the procession had passed⁷⁰. The Queen greeted the Sultan on the stairs with earrings made from the diamonds on a brooch presented by Sultan Abdülmecid⁷¹. After a short conversation, moved on to lunch⁷². The Sultan then took a walk to till (a public resort) with the Queen on his arm and the Turkish princes and English princesses with him⁷³. After the meeting, the Sultan left the castle with his entourage at around 2-3 o'clock to return to the city⁷⁴. The short duration of the visit was ridiculed at *Punch*, and it was written that this warm hospitality was a great success not to be forgotten⁷⁵. In fact, the Queen was planning to receive the Sultan five days after his arrival in Britain, intending to host the Sultan on her yacht or to pass it off with a very short meeting to be held in *Osborne*. However, the Prime Minister Stanley was aware that this would be unpleasant, and because of the political significance of the matter, he persuaded the Queen to host the Sultan at Windsor⁷⁶. In this process, the Earl of Kimberley stated that the Queen neglected to entertain the Sultan and perform public duties and even said that she should abdicate. He also stated that the Queen was definitely not popular in London, and the crowd started talking about her very disrespectfully⁷⁷.

The Prince of Wales held a banquet in the Sultan's honour at Marlborough House on the evening of the meeting⁷⁸. All prominent figures of the kingdom and foreign ambassadors were present at the banquet⁷⁹.

Visitors of the Sultan

From the day he set foot in Britain, the Sultan received many visitors, even on Sunday when he was resting, and he took care of all his visitors one-on-one. On Sunday, 14 July 1867, the Egyptian Khedive Ismail Pasha visited the Sultan at Buckingham Palace, where he resided. Then the Sultan visited the Prince and Princess of Wales and the Duke of Cambridge. On the same day, the Prince of Wales made a return visit to the Sultan, and then they all went

69 Aksüt, p. 158.

70 *Essex Standard*, July 17, 1867.

71 Şehsuvaroğlu, p. 49.

72 *The Sun*, July 13, 1867; *The Essex Standard*, July 17, 1867.

73 *The Levant Herald (Daily Bulletin)*, Rebiülevvel 14, 1283/July 16, 1867.

74 *Sun*, July 13, 1867; *The Essex Standard*, July 17, 1867.

75 *Punch*, July 27, 1867.

76 Upton-Ward, p. 121.

77 *The Journal of John Wodehouse, First Earl of Kimberley for 1862-1902*, ed. Angus Hawkins and John Powell, Camden Fifth Series, The Royal Historical Society, 9, London 1997, p. 205.

78 Upton-Ward, p. 121.

79 *The Levant Herald (Daily Bulletin)*, Rebiülevvel 14, 1283/July 16, 1867.

to Richmond. Here the Sultan honoured the Duchess of Buccleuch by visiting the villas on the banks of the Thames⁸⁰.

The Sultan held a reception at Buckingham Palace on Monday, July 15. He received a Diplomatic Corps accreditation from the Court of St. James's, the members of her Majesty's Government, and deputations from the Corporations of Manchester, the Cotton Supply Association of Manchester, the Ottoman Railway Company, the Varna Railway Company, the Armenian Community of Manchester, Liverpool, and London, and from the Community of British Jews⁸¹. He also received the title of Earl of Longford (Under Secretary of State for War), Lord Robert Montagu (Vice President of the Committee of Council on Education), Sir Frederick Rogers and C. B. Adderley (Under Secretaries for the Colonies), Rear Admiral G. H. Seymour and Rear Admiral Sir John Dalrymple Hay (Lords Commissioners of the Admiralty) and Captain Douglas Galton (Assistant Under Secretary of State for War)⁸². It is necessary to mention, especially the Cotton Supply Association of Manchester, among these visitors. The association paid a visit to the Sultan to explain the measures taken for developing cotton agriculture and its initiative to work with them⁸³. Shortly after this meeting, the association invited the Sultan to Manchester, the metropolis of cotton trade. In case the Sultan could not come to Manchester due to his busy schedule, an address was prepared for him by a delegation:

“May it please your Majesty,—We, the mayor, alderman, and citizens of the city of Manchester, in the county palatine of Lancaster, hail with feelings of great satisfaction the presence of your Imperial Majesty in this country, and approach your Imperial Majesty for the purpose of offering our sincere congratulations upon the occasion of the visit of your Imperial Majesty to our be-loved sovereign Queen Victoria. We regard the auspicious visit of your Imperial Majesty with interest, not only as affording conclusive and satisfactory evidence of the sincerity of the alliance which has happily long existed between this country and Turkey, but also as an event of great interest and importance in the history of nations. As the municipal representatives of the capital of the manufacturing districts we venture to assure your Imperial Majesty that we have witnessed with gratitude the liberal and enlightened policy which has been adopted by your Imperial Majesty in relation especially to the growth and cultivation of cotton, by which your Imperial Majesty has wisely sought to secure that the vast capabilities of the country under your Imperial Majesty's rule should be made available to the largest extent for the production of a staple so important to the manufacturing industry of this country. We pray that the alliance between Turkey and Britain may long continue, that the same may be further strengthened by the extension of commercial relations, and that the personal intercourse now taking place between your Imperial Majesty and the rulers of other peoples may tend to perpetuate the peace of Europe and to promote the progress and prosperity of all nations.

Given under our common seal at Manchester this 17th day of July, 1867⁸⁴.”

80 *Burry*, July 23, 1867.

81 *Ibid.*

82 *The Morning Herald*, July 17, 1867.

83 Aksüt, p. 159.

84 *Daily News*, July 18, 1867.

The British Government, particularly the textile industry, saw this visit as an opportunity to encourage industrialists and entrepreneurs to utilise the rich raw material fields and resources of the Ottoman Empire. In this context, they undertook various initiatives to promote cotton cultivation in Ottoman territories, with organisations such as the Cotton Supply Association actively seeking raw materials in the Ottoman Empire. The association undertook various efforts to promote cotton production in the Ottoman territories and to increase cotton imports to Britain⁸⁵. The address to the Sultan was part of these efforts, intended aiming to establish closer commercial relations with the Ottoman Empire and to increase cotton production.

It was decided to give a similar address to the Khedive of Egypt. On the same day, the Sultan also received other representatives and envoys⁸⁶. About 50 colony members from the Sultan's Armenian community residing in Britain, almost all of whom were merchants or agents of commercial establishments in Istanbul, formed a delegation to show their respect for the Sultan. The delegation, headed by a priest, met at Buckingham Palace with Fuad Pasha and the Sultan. The Sultan graciously greeted his loyal subjects and graciously returned their greetings. After meeting with the Sultan, the delegation left the palace to pay respect to the Egyptian Khedive Ismail Pasha⁸⁷.

The arrival of the Sultan in Britain also prompted the Poles. Count Henry Krasinski, a Polish officer and author in exile in Britain, stated that Turkey had always shown goodwill towards the Poles and bestowed unlimited hospitality. He repeated the historical fact that the Turks, at great risk, had refused to surrender the Poles to the tyrants. The count recommended that the Poles present an address to the Sultan. He himself demonstrated the legacy of gratitude that his ancestors and father had inherited by writing a letter. The corresponding letter was published in *The Sun* on July 13, 1867⁸⁸.

Representation at the Royal Italian Opera House

After hosting his guests at Buckingham Palace on the morning of July 15,⁸⁹ the Sultan toured the Zoological Gardens in the afternoon⁹⁰ and visited the Royal Italian Opera House in his Marshal uniform in the evening. Before the performance, the Turkish national anthem was played to announce the arrival of the Sultan. The Sultan was greeted by a crowd with warm cheers. Welcoming the Sultan, the Prince of Wales, greeted him cordially, and the Sultan responded with the relaxed and elegant courtesy of an Easterner. He responded to

85 For detailed information, Emel Demir Görür, "Zirai Teşvik: Osmanlı Devleti'nde Pamuk Üretimini Arttırma Teşebbüsleri", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, XXXVIII/2 (2023).

86 Nihat Karaer, "Sultan Abdülaziz'in Avrupa Seyahati ile Osmanlı ve Batı Kamuoyundaki Yankıları", Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 2003, p. 114.

87 *The Levant Herald (Daily Bulletin)*, Rebiülevvel 23, 1283/ July 25, 1867.

88 *Sun*, July 13, 1867.

89 *Morning Herald*, July 17, 1867.

90 *Burry*, July 23, 1867.

the guests' respectful greetings with a slight nod of his head and a gesture of his arm.⁹¹ The Floral Hall was specially fitted for his reception. The Sultan sat between the Prince of Wales and the Duke of Cambridge, and after the cheers had subsided, the choir and orchestra sang "God Save the Queen". And then, in honour of the Sultan, a eulogy composed for this event was recited by conductor Mr. Costa to the words of the librettist Mr. Bartholomew. Eulogy:

"God preserve thee, Sultan, long;
 Ever keep thee from all woe;
 May thy State and thee be strong,
 To dismay and resist thy foes!
 O may them continue great,
 Of thy nation's love secure,
 On then may all blessings wait,
 And remain for ever sure.
 O grant this, gracious God,
 And, by Thy mighty aid,
 Let his potent legal rod
 Be willingly obeyed.
 Let every art increase
 Throughout his beloved land,
 And may he deal the fruits of peace
 With an unsparing hand.
 God of all glory,
 Power, and renown,
 Grant he before Thee
 May still wear a crown!
 Then may he near Thee,
 Praise and adore,
 Joyfully hear Thee,
 His God, evermore⁹²."

Then, the first three acts of Auber's *Masaniello* were exhibited⁹³. The main parts of the opera by Madame L. Sherrington and M. Naudin⁹⁴ believed that Sultan was the centre of attention rather than opera⁹⁵. At the end of the opera, the British National Anthem was played

91 *Sun*, July 16, 1867.

92 *Sun*, July 16, 1867.

93 *Bury*, July 23, 1867.

94 *Sun*, July 16, 1867.

95 *Times*, July 16, 1867.

again, and during the performance, the Sultan, the inhabitants of the Imperial box and all the audience stood up. On this image, some media organs stated that “this magnificent view had probably not been seen in any theatre”⁹⁶. The Sultan’s departure from the opera was made with the same proud expression of respect as on his arrival⁹⁷.

Sultan’s Visit to Woolwich and Crystal Palace Entertainment

On Tuesday, July 16, the Sultan and his entourage, accompanied by the Prince of Wales and the Duke of Cambridge⁹⁸, visited the dockyard and the arsenal in Woolwich⁹⁹. After reviewing the batteries and brigades of the artillery and other units, the Sultan spent a long time in the arsenal and made many investigations, especially the casting of the Palliser bullet. On the same day, Yusuf Izzeddin Effendi, son of Sultan Abdülaziz, visited the South Kensington Museum and then St. Stephen’s Hall in Westminster Palace with the participation of Colonel A. Liddell. Sultan’s nephews, Murad Effendi and, Hamid Effendi visited, the South Kensington Museum and the Zoological Gardens¹⁰⁰.

After leaving Woolwich, the Sultan moved to Crystal Palace, where preparations were made for him¹⁰¹. By royal command, a great music festival was held in the Crystal Palace in honour of the Sultan.¹⁰² The festival was held with wide participation and great enthusiasm. Musical entertainment consisted of the entire staff of Her Majesty’s Theatre, as well as two military bands, the band of the Crystal Palace Company, and choirs in London, and the most famous choral societies. Signor (Luigi) Arditi and Mr. Manns directed the first part of the concert, which started at half past four¹⁰³. This part of the concert was performed not for the guests but, for the public¹⁰⁴, before the arrival of the Sultan. The Sultan watched the fountains performance before moving to the Royal Box, where dined in private accommodations with the Prince of Wales and the Duke of Cambridge. The Sultan, who entered the palace after the meal, was greeted with great enthusiasm. In the second part of the concert, the piece “Ode to Sultan”, written by Zafiraki Effendi in Turkish and composed by Signor Artidi, was performed¹⁰⁵. The piece, which had text that praises the brotherhood between the East and West, was performed in Turkish. The choral piece brought together different languages,

96 *Burry*, July 23, 1867.

97 *Sun*, July 16, 1867.

98 *Burry*, July 23, 1867.

99 *Sun*, July 16, 1867; *Morning Herald*, July 17, 1867.

100 *Morning Herald*, July 17, 1867.

101 *Home News for India, China and the Colonies*, July 18, 1867; *Burry*, July 23, 1867.

102 *The Era*, July 21, 1867; *Reynold’s Newspaper*, July 21, 1867.

103 *Illustrated Weekly*, July 27, 1867. The most important work composed and performed during his this trip was the ode written by Arditi. The piece was performed at the concert. See, Araci, “Londra Crystal Palace”, p. 31.

104 *Illustrated Weekly*, July 27, 1867.

105 *Burry*, July 23, 1867.

religions, and nationalities within the staff¹⁰⁶. It was performed by 2,000 people¹⁰⁷. This effusion was followed by several other songs of various genres. After the concert, a firework display was held under the direction of the Imperial and Royal group, Messrs. Brock and Co.¹⁰⁸ It was stated that the show surpassed all the shows held in Sydenham¹⁰⁹. After the performance, the Sultan left the palace with a cheer and returned to London¹¹⁰. Before leaving the palace, the Sultan made a generous donation of £1,000 for the building's restoration¹¹¹. When the Sultan left Toulon, France, he donated £20,000 to charities to be distributed to the poor¹¹².

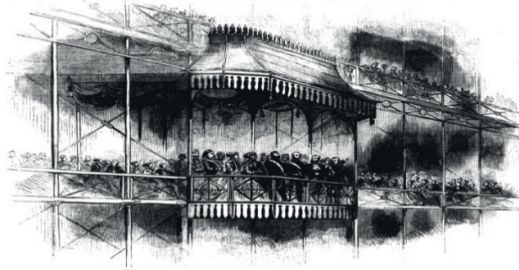

Figure 7. Illustration depicting the Sultan and his entourage at the Sydenham Crystal Palace
Source: *Illustrated Weekly*, July 27, 1867.

During Abdülaziz's visit to Britain, besides Artidi's Ode, the Aziziye March, accepted as "The Sultan's March" at that time and composed by Callisto Guatelli Pasha, who was the head of the Muzika-yi Hümayun, was also played. Even before the Sultan came to Britain, the English band chief had prepared the march adaptations and offered them for sale. It was also performed in "The Sultan Abdul's March"¹¹³/The Sultan's March" composed by Stephen Glover in connection with the Sultan's journey¹¹⁴.

The Naval Review

On Wednesday, July 17, a naval review, specifically prepared for the Sultan was held in Portsmouth. A spirited sham fight was maintained in this great show with the participation of the Queen. The Sultan joined the show on the Royal Yacht *Osborne* and was cheered by the sailors and people on the beach as he approached the shore¹¹⁵. The ships, with the Turkish

106 Emre Aracı, "Londra Belediyesi'nde Türk Kasidesi", *Andante*, issue 65 (Jan 2012), p. 51.

107 *The Levant Herald (Daily Bulletin)*, Rebiülevvel 16, 1283/July 18, 1867.

108 *Illustrated Weekly*, July 27, 1867.

109 *Punch*, July 27, 1867.

110 *Burry*, July 23, 1867.

111 *Illustrated Weekly*, July 27, 1867.

112 *Otley News*, July 12, 1867.

113 Aracı, "Londra Crystal Palace", 31.

114 *Sun*, August 1, 1867.

115 *Blackburn*, July 27, 1867.

and British flags hoisted¹¹⁶, performed their shows despite the bad weather conditions. Many warships were featured in the show¹¹⁷. Yachts *Osborne*, where the Sultan was, and *Victoria and Albert*, where the Queen was, saluted each other with cannons¹¹⁸.

Figure 8. The Naval review at Spithead
Source: *Illustrated London*, July 20, 1867.

The Sultan, the Imperial Princes, the Prince of Wales and the Duke of Cambridge, along with the Governor-General of Egypt and his entourage boarded the Queen's yacht *Victoria and Albert*, and the Sultan was received on board by the Queen. Here, the Queen handed the Sultan the Order of the Garter¹¹⁹.

Figure 9. Watercolour painting depicting the ceremony where the Queen presents the Order of the Garter to the Sultan.

Source: Royal Collection Trust, available at: <https://www.rct.uk/collection/450804/the-investiture-of-sultan-abdulaziz-i-with-the-order-of-the-garter-17-july-1867> (accessed March 28, 2023)

116 *Illustrated London*, July 20, 1867.

117 *Blackburn*, July 27, 1867.

118 And, pp. 16-17.

119 *Blackburn*, July 27, 1867. The Order of the Garter, established by King Edward III of England in 1348, is the oldest and most prestigious chivalric order in Britain. The Order holds significant importance in British state tradition and is bestowed only upon members of the Royal Family and distinguished individuals from Britain and around the world. For detailed information, The Royal Family, available at: <https://www.royal.uk/the-order-of-the-garter> (accessed April 20, 2024); St George's Chapel Archives & Chapter Library, available at: <https://www.stgeorges-windsor.org/wp-content/uploads/2018/12/ResearchGuide1-The-Order-of-the-Garter.pdf> (accessed April 20, 2024).

After the ceremony, lunch was started. The royal and imperial party included the Queen and the members of the Royal Family, together with the Sultan and Imperial Princes. The Governor of Egypt and Fuad Pasha also attended the dinner. After the meal, Sultan returned to London via Osborne, Portsmouth and Clarence Yard¹²⁰.

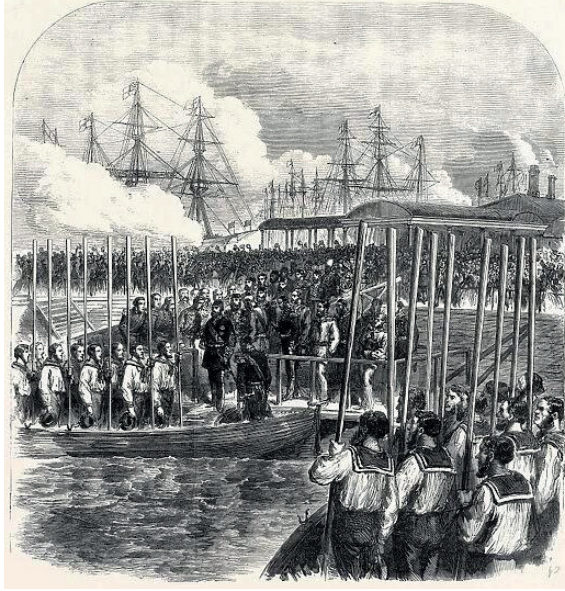

Figure 10. A naval review depicting the Sultan's embarkation at Clarence-Yard, Portsmouth.
Source: *Illustrated London*, July 27, 1867.

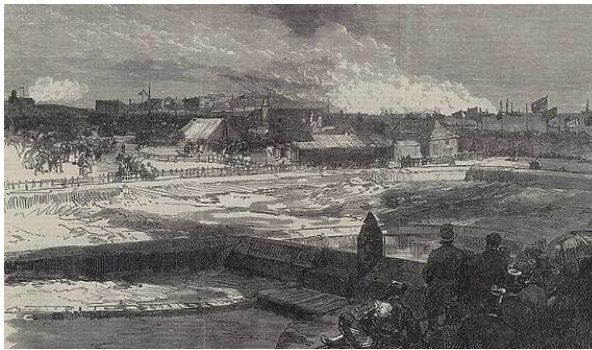

Figure 11. An illustration depicting the naval review: Gun-Boat attack on Southsea Castle
Source: *Illustrated London*, July 27, 1867.

The Sultan placed great importance on naval affairs. During his European journey, he paid close attention to this matter and closely examined modern naval practices. The Sultan's interest played a significant role in the efforts to strengthen and modernise the Ottoman navy.

120 *Ibid.*

Reception by the Corporation of the City of London: Grand Entertainment in the Guildhall

On the evening of Thursday, July 18,¹²¹ a splendid banquet was held¹²² by the Lord Mayor and the City of London on behalf of the Sultan at the Guildhall¹²³. For more than a month, Mr. Deputy Fry and his colleagues of the arrangements committee had been hard at work for this great entertainment¹²⁴.

Figure 12. Invitation card for the reception at the Guildhall

Source: The British Museum, available at: https://www.britishmuseum.org/collection/object/W_EPH-ME-332 (accessed December 12, 2022)

The Sultan attended the party at around 7.30 pm and when he entered with his entourage, all the guests stood up. The Sultan shook hands with the Prince of Wales, the Duke of Cambridge, Princess Alice and other members of the Royal family who were introduced to him¹²⁵.

121 *Blackburn*, July 27, 1867.

122 Ahmed Saib, *Vaka-ı Sultan Abdülaziz*, Mısır 1320, p. 44; Ahmed Saib, *Vaka-ı Sultan Abdülaziz*, yay. haz., Mehmet Köseoğlu, Cem Ofset Matbaacılık, Samsun 2014, p. 23.

123 *Blackburn*, July 27, 1867.

124 *Morning Herald*, July 19, 1867.

125 *Ibid.*

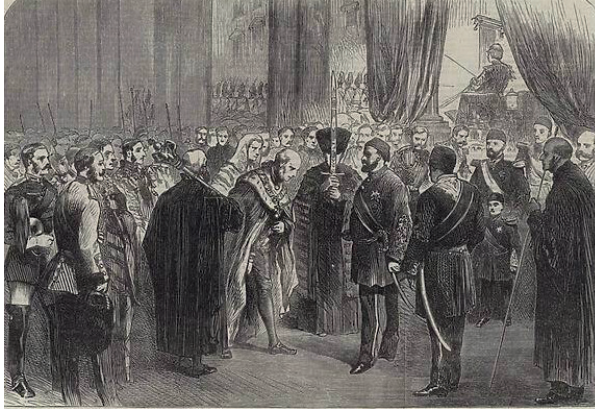

Figure 13. Reception of the Sultan at the Guildhall

Source: *Illustrated London*, July 27, 1867.

After reception, the Sultan delivered an address:

“May it please your Majesty,

We, the Lord Mayor, Aldermen, and Commoners of City of London, in Common Council assemble desire offer to your Imperial Majesty the tribute of our sincere respect.

In common with the people of this country, we gladly and cordially welcome to our shore the Sovereign of an empire, with which this nation has long been in alliance, and in whose continued prosperity we take the deepest interest.

We rejoice, too, to see in your Imperial Majesty enlightened Sovereign, who unites to a firm attachment his own faith the desire to afford to all his subjects the free exercise of their religion.

We are anxious to recognize the honour conferred upon our ancient City by the visit of your Imperial Majesty this is the first occasion on which you or any of your predecessors have visited the kingdoms of the West, and we trust that the effect of this visit may be to strengthen the relations which have so long subsisted between this country the Ottoman Empire.

Signed by order of Court,
WOODTHORPE, Town Clerk¹²⁶.”

Musurus Pasha translated the address in a low voice to the Sultan. The address presented to the sultan was gifted to him in a casket made of 18 carat gold¹²⁷.

126 Benjamin Scott, Corporation of London (England), *London's Roll of Fame: Being Complimentary Notes and Addresses from the City of London, On Presentation of the Honorary Freedom of That City, and on Other Occasions*, Cassell & Company, Limited, London 1884, pp. 282-283.

127 *Morning Herald*, July 19, 1867. For detailed information, BOA., HR.SFR.3., 126/107, July 11, 1867.

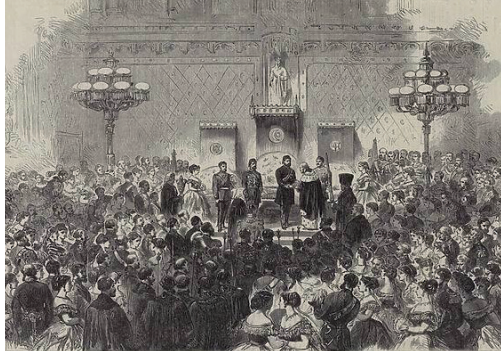

Figure 14. The Sultan at Guildhall: presentation of the corporation to his Majesty
Source: *Illustrated London*, July 27, 1867.

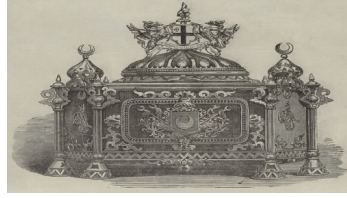

Figure 15. The casket in which the address of the city was presented to the Sultan
presenting the address of the city to the Sultan
Source: *Illustrated London*, July 27, 1867.

The Sultan began his speech by expressing his gratitude to the Queen, the Prince of Wales and the English nation for the sincere and heartfelt welcome he received. He stated that he had two purposes while visiting Britain and other parts of Europe. He stated that the first was to see what more needed to be done in the Ottoman country to complete the work they started, in the centres of civilization he visited, and the second one was to show his desire to establish a sense of brotherhood between his own people and the other nations of Europe, which was the foundation of human progress and the glory of the age. After the ceremony, the Sultan was seated on a throne by the Mayor,¹²⁸ and then the concert began¹²⁹.

128 *Burry*, July 23, 1867.

129 The following pieces were performed at the concert: Duo, “Venti Scudi” (L’Elisir) (Donizetti) — Signor Nandin and Signor Graziani. Aria, “Ah! Fors’ è lui” (La Traviata) (Verdi) — Mdile. Lucca. Song, “The Pilgrim of Love” (Sir H. Bishop) — Mr. Sims Reeves. Quartetto, “Un di se ben rammentoni” (Rigoletto) (Verdi) — Madame Lemmens- Sherrington, Mdile. Morensi, Naudin, and Signor Graziani. Aria, “Miei rampolli” (Cenerentola) (Rossini) — Signor Ciampi. Valse, “La Rosa” (Louis Engel) — Mdile. Lucca. Song, “Come into the garden, Maud” (Balfe) — Mr. Sims Reeves. Aria, “Della rosa il del vermiglio” (Bianca e Faliero) (Rossini)- Madame Lemmens-Sherrington. Romanza “Spirto gentil” (La Favorita) (Donizetti Signor Naudin) Quintetto, “E scherzo od è follia” (Un Ballo in maschera (Verdi) — Madame Lemmens-Sherrington, Mdile. Sinyor Naudin, Sinyor Graziani, and Sinyor Ciampi. At the Pianoforte (Erard’s) — Mr. Benedict. For detailed information, *Morning Herald*, July 23, 1867.

After the concert, they moved on to dinner¹³⁰.

Figure 16. The menu offered to the guests at the banquet
Source: BOA., TS.MA.d., 7766, Safer 25, 1284/June 28, 1867.

After the meal, the Sultan and members of his royal family returned to the great hall. A ball began with a quadrille crowd, including the Lady Mayoress and the Prince of Wales, Prince Louis of Hesse, and the Princess Mary, Duke of Aosta with the Princess Louis of Hesse¹³¹.

Figure 17. Illustrations of the Sultan’s arrival in the hall and the crowd of people trying to see the Sultan during the quadrille

Source: *London Society*, “Treading the Mazy at Islington”, September 1867, 212-213.

¹³⁰ *Burry*, July 23, 1867.

¹³¹ *Ibid.*

After the ball, the Sultan left the ceremony with the royal members¹³². Many distinguished guests attended this event. Bishops and clergy who stayed away from the performances in honour of the Sultan also participated in the invitation¹³³. In fact, many people remained standing due to intense participation. This traditional dinner was organised again for the 11th President of the Turkish Republic, Abdullah Gül, exactly 144 years later, and the Turkish ode was recited once again. On this occasion, a reference was made to the history of amity between the two countries¹³⁴.

After the invitation given at the Guildhall, a big ball was held at Islington Agricultural Hall for the Belgian hearts to enjoy. Approximately 8,000 or 9,000 people, including 2,500 Belgians, came together for the ball. Since the Sultan and the Governor of Egypt were expected to attend the ball, besides the Prince and Princess of Wales, the seating arrangement of the hall was arranged in accordance with these prominent visitors. The Hall was decorated with British, Turkish, and Belgian flags. Yet, the Sultan did not attend the ball after the entertainment at the Guildhall¹³⁵. It had been announced long before that the Sultan would attend the ball¹³⁶. However, because of the research, no information could be found about why the Sultan did not attend the ball.

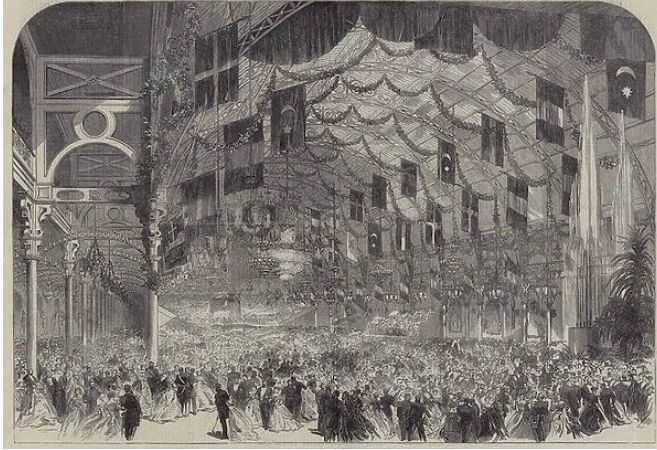

Figure 18. The ball given to the Belgian Riflemen at the Agricultural Hall, Islington.
Source: *Illustrated London*, July 27, 1867.

132 *Ibid.*

133 *Morning Herald*, July 19, 1867.

134 Aracı, "Londra Belediyesi", 50-51.

135 *Illustrated London*, July 27, 1867.

136 *Sun*, July 6, 1867.

State Ball Organised by the India Office

On Friday, July 19¹³⁷, the Sultan took a cruise on the Times river in a private yacht and visited the castle of London, the armory, the financial centre of London and the world, the banks, the post office, and other social facilities.¹³⁸ In the evening¹³⁹, at the new India House in Downing Street¹⁴⁰, the Secretary of State and the Council for India entertained Sultan at a grand ball¹⁴¹. The Lord of India, Sir Stafford Northcote, gave the invitation. It was claimed that the purpose of giving this invitation was to win the favour from the Muslim subjects of Britain¹⁴². It was declared that the invitation was essential for the interests of the Eastern empire¹⁴³. Hundreds of distinguished guests attended the event¹⁴⁴.

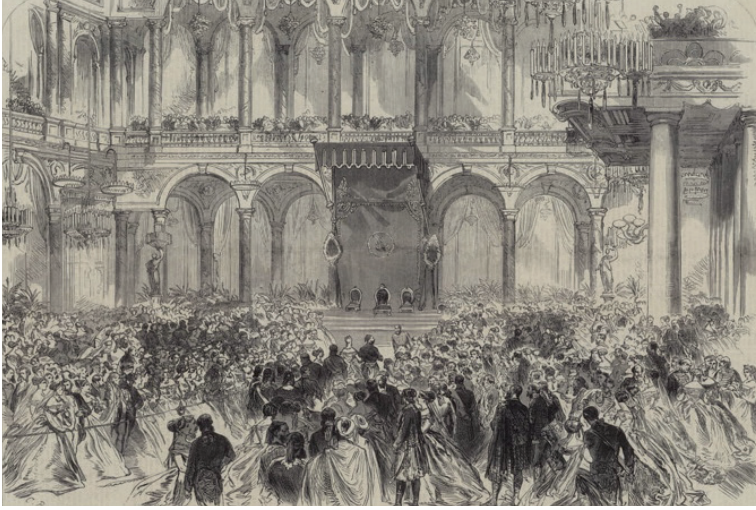

Figure 19. Ball in honour of the Sultan at the New India House Office, Westminster
Source: *Illustrated London*, July 27, 1867.

The building was specially prepared for this event¹⁴⁵. The expenditures made have caused criticism in some sections. It was declared that most of the Indian Muslims did not care about the caliph and that the treasury of the India Office was wasted. Even opposing newspapers, such as the *Daily News* and the *Saturday Review*, agreed on this point¹⁴⁶. *The Daily News* wrote

137 *Burry*, July 23, 1867.

138 Şehsuvaroğlu, p. 50.

139 *Burry*, July 23, 1867.

140 *Sun*, July 20, 1867.

141 *Burry*, July 23, 1867.

142 *Friend of India*, August 15, 1867; August 29, 1867.

143 *Punch*, July 27, 1867.

144 *Sun*, July 20, 1867.

145 *Illustrated Weekly*, July 27, 1867.

146 *Friend of India*, August 15, 1867; August 29, 1867.

that this hospitality was the most boring, inflated, laborious, and exorbitant public hospitality to be encountered and endured in the civilised world¹⁴⁷. *The Saturday Review* mockingly used the phrases, “We meet, as it were, in the name of the Prophet, and the Crescent is our common ensign.” In the opera, it was written that God was begged to keep the Sultan away from all wars and to frighten his enemies and resist; it was stated that this was flattery¹⁴⁸.

The closing of the festivities organised in honour of the Sultan’s visit to Britain was saddened by the death of Madam Musurus, a prominent name in London society for many years¹⁴⁹. Madam Musurus, who fell ill during the invitation, was immediately taken to the hospital and then died, without going to her private residence. The next day, the Sultan received distinguished guests, Duke of Argyll, Earl Russell, Earl of Ellenborough, Earl Kimberley, Earl Grosvenor, Earl of Shrewsbury, Earl Grey, Earl de Grey and Ripon, Earl of Cardigan, Earl of Westmeath, the Marquis of Hartington, Viscount Claiborne, Lord Elcho, Lord Lytton, Lord Stanley of Alderley, Lord Taunton, Sir W. Codrington, Sir Roundel Palmer, Mr. Gladstone, Mr. Kinglake, Mr. Henley, Mr. S. Laing, Mr. Graves, Mr. Cardwell, &c. at Buckingham Palace. He also received a delegation from the City of Manchester, chaired by the Mayor¹⁵⁰. Hereafter, the Sultan accepted the condolences of the diplomatic corps, members of the British parliament and government, and other prominent people at Buckingham Palace, and shared the pain of Musurus Pasha¹⁵¹. In fact, Musurus Pasha organized this invitation. However, Pasha could not attend the invitation due to the sudden death of his wife. Because Fuad Pasha did not know many people who came to the meeting, the meeting was short and not very productive. Earl Kimberley described Sultan as short, handsome, and smart looking after the meeting¹⁵². It should also be noted that during this visit, the Sultan gave Ambassador Kostaki Musurus the title of Mushir.¹⁵³ On this occasion, the Ambassador became the first non-Muslim pasha of the Ottoman Empire¹⁵⁴.

The Wimbledon Review and Last Visits

After the meetings and condolences held at Buckingham Palace on Saturday, July 20¹⁵⁵, the Sultan and his entourage spent the rest of the day touring London and its surroundings,

147 *Daily News*, July 25, 1867.

148 *The Saturday Review*, July 20, 1867.

149 *Burry*, July 23, 1867.

150 *Sun*, July 20, 1867.

151 Şehsuvaroğlu, p. 51.

152 *The Journal of John Wodehouse*, p. 207.

153 BOA., HR.SFR.3., 127/24, July 17, 1867.

The Levant Herald (Daily Bulletin), Rebiülevvel 16, 1283/July 18, 1867.

154 Sinan Kunalp, “Bir Osmanlı Diplomatı Kostaki Musurus Paşa 1807-1891”, *Belleten*, XXXIV/135 (1970), p. 434.

155 *The Journal of John Wodehouse*, p. 207.

following the pre-planned program¹⁵⁶. Afterwards, the Sultan attended the review at Wimbledon and a party at Stafford House in the evening¹⁵⁷. He was in the volunteer parade at Wimbledon¹⁵⁸. It was greeted with great enthusiasm by the large audience gathered at Wimbledon Common¹⁵⁹.

Figure 20. Illustration of the Sultan on a horse with the guards and volunteers at Wimbledon
Sources: *Illustrated Weekly*, July 27, 1867; August 3, 1867.

Riding one of the Queen's Arabian horses, the Sultan rode at the head of his retinue, wearing the Order of the Garter, and holding at his side a magnificently jeweled scimitar. The Prince of Wales, the Duke of Cambridge, the son of the King of Italy, Prince d'Aosta and, Prince Teck went along on his right and left, followed by nearly ninety staff. Both British and foreign troops and volunteers were watched with great interest, but the highlights of the day were the Sultan and the Albanians, Turkish, Arab, Roumelian and Circassian chiefs in their ostentatious costumes. The Sultan was compared to the princes in Arabian Nights rather than a 19th century ruler on his white horse¹⁶⁰. After the parade, officers from India, Bengali, and all over the world who belonged to this group came to kiss the Sultan's skirt¹⁶¹. Sultan expressed his satisfaction with the appearances and marches of his volunteer soldiers¹⁶². At the end of the march, the Sultan went to Earl Spencer's cottage, where he dined with the Imperial Princes, the Prince of Wales and other members of the Royal family¹⁶³.

The Sultan also visited the British parliament, which was in an assembly¹⁶⁴. Along with his entourage, he witnessed how deputies examined government action. Istanbul Şehremini (Mayor) Ömer Faiz Effendi, who witnessed this moment, expressed in his *Ruzname* that

156 Şehsuvaroğlu, p. 51.

157 *Burry*, July 23, 1867.

158 Kutay, p. 57.

159 *Illustrated Weekly*, August 3, 1867.

160 *Ibid.*

161 Kutay, p. 57.

162 *Morning Herald*, August 1, 1867; Sun, August 1, 1867.

163 *Illustrated Weekly*, August 3, 1867.

164 Aksüt, p. 175.

everyone who saw this scene while leaving the parliament wished the same sensitivity to be present in the country, but very few could express this desire¹⁶⁵.

On July 22, the Sultan organised a series of visits to members of the royal family.¹⁶⁶ He also visited Lord Palmerstone's family. Lady Palmerstone was the only non-royal visitor on the Sultan's trip to Britain. This visit was interpreted as a sign of the Sultan's appreciation, and it was welcomed by the British¹⁶⁷. It was also accepted as a sign of Ottoman gratitude¹⁶⁸. Palmerstone followed the policy of protecting Ottoman territorial integrity during his prime ministership and, did not give up on the principle of Ottoman territorial integrity and independence until his death¹⁶⁹.

On 22 July, Mr. Layard and the directors of the Imperial Ottoman Bank entertained Fuad Pasha at breakfast at the Star and Garter in Richmond¹⁷⁰. Fuad Pasha, in his speech here:

“The Eastern question was more truly one of economics than politics; and railroads, commercial activity, and progress would soon give a different aspect to the tangled skein of Eastern affairs¹⁷¹.”

Fuad Pasha, who also spoke a few words about the Ottoman-British amity, said that the Sultan was fascinated by the cordial hospitality of the British¹⁷². His Majesty concluded by toasting the alliance of Britain and Turkey. The Sultan, on the other hand, reiterated his purpose in making this visit¹⁷³.

The Sultan's Departure from Britain and the End of the Journey

The Sultan ended his journey earlier than planned because of the death of Lady Musurus¹⁷⁴. His visit to London ended on the morning of Tuesday, 23 July¹⁷⁵. On the day of the Sultan's departure from British territory, around 9 am, the Queen sent him a telegraph wishing him well for his safe return to his country and offering all the best wishes for his well-being and happiness. Before leaving Buckingham Palace, the Sultan replied to the Queen by telegraph:

165 Kutay, p. 57.

166 Judy Upton-Ward, p. 123.

167 *Friend of India*, August 29, 1867.

168 Süleyman Kani İrtem, *Sultan Abdülaziz ve Bir Seraskerin İhtilâli*, haz. Osman Selim Kocahanoğlu, Temel Yayınları, İstanbul 2004, p. 68.

169 Bayram Soy, “Lord Palmerston'un Osmanlı Toprak Bütünlüğünü Koruma Siyâseti”, *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, issue 7 (2007), pp. 141, 166.

170 *Morning Post*, July 23, 1867; *Cork Constitution*, July 25, 1867; *Oxford Journal*, July 27, 1867.

171 *Nonconformist*, July 24, 1867; *Greenock Advertiser*, July 25, 1867; *Cardiff Times*, July 27, 1867.

172 Karaer, “Sultan Abdülaziz”, 127.

173 *Friend of India*, August 29, 1867.

174 Kunceralp, p. 434.

175 *Stourbridge Observer*, June 27, 1867.

“I thank your Majesty for this fresh mark of kindness which I receive from you at the moment of my departure. I shall ever remain grateful for the cordial reception accorded to me by you and by your royal family and people. I sincerely trust that the precious days of your Majesty will be preserved, and I shall retain an eternal recollection of the agreeable days I have spent upon the hospitable soil of Britain¹⁷⁶.”

In the morning, the Prince of Wales and the Duke of Cambridge came to Buckingham Palace and had a short meeting with the Sultan. The Sultan then left the palace and proceeded to Charing-Cross Station via the Mall, Horse Guards, and Parliament Street. The road was taken by the Cavalry Regiments. Many spectators gathered in Charing-Cross and Trafalgar Square to see the Sultan for the last time. The Sultan was cheered at many points along the route¹⁷⁷. When Sultan got out the car, the Turkish national air was played and he politely responded to the cheers¹⁷⁸. The train left the station at 11 a.m. amid the cheers of the spectators. The Prince of Wales and the Duke of Cambridge accompanied the Sultan to Dover¹⁷⁹. At Dover, a similar preparation was made for the Sultan’s departure. After having a drink at the Lord Warden Hotel, the stop on his arrival, he boarded the *Osborne* at around 2 pm and left British territory¹⁸⁰. On the day of his departure, the Sultan donated a generous sum of £2,500 by courier to the Lord Mayor to be distributed among the poor of the city¹⁸¹, to show his appreciation for the hospitality of the Municipality of London and the people of the city. He also donated £500 to be distributed to officers working on the Southeastern railroad before leaving Dover¹⁸². In addition, Sultan gave Lady Mayoress a brooch consisting of a large pear-shaped pearl surrounded by sixteen big diamonds for her hospitality¹⁸³. The Sultan left Dover at 2 pm.¹⁸⁴ Shortly after the Sultan left the English coast, he sent a telegraph from Calais to the Prince of Wales:

“Calais, July 23, 1867.

To his Royal Highness the Prince of Wales, London.

At the moment of quitting the Royal yacht and of separating myself from the British flag, I wish more to express my thanks to her Majesty the Queen for her kindness towards me, and to her people for the reception which they gave me. I am equally grateful to your Royal Highness for all your attentions. I pray you to have the kindness to transmit the expression of my sentiments to his Royal Highness the Duke of Cambridge, and at the same time to inform the valiant army of the Queen, by the voice of its illustrious chief, how deeply I feel

176 *The Express*, July 26, 1867.

177 *Stourbridge*, June 27, 1867.

178 *Morning Herald*, July 24, 1867.

179 *The Manchester Weekly Times*, July 27, 1867.

180 *The Bee-Hive Newspaper*, July 27, 1867.

181 *Morning Herald*, July 24, 1867.

182 *Blackburn*, July 31, 1867.

183 *Stourbridge*, June 27, 1867.

184 *The Levant Herald (Daily Bulletin)*, Rebiülevvel 23, 1283/July 25, 1867.

the sympathies which it has manifested towards me, and how much I admire it.

I also request your Royal Highness to kindly communicate my thanks to the brave and brilliant Royal Marine, which afforded me such a splendid spectacle of its strength and magnificent condition.

ABDUL AZIZ KHAN

(On Board the Royal yacht Osborne)¹⁸⁵ .”

Leaving the British waters, the Sultan, with this telegraph, expressed his gratitude to the Queen and the English nation, the Duke of Cambridge and the Queen’s army, in the presence of the Prince of Wales, for their hospitality¹⁸⁶. And the Sultan met with monarchs such as French Emperor Napoleon III, Queen Victoria of Britain, King of Belgium Léopold II, King of Prussia Wilhelm I, Emperor of Austria, and King of Hungary François-Joseph I during his European journey. He saw countries such as Italy, France, Britain, Belgium, Prussia, Bavaria, Austria and Hungary by stopping by, passing, and staying for a while¹⁸⁷. The Sultan and his entourage arrived in Istanbul on August 7,¹⁸⁸ and great festivities were held in the city on the occasion of his return. The festivities were not limited to Istanbul; celebrations were also held in places such as Albania, Lebanon, Bosnia, and the Hejaz¹⁸⁹. Poems were penned in honour of the Sultan who had returned from his journey¹⁹⁰.

Conclusion

With the exception of military campaigns in Ottoman history, the only Sultan who travelled to foreign countries and the only caliph who went to Christian countries as an ally was Sultan Abdülaziz. Despite all prejudices, the Sultan visited Christian capitals to glorify the survival of the state and the conditions of its people. He visited many institutions here and stayed for more than ten days, participated in banquets and balls, was given in his honour and hosted many influential people and institutions at the reception he gave, and spent the British leg of the trip quite intensely. He personally observed the current state of Western civilisation on the spot.

Sultan’s journey to Europe, the British leg of the travel in particular, aroused great interest in the British press, and liberal, conservative, and satirical newspapers kept a close rein on Sultan. There were page-by-page news about the balls given in the name of the Sultan, the entertainments organised, the apparel and attitudes of the Sultan and his entourage, and what they ate and drank. The British free press, which was not exposed to any censorship, had

185 *Morning Herald*, July 24, 1867.

186 *Stourbridge*, June 27, 1867; *Blackburn Standard*, July 31, 1867.

187 *Danişmend*, p. 222.

188 BOA., HR.SFR.3., 128/17, August 8, 1867.

189 *Köksal*, p. 124.

190 BOA., İ.DH., 565/39341, *Rebiülahir* 17, 1284/ August 18, 1867.

hundreds of newspapers that broadcast centrally and locally, advocating different political ideas. This diversity and richness allowed us to objectively see the process from objectively from different perspectives, and gave us the opportunity to learn about the political, social and economic implications of the journey. Within the scope of the study, the Sultan's programme in Britain was presented chronologically.

This journey provided a positive change in the perception of Sultan, Turkish, and Muslims in Britain. The headlines against the Ottoman Empire due to the Cretan Revolt began to evolve positively because of this travel, and the negative atmosphere in favour of the Ottoman Empire in Europe dissipated, albeit partially. The British press covered the details of the visit for days and praised Sultan Abdülaziz and his entourage. Most of the public did not get tired of applauding the Sultan, and even the elite of society entered into friendly competition to honour the Sultan and, express their satisfaction with the arrival of the glorious foreigners among them. However, although few in number, some newspapers wrote that the Sultan captured Istanbul's modern passion for travel. They stated that the invitations and entertainment given to the Sick Man and the words spoken for him consisted of flattery, and that the expenses were beyond their limits. Many articles were written about the Muslim image represented by the Sultan. These articles have made us recognize the Muslim image in the minds of the British, revealing the West's image of Sultan, Turkish, and Muslims, albeit partially. Because of their clothing, habits, and attitudes, the image formed in the minds of the British was like that of a monster. The Muslim looked like cannibals with guns and blue beards. However, the gentlemanly harmless appearance of the Sultan eliminated all the prejudices that had formed in European minds. In addition, Murad Effendi's attitude and words had a positive effect on the Muslim image, and he soon won the trust and love of the British through his stance, speech and demeanour¹⁹¹.

Of course, this journey, besides the change of mind of the British, also affected Sultan Abdülaziz. The Sultan, who did not shake hands with anyone in accordance with Ottoman formality and ceremonies when he first set foot in Britain, soon adapted to some rules and principles of the place he went to, and began to shake hands with royal family members at receptions given in his name. He was greatly influenced by the majesty of the Paris Palaces, the navy of Britain, and the army of Prussia¹⁹². After he returned to his lands, he had built equally good palaces with his European counterparts, had an orchestra and band set up in the palace again, increased the number of army¹⁹³, and gave more importance to the army and navy than before¹⁹⁴. During his reign, the Ottoman navy became the third largest in the world. Particularly after the Sultan's European journey, British influence became prominent in the naval reforms

191 Mahmud Celeleddin Paşa, *Mir'ât-i Hakikat Tarihi Hakikatların Aynası*, haz. İsmet Miroğlu, Berekât Yayınevi, İstanbul 1983, p. 105.

192 Karal, p. 119.

193 Cevdet Küçük, "Abdülaziz", *DİA*, I, p. 184.

194 Karal, p. 119.

that were implemented. Several ships that formed the armoured battle fleet of the Ottoman navy were purchased from Britain¹⁹⁵. Therefore, this visit brought about significant developments in strengthening naval relations and advancing naval modernisation, which could be traced back to 1876.

The appeals of France to Fuad Pasha regarding the Crete issue, which had been put forward as a reason for the trip, were inconclusive¹⁹⁶. Discussions on this issue in Britain remained behind closed doors. However, when we look at the policies followed by Prime Minister Stanley and Lord Clarendon in the next period, it is seen that Fuad Pasha obtained the desired result.

With some positive developments because of the journey, the expenses of the treasury increased. While the Sultan was praised for his thriftiness before the trip, his extravagance was mentioned after the journey, and even this was seen as one of the reasons for his dethronement. The preparatory phase of the second most criticised period of his reign emerged as a result of the Sultan's European Journey. The Sultan, who reduced some of the expenses left by his brother Abdülmecid Effendi and reduced the expenses and allocations of the palace during his accession to the throne, increased the treasury expenditures many times after the travel.

As a result of this journey, the changing perceptions of the Sultan, Turkish and Muslims in Britain were tried to be reveal, albeit partially. Compared to before, it was observed in the light of the data presented to the public that this perception changed positively after seeing the Sultan.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The author has no conflict of interest to declare.

Grant Support: The author declared that this study has received no financial support.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazar çıkar çatışması bildirmemiştir.

Finansal Destek: Yazar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

References/Kaynakça

1. Archival Documents

Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA.).

Hariciye Nezâreti Londra Sefareti Belgeleri (HR.SFR.3).

195 Mehmet Beşirli, "Sultan Abdülaziz'den Birinci Dünya Savaşı'na Osmanlı Donanması", *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, XI/25 (2004), pp. 249-250.

196 Kenneth Bourne, "Great Britain and the Cretan Revolt, 1866-1869", *The Slavonic and East European Review*, XXXV/84 (1956), p. 87.

İrade Dahiliye (İ.DH.)

Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi Defterleri (TS.MA.d.).

2. Periodical Publications

Banner of Ulster.

Blackburn Standard.

British Mercury or Wednesday Evening Post.

Cardiff Times.

Carlisle Examiner and North Western Advertiser.

Carlow Sentinel.

Cork Constitution.

Daily News.

Dublin Weekly Nation.

Essex Standard.

Evening Mail.

Glasgow.

Greenock Advertiser.

Home News for India, China and the Colonies.

Huddersfield.

Illustrated Sporting Theatrical News.

Leeds Mercury.

Liverpool Daily Post.

London City Press.

London Society.

Midland Counties Advertiser.

Morning Herald.

Morning Post.

Nonconformist.

Otley News.

Oxford Journal.

Pall Mall Gazette.

Punch or the London Charivari.

Reynold's Newspaper.

Ruznamçe-i Ceride-i Havadis.

Stourbridge Observer.

Stourbridge.

The Bee-Hive Newspaper.
 The Burry and Norwich Post and Suffolk Herald.
 The Christian Times.
 The Essex Standard, And Eastern Counties Advertiser.
 The Express.
 The Friend of India.
 The Glasgow Daily Herald.
 The Graphic.
 The Huddersfield Chronicle.
 The Illustrated London News.
 The Illustrated Weekly News.
 The Levant Herald (Daily Bulletin).
 The Manchester Weekly Times.
 The Otley News and West Riding Advertiser.
 The Saturday Review.
 The Skibbereen and West Carbery Eagle or South Western Advertiser.
 The Sun.
 The Times.

3. Books and Articles

- Ahmed Saib, *Vaka-ı Sultan Abdülaziz*, 1320 Mısır.
- Ahmed Saib, *Vaka-ı Sultan Abdülaziz*, yay. haz. Mehmet Köseoğlu, Cem Ofset Matbaacılık, Samsun 2014.
- Aksüt, Ali Kemâlî, *Sultan Azizin Mısır ve Avrupa Seyahati*, Ahmet Sait Oğlu Kitabevi, İstanbul 1944.
- And, Metin, “Sultan Aziz’in Londra Seyahati”, *Hayat Tarih Mecmuası*, issue 10 (1967), pp.15-19.
- Aracı, Emre, “Londra Crystal Palace’ta Abdülaziz Şerefine Verilen Konser”, *Toplumsal Tarih*, issue 49 (1988), pp. 29-33.
- _____, “Londra Belediyesi’nde Türk Kasidesi”, *Andante*, issue 65 (Jan 2012), pp. 50-52.
- Beşirli, Mehmet, “Sultan Abdülaziz’den Birinci Dünya Savaşı’na Osmanlı Donanması”, *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, XI/25 (2004), pp. 243-274.
- Bourne, Kenneth, “Great Britain and the Cretan Revolt, 1866-1869”, *The Slavonic and East European Review*, XXXV/84 (1956), pp. 74-94.
- Danişmend, İsmail Hami, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, Türkiye Yayınevi, 4, İstanbul 1955.
- Davison, Roderic H., *Osmanlı İmparatorluğu’nda Reform 1856-1876*, çev. Osman Akinhay, Agora Kitaplığı, İstanbul 2005.
- Demir Görür, Emel, “Zirai Teşvik: Osmanlı Devleti’nde Pamuk Üretimini Arttırma Teşebbüsleri”, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, XXXVIII/2 (2023), pp. 497-522.
- Gök, Nejdet, “Mütercim Halimî Efendi’nin Notları Çerçevesinde Sultan Abdülaziz’in Avrupa Seyahati ve Sonuçları (21 Haziran 1867-7 Ağustos 1867)”, *Tarihin Peşinde Uluslararası Tarih ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, issue 7 (2012), pp. 165-188.

- Halîmi Efendi, *Sultan Abdülaziz Han Hazretlerinin Avrupa Seyahatnamesi*, available at: Açık erişim@TBMM file:///C:/Users/ASUS/Downloads/3800.pdf (accessed April 5, 2023).
- İrtem, Süleyman Kani, *Sultan Abdülaziz ve Bir Seraskerin İhtilâli*, haz. Osman Selim Kocahanoğlu, Temel Yayınları, İstanbul 2004.
- Karaer, Nihat, "Sultan Abdülaziz'in Avrupa Seyahati ile Osmanlı ve Batı Kamuoyundaki Yankıları", Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 2003.
- Karaer, Nihat, *Paris, Londra, Viyana; Abdülaziz'in Avrupa Seyahati*, Phoenix Yayınları, Ankara 2012.
- Karal, Enver Ziya, *Osmanlı Tarihi, Islahat Fermanı Devri (1861-1876)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 3, Ankara 1988.
- Köksal, Osman, "Sultan Aziz'in Avrupa Seyahati Dönüşü Münasebetiyle Yapılan Kutlamalar ve Bir Manzum Tarihçe", *Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, IV/1, pp. 117-134.
- Kuneralp, Sinan, "Bir Osmanlı Diplomatı Kostaki Musurus Paşa 1807-1891", *Belleten*, XXXIV/135 (1970), pp. 421-435.
- Kutay, Cemal, *Sultan Abdülaziz'in Avrupa Seyahati*, Boğaziçi Yayınları, İstanbul 1991.
- Küçük, Cevdet, "Abdülaziz", *DİA*, I, pp. 179-185.
- Mahmud Celaleddin Paşa, *Mir'ât-i Hakikat Tarihi Hakikatların Aynası*, haz. İsmet Miroğlu, Berekât Yayınevi, İstanbul 1983.
- Scott, Benjamin, *Corporation of London (England), London's Roll of Fame: Being Complimentary Notes and Addresses from the City of London, On Presentation of the Honorary Freedom of That City, and on Other Occasions*, Cassell & Company, Limited, London 1884.
- Sertoğlu, Midhat, *Mufassal Osmanlı Tarihi*, Güven Yayınevi, VI, İstanbul 1963.
- Soy, Bayram, "Lord Palmerston'un Osmanlı Toprak Bütünlüğünü Koruma Siyâseti", *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, issue 7 (2007), pp. 141-167.
- Şehsuvaroğlu, Bedii, "Sultan Abdülaziz'in Avrupa Seyahati", *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, issue 1 (1967), pp. 41-51.
- The Journal of John Wodehouse, First Earl of Kimberley for 1862-1902*, ed. Angus Hawkins and John Powell, Camden Fifth Series, The Royal Historical Society, 9, London 1997.
- Upton-Ward, Judy, "Abdülaziz'in Avrupa Seyahati", *Osmanlı*, Yeni Türkiye Yayınları, II, Ankara 1999, pp. 119-129.
- 4. Electronic Resources**
- Royal Collection Trust, available at: <https://www.rct.uk/collection/450804/the-investiture-of-sultan-abdulaziz-i-with-the-order-of-the-garter-17-july-1867> (accessed March 28, 2023).
- St. George's Chapel Archives & Chapter Library, available at: <https://www.stgeorges-windsor.org/wp-content/uploads/2018/12/ResearchGuide1-The-Order-of-the-Garter.pdf> (accessed April 20, 2024).
- The British Museum, available at: https://www.britishmuseum.org/collection/object/W_EPH-ME-332 (accessed December 12, 2022).
- The Royal Family, available at: <https://www.royal.uk/the-order-of-the-garter> (accessed April 20, 2024).

Osmanlı Modernleşme Dönemi'nde Öğretmen Okullarında Burs Uygulamaları

Scholarship Practices in Teacher Training Schools in the Ottoman Modernization Period

Kerim Sarıçelik*

*Doç. Dr., Necmettin Erbakan Üniversitesi, Ahmet Keleşoğlu Eğitim Fakültesi, Türkçe Ve Sosyal Bilimler Eğitimi Bölümü, Konya, Türkiye

ORCID: K.S. 0000-0003-2827-6132

Sorumlu yazar/Corresponding author:

Kerim Sarıçelik,

Necmettin Erbakan Üniversitesi, Ahmet Keleşoğlu Eğitim Fakültesi, Türkçe Ve Sosyal Bilimler Eğitimi Bölümü, Konya, Türkiye

E-posta/E-mail: ksaricelik@erbakan.edu.tr

Başvuru/Submitted: 05.03.2024

Revizyon Talebi/Revision Requested:
08.05.2024

Son Revizyon/Last Revision Received:
22.05.2024

Kabul/Accepted: 25.05.2024

Atıf/Citation:

Sarıçelik, Kerim. "Osmanlı Modernleşme Dönemi'nde Öğretmen Okullarında Burs Uygulamaları." *Tarih Dergisi - Turkish Journal of History*, 83 (2024): 145-168.
<https://doi.org/10.26650/iutd.20241447510>

Öz

Eğitim modernleşmesi bağlamında nitelikli öğretmen yetiştirmek amacıyla 1848 yılından itibaren başkent İstanbul'da ve 1875 yılından sonra da vilayetlerde öğretmen okulları açılmıştır. Bu okulların cazibesini artırarak yetenekli ve donanımlı gençleri devletin acil ihtiyaç duyduğu bir hizmet alanına yönlendirmek için okul öğrencilerine maaş adı altında burs tahsis yapılmıştır. İstanbul'da ve vilayetlerde uygulanan burs usulleri farklılıklar gösterebilmektedir. Tahsis edilen bursların fakir, başarılı gençlerin yüksek eğitim alabilmelerine imkân sağlaması bakımından önemi vurgulanmalıdır. Bu araştırma ile darülmualimin ve darümuallimatlarda bir gelenek hâline gelmiş olan burs uygulamasını bütün yönleriyle ortaya koymak amaçlanmıştır. Osmanlı arşiv belgeleri ışığında burs uygulamasından umulan faydaların sağlanıp sağlanmadığı sorgulanmıştır.

Anahtar Kelimeler: Eğitim modernleşmesi, Darülmualimin, Darümuallimat, Burs, Vilayet

ABSTRACT

In order to train qualified teachers within the context of educational modernization, teacher training schools were established in Istanbul since 1848 and in the provinces after 1875. In order to increase the appeal of these schools and direct talented and equipped youth towards a service area urgently needed by the state, scholarships were provided to school students under the name of wage. Scholarship procedures implemented in Istanbul and the provinces may vary. The significance of the allocated scholarships in enabling poor but successful youth to receive higher education should be emphasized. This research aims to present the scholarship practice, which has become a tradition in *Darülmualimin* (Teacher Training School for Boys) and *Darümuallimat* (Teacher Training School for Girls), in all its aspects. Whether the expected benefits of the scholarship program have been realized or not has been questioned in the light of Ottoman archival documents.

Keywords: Educational modernization, Darülmualimin, Darümuallimat, Scholarship, Province, Stipend

Extended Abstract

The modern teacher training system in the Ottoman Empire was established during the Tanzimat Period. The first teacher school, *Dârülmualimîn-i Rüşdiyye*, was opened in Istanbul in 1848 to meet the teaching needs of the *rüşdiyye* schools (junior high school). Following this institution, teacher schools were established in the capital to train male and female teachers for various levels of education. The first teacher schools in the provinces began to open after 1875.

At *Dârülmualimîn-i Rüşdiyye*, students were provided with a stipend of 30 kuruş when education commenced. Efforts by Ahmet Cevdet Efendi, appointed as the director in 1850, resulted in an increase of the stipend to 80 kuruş in 1851. It's evident that Ahmet Cevdet Efendi aimed to save the students from traditional madrasah habits, attract successful youth to the school, and ensure they complete their education without financial concerns by increasing student stipends. The stipend program was also continued at *Dârülmualimîn-i Sıbyan* (Teacher Training School for Sıbyan Schools), which was opened in 1868 to train qualified teachers for elementary education, and students at the school began to receive 30 kuruş stipends. The Regulations of General Education (*Maarif-i Umumiye Nizamnamesi*) issued in 1869 introduced provisions linking stipends to a specific system. Under these regulations, it was decided to provide 80 kuruş stipends to *rüşdiyye* section students, 100 kuruş to *idadi* (first stage of secondary school) section students, and 120 kuruş to *sultani* (second stage of secondary school) section students within the teacher schools to be gathered under the *Büyük Darülmualimin*. Graduates were required to teach for a minimum of five years in return for the stipends received. The same rule applied to graduates of *Dârülmualimât*, which trained female teachers for elementary and *rüşdiyye* schools. Stipends of 30 kuruş were provided to 25 students in the *sıbyan* section and 60 kuruş to the same number of students in the *rüşdiyye* section. It was also decided that if graduates refused to continue their service after graduation, the stipends they received would be reclaimed.

By 1888, the stipend system in teacher schools in Istanbul began to yield positive results, leading to increased interest in these schools. Consequently, the government decided to suspend stipends for existing students at *Darülmualimin-i Rüşdiyye* from March and announced that new students who want to enroll will be accepted to the school, provided that they do not request a scholarship. This decision sparked one of the first student boycotts. Students protested the decision, stating that they would boycott the school if stipends were not reinstated, and they would directly address the issue to the Sultan, the highest authority. In response to the escalating situation, the government reinstated stipends for students.

In 1891, a regulation was introduced for teacher schools in Istanbul, restructuring the stipend system. Initially, the number of *muvazzaf* (stipend recipients) students was increased

to expand the number of students receiving stipends. For example, the number of active students, initially set at 100 in the Regulations of General Education, was increased to 140. With the new regulation, efforts were made to address the imbalance among student stipends. Stipends for *rüştiye* section students at Darülmualimin were reduced from 80 to 75 kuruş, those for *aliye* section students were reduced from 100 to 80 kuruş, and those for *ibtidai* section students were increased from 30 to 50 kuruş. Mandatory service obligations remained for stipend recipients, and penalties were introduced for those who did not fulfill them, including deprivation of rights and privileges for the teaching staff and the obligation to repay stipends received during their education.

Important aspects of the stipend system need to be clarified. Students at teacher schools were admitted in two categories: *muvazzaf* (stipend recipients) and *gayr-i muvazzaf* (non-stipend recipients). Over the years, decisions were made to alter the number of *muvazzaf* students at various levels. The Council of Education sometimes reduced stipend amounts to accommodate more students or shifted allocated stipend funds within Darülmualimin branches. Consequently, there were fluctuations in the stipend amounts. For instance, in 1901, stipends for *ibtidai* students were reduced to 40 kuruş, *rüştiye* students to 60 kuruş, and *aliye* students to 80 kuruş to accommodate more students. Moreover, it's noted that student stipends in Istanbul's teacher schools were not provided throughout the year. Stipends were only given on days when education was conducted, and they were halted during holiday periods. Students on leave did not receive stipends for those days. However, students unable to attend due to illness continued to receive stipends upon providing evidence of their condition.

The first teacher schools in the provinces began operating in 1875 in Bosnia, Crete and Konya. After 1880, with the appointment of education directors to the provinces, many darülmualimins started to open. Unlike in Istanbul, there was no official decision regarding stipends for students in provincial schools. The government did not undertake such a financial burden. Provinces willing to provide stipends for their students did so from local education revenues. However, provinces unable to afford stipends faced challenges. They struggled to recruit students for darülmualimins and could not retain enrolled students for long. Additionally, without stipends, there was no legal obligation to direct graduates to teaching positions, leading to ongoing shortages of teachers in these provinces. Hence, many documents reflect the efforts of these provinces to secure funding from the central government.

During the Second Constitutional Period, efforts were made to convert provincial Darülmualimins into boarding schools (*leyli*). All expenses of teacher schools were covered by allocations sent by the treasury. Stipends were discontinued for students in boarding schools as they received free education. However, stipends continued for non-boarding day

schools (*nehari*). With the enactment of the new provincial law in 1913, granting provinces the right to allocate special budgets, all expenses of teacher schools were entrusted to provincial special administrations.

Giriş

Modern devlet anlayışında vatandaşlara eğitim verme işi bir kamu görevi olarak kabul edilir. Devletler eğitim süreçlerini planlarlar ve eğitim faaliyetlerini büyük ölçüde finanse ederler. Eğitime yönelik cari harcamalara ve eğitim yatırımlarına kaynak aktarırlar. Çünkü eğitilmiş toplum, sürdürülebilir kalkınmanın vazgeçilmez unsuru kabul edilir. Eğitim yatırımları uzun vadede ülkenin ekonomik büyümesine katkı sağladığından teşvik edilir¹. Bu yönleriyle eğitim, devletler için stratejik bir alan olarak görülür. 19. yüzyılda vatandaşına en iyi hizmeti verme misyonuyla ortaya çıkan modern devletler, geleneksel devletin göz ardı ettiği planlı eğitim politikalarını benimsemişler, bütçelerinden eğitime önemli paylar ayırmaya başlamışlardır².

Modern merkezî devletler 19. yüzyılda kurumsallaşmaya başladıklarında ilk yaptıkları şey, eğitilmiş bir toplum meydana getirmek için planlı bir eğitim sistemi kurmak olmuştur. Gerçekten de modern devletin genişleyen görev yelpazesi içinde başarılı bir şekilde kamu hizmeti sunabilmesi ve iş kollarına nitelikli personel temin edilebilmesi iyi eğitilmiş kişilerle mümkün olacağından bu ihtiyacı karşılayacak bir eğitim sistemini kurmak zorunlu hâle gelmişti. Bununla birlikte yaygın eğitimden mesleki ve teknik eğitime çeşitlenmeye başlayan okul türlerinde hizmet edecek donanımlı öğretmenler yetiştirilmesi, üstesinden gelinmesi gereken önemli ve acil bir mesele olmuştur.

Osmanlı Devleti'ni modern bir devlete dönüştürmek için önemli reformların yapıldığı Tanzimat Döneminde de kaçınılmaz olarak öğretmen yetiştirme meselesi gündeme gelmiştir. Oluşturulmaya ve yaygınlaştırılmaya çalışılan modern eğitim kurumlarında istihdam edilmeye üzere çağın gereklerine uygun, nitelikli öğretmenlere ihtiyaç duyulmuş ve bu amaçla öğretmen okulları açılmaya başlanmıştır. İlk öğretmen okulu, rüştiye mekteplerinin öğretmen ihtiyacını karşılamak amacıyla İstanbul'da 1848 yılında açılan *Dârülmualimîn-i Rüşdiye* olmuştur. Bu kurumun ardından ıslah edilmeye çalışılan sıbyan mekteplerine nitelikli öğretmen yetiştirmek için 1868 yılında *Dârülmualimîn-i Sıbyan* eğitim-öğretime başlamıştır. 1869 tarihli Maarif-i Umumiye Nizamnamesi ile tasarlanan *Dârülmualimat* 1870 yılında, *Dârülmualimîn-i Kebir*'in idadi kısmı da 1874 yılında teşekkül ettirilmiştir³. Vilayetlerde ilk öğretmen okulları ise 1875 yılından sonra açılmaya başlanmıştır⁴.

1 M. Woodhall, "Eğitim Ekonomisi: Toplu Bir Bakış", *Marmara Üniversitesi Atatürk Eğitim Fakültesi Eğitim Bilimleri Dergisi*, sayı 6 /6 (1994), s. 284.

2 Devletlerin genel bütçelerinden eğitime ayırdıkları pay, 1914 yılına ait bir istatistikte yüzde olarak şu şekilde verilmektedir: Norveç: 3.62; İsveç: 10.1; Danimarka: 13.11; İngiltere: 7.45; Rusya: 5.85; Almanya: 14.8; Avusturya Macaristan: 8.73; İsviçre: 15.25; Fransa: 7.12; Belçika: 5.59; Flemenk: 18.2; İtalya: 8.19; İspanya: 5.36; Osmanlı Devleti: 2.32; Bulgaristan: 13.09; Romanya: 9.51; Sırbistan: 1.79; Yunanistan: 1.98. Mehmet Doğan, "Osmanlı Payitahtında Eğitim-Öğretim: İstanbul Maarif Müdürü Saffet Geylangil Tarafından Hazırlanan Layiha Üzerine Bir Değerlendirme", *Türk İslam Eğitim Tarihi Araştırmaları*, ed. Abdullah Cengiz, Efe Akademi Yay., İstanbul 2022, s. 41.

3 Hasan Ali Koçer, *Türkiye'de Modern Eğitimin Doğuşu ve Gelişimi (1773-1923)*, MEB. Yay., İstanbul 1991, s. 147.

4 Aziz Berker, *Türkiye'de İlk Öğretim*. MEB Yay., Ankara 1945, s. 142.

Tanzimat Döneminde öğretmen okulları, ülkede faaliyet gösteren yaygın eğitim kurumlarının ihtiyaç duyduğu nitelikli öğretmenler yetiştirmekle görevlendirilmiş ve büyük ümitlerle açılan bu okulların öğretmenlik mesleği için tek kaynak olması planlanmıştı. Fakat öğretmen yetiştirme programı zamanla ortaya çıkan bazı sorunlarla yüzleşmek zorunda kalmıştı. Okulların işleyişi, müfredat programlarının hazırlanması/değiştirilmesi gibi konularda karşılaşılan problemler önemli ölçüde giderilmişse de özellikle vilayetlerde açılan öğretmen okullarının bina ve personel sorunlarını çözmek uzun yıllar alacak, bazıları hiç çözülemeyecekti. Vilayetlerde genişçe daireler, konaklar kiralanmak suretiyle bina sorunu bir ölçüde giderilecek ancak birçok taşra darülmuallimin ve darülmualimatı tek bir öğretmenle eğitim vermeye devam edecekti. Bütün bunların yanında öğretmen okullarının yeterince donanımlı öğrenci bulamaması ve mezunların öğretmenlik dışındaki memuriyetlere yönelmeleri gibi temel sorunlara karşı pratik çözümler üretmek icap edecekti. Gerçekten de öğretmen okulları için kuruluş amacına uygun olarak en önemli mesele ülkenin ihtiyaç duyduğu sayıda nitelikli öğretmen yetiştirmekti. Bunun yolu da gayet açıktı; belirli bir akademik birikime ve öğretmen olabilecek yetkinliklere sahip ihtiyaçları karşılayacak sayıda öğrenciyi kabul ederek bunlara iyi bir eğitim vermek suretiyle öğretmenliğe hazırlamaktı. Öğretmen okullarının özellikle ilk evrelerde bu kadar öğrenciyi bulabilmesi imkânsızdı. Bu anlamda zaten öğrenci havuzu oldukça mütevazıydı. Ülkede yaygın olarak bulunan medreseler müfredatları itibarıyla öğretmen okulları için yetkin öğrenci yetiştirmekten uzaktılar. Temel eğitimin bir üst basamağını teşkil eden kurumlar ise yeni yeni oluşturulmuşlardı. Amaç bir memuriyete tayin edilmekse memur ihtiyacının had safhada olduğu o dönemlerde bu okullardan mezun olanlar zaten memur olabiliyorlardı. Yüksek eğitim alacaklar için de bu türden okullar açılmaya ve öğrenci kabul etmeye başlamışlardı. O hâlde öğretmen okullarının cazibesi artırılmalı, zeki çalışkan öğrencilerin tercih etmesini sağlayacak bazı tedbirler alınmalıydı. Öte yandan öğretmen okullarından mezun olan öğretmen adaylarının bir kısmı taşrada öğretmenlik yapmaktansa büyük şehirlerde bir memuriyete geçmeyi kendileri için daha uygun bularak öğretmenliğe heves etmiyorlardı. Bunların bazıları kısa bir öğretmenlik deneyiminden sonra başka mesleklere yöneliyorlardı. Mezunları belirli bir süre de olsa öğretmenlik yapmaya mecbur tutacak yasal bir düzenleme yapılmalıydı. Gerek öğretmen okullarını özendirmek gerekse mezunların öğretmenlik yapmasını sağlamak için öğretmen okulları öğrencilerine burs verilmesine yönelik bir gelenek böylece ortaya çıkmıştır. Maaş olarak adlandırılan ve her kademe öğretmen okulunda değişen miktarlarda tahsis edilen burslar, öğrenimleri süresince öğrencilere verilmiş ve bunun karşılığı olarak onlardan belirli bir süre öğretmenlik yapmaları istenmiştir. İşte bu araştırmanın amacı modernleşme döneminde öğretmen okullarında uygulama alanına konulan burs usulünü bütün yönleriyle açığa çıkarmaktır. Araştırmada İstanbul'da ve vilayetlerde farklılık gösteren burs uygulamalarına temas edilecek, burs usulünden umulan faydaların sağlanıp sağlanmadığı sorgulanacaktır.

I. Modernleşme Döneminde İlk Burs Uygulamaları

Modernleşme dönemine kadar eğitim bir devlet görevi sayılmazdı. Osmanlı Devleti'nde klasik yaygın eğitim kurumları olan sıbyan mektepleri ve medreseler, -halk tarafından elbirliğiyle inşa edilen ve daimi masrafları karşılananlar istisna tutulursa- büyük ölçüde vakıf yolu ile yaptırılmış ve idame ettirilmişti. Vakfın kuruluş amacına uygun olarak kimi eğitim kurumlarında öğrencilere burs niteliğinde para tahsis edildiği ve/veya öğrencilerin temel ihtiyaçlarının karşılanması yoluna gidildiği bilinmektedir.

Eğitim modernleşmesi döneminde öğrencilere burs tahsisi usulünün ilk örneklerine askerî okullarda rastlanmaktadır. Öğrencilerin geçim kaygısı çekmeden okullarına devamlarını sağlamak ve yeni okulları cazibe merkezi hâline getirmek amacıyla öğrencilere maaş şeklinde burs verildiği görülmektedir. Bu gelenek *Mühendishâne-i Bahrî-i Hümayûn* talebelerine 1786 tarihinde maaş tahsis edilmesiyle başlamış, okula kayıt edilen yedi öğrencinin altısına onar kuruş birine de beş kuruş maaş bağlanmak suretiyle okulun kurumsallaşmasına yönelik ciddi bir adım atılmıştı⁵. 1795 tarihinde açılan *Mühendishâne-i Berrî-i Hümayûn*'da da bu uygulama devam ettirilmişti. 1802 yılı itibariyle Humbaracı ve Lağımçı ocaklarından gelerek okul bünyesinde eğitim alan müdaviimlere 40 akçe yevmiye ve 15 akçe katkı behâ olmak üzere 55 akçe gündelik tahsis edilmişti. 1824 yılında öğrencilere sınıf seviyelerine göre 15 ile 80 kuruş arasında değişen miktarlarda maaş verilmeye devam ettiği anlaşılmaktadır⁶.

Öğrencilere maaş verilen bir başka eğitim kurumu, modern tıp eğitiminin verilmesi amacıyla 1827 yılında İstanbul'da açılan askerî bir okul olan *Mekteb-i Tibbiyye-i Şâhâne* idi. Okulda birinci sınıflara 20'şer, ikinci sınıflara 36'şar, üçüncü sınıflara 50'şer ve 1833 yılında açılabilen dördüncü sınıflara 100'er kuruş maaş tahsis olunmuştur⁷. Böylece devletin ihtiyaç duyduğu alanlara nitelikli personel yetiştirilmek için faaliyet gösteren okullara cazibenin artırılması amacıyla öğrencilere burs verme usulü yerleşmeye başlamıştır.

II. İstanbul'da Açılmış Olan Öğretmen Okullarında Burs Uygulamaları

Rüştiye mekteplerine öğretmen yetiştirmek amacıyla meydana getirilen ilk öğretmen okulu olan Darülmualimin-i Rüştiye, 16 Mart 1848 tarihinde açıldı⁸. Okul binası İstanbul'un Fatih semtinde bulunuyordu⁹. Kurumun ilk yöneticisi Yahya Efendi ile birlikte üç öğretmeni ve iki yardımcı personeli vardı¹⁰. Okula 30 öğrenci alınması ve her birine 30'ar kuruş burs

5 Kemal Beydilli, *Türk Bilim ve Matbaacılık Tarihinde Mühendishâne-Mühendishâne Matbaası ve Kütüphânesi (1776-1826)*, Eren Yay., İstanbul 1995, s. 25.

6 Beydilli, *a.g.e.*, s. 50, 58.

7 Nil Sarı, "Mekteb-i Tibbiyye", *DİA*, XXIX, 3.

8 Tayyip Duman-H. Hüseyin Dilâver, "İstanbul'da Açılan İlk Darülmualimîn", *Erdem*, sayı 9/ 26 (1996), s. 653.

9 Takvîm-i Vekayi, sayı 37 (23 Rebiyülevvel 1264).

10 Yahya Akyüz, "Türkiye'de Çağdaş Anlamda Öğretmenlik Mesleğinin Doğuşu", *Türkler*, XV (2002), s. 16.

verilmesi kararlaştırıldı¹¹. Darülmualimin'in başına 1850 yılında müdür unvanıyla Ahmed Cevdet Efendi getirildi. Sonraki yıllarda Maarif Nâzırlıkları da yapacak olan ünlü devlet adamı, hukukçu ve tarihçi Ahmed Cevdet Efendi, 1 Mayıs 1851 tarihinde Darülmualimin'in ilk nizamnamesini hazırladı¹². Bu nizamname Yahya Akyüz tarafından açıklamalarla yayınlanmıştır¹³. Nizamname, ilk burs uygulaması hakkında dikkate değer bilgiler vermesi bakımından önemlidir. Ahmet Cevdet Efendi nizamnameye ekli bulunan ve nizamnamenin gerekçesinin izah edildiği resmî yazıda, okulun 30 öğrencisinin her birine 30'ar kuruş burs verildiğini oysa bu paranın öğrencilerin geçimlerini sağlamaya yetmediğini belirterek mevcut durumun düzeltilmesine dair bazı öneriler sunmuştu. Darülmualimin müdürü öğrenci sayısının 30'dan 20'ye düşürülmesi durumunda öğrenci burslarını 45 kuruş olarak vermenin mümkün olacağını, hâlihazırda mevcut rüştiyelerin öğretmen ihtiyacının alınacak 20 öğrenciyle de karşılanabileceği kanısındaydı. Ayrıca Padişahın okula tahsis etmeyi vadettiği aylık 700 kuruşun da eklenmesi ile burslar 80 kuruşa çıkabilecekti. Böylece öğrencilerin ekonomik sıkıntıları giderilebilecekti.

Ahmed Cevdet Efendi'nin ısrarla burs meselesi üzerinde durması bir medrese geleneği olan *cerre çıkma* usulünü Darülmualimin'de uygulatmak istememesinden kaynaklanıyordu. Bu usule göre medrese talebeleri kutsal üç aylarda derslerini bırakarak taşraya giderler orada köylülere dini nasihatler verirler, namaz kıldırırlar, müezzinlik ederler bunun karşılığı olarak da para ve erzak toplarlardı. Cevdet Efendi eski bir medreseli olarak bir nevi dilencilik olarak gördüğü bu usulün öğrencilerin çalışmalarını kesintiye uğrattığını ve öğretmenlik için gerekli olan vakar duygusuna zarar verdiğini düşünerek yasaklatmıştı. Başarılı gençlerin verilecek yüksek burslarla öğretmenliğe özendirilmesini, geçim kaygısı çekmeden de okullarını zamanında bitirmelerini istiyordu. Ahmed Cevdet Efendi'nin hazırladığı nizamname ve burslar hakkındaki tasarrufu uygun görülerek 29 Mayıs 1851 tarihli irade ile uygulanmasına karar verilmiştir¹⁴. Gerçekten de Darülmualimin-i Rüştiye öğrencilerinin sayısı zamanla artırılmış olsa da burslarını 80 kuruş üzerinden almaya devam etmişlerdir.

İstanbul'da açılan ikinci öğretmen okulu olan Darülmualimin-i Sıbyan'da da öğrencileri teşvik amacıyla burs verildiği görülmektedir. Beyazıt semtinde bir zaman Matbaa-i Âmir'e'nin kullandığı binada 15 Kasım 1868 tarihinde eğitim-öğretime başlayan okul, temel eğitim

11 Duman-Dilâver, *a.g.e.*, s. 654.

12 BOA, MVL, nr. 211/6894, lef 1. Yahya Akyüz, Ahmed Cevdet Efendi tarafından kaleme alınan nizamnamenin tarih kısmında yer alan "Selh-i C 67" ibaresinin Cemaziyülahır ayının son gününü ifade ettiğini ve bunun da TTK Çevirme Kılavuzuna göre 1 Mayıs 1851 tarihine isabet ettiğini belirtmektedir. Yahya Akyüz, "Türkiye'de Öğretmen Yetiştirmenin 160. Yılında Darülmualimin'in İlk Yıllarına Toplu ve Yeni Bir Bakış", *OTAM*, sayı 20 (2006), s. 31. Gerçekten de katalog numarası verilen belgede nizamname metninin altında Ahmed Cevdet Efendinin mührü ve tarihe işaret eden bu ibare bulunmaktadır (lef. 1). Nizamnamenin uygulanmasına izin veren irade-i seniyye 28 Receb 1267/29 Mayıs 1851 tarihinde çıkmıştır (lef. 4).

13 Yahya Akyüz, "Darülmualimin'in İlk Nizamnamesi (1851), Önemi ve Ahmet Cevdet Paşa". *Millî Eğitim Dergisi*, sayı 95 (1990), s. 3-20.

14 BOA, İ.MVL, nr. 211/6894, lef 4.

kurumları olan sıbyan mekteplerine yeni öğretim yöntemlerini bilen nitelikli öğretmenler yetiştirmek amacıyla meydana getirilmişti. Darülmualimin-i Sıbyan'ın eğitim-öğretim süresi iki yıl olarak belirlenmiş ve müdürlüğe o dönemin aydın kişilerinden olan Mehmed Cevdet Efendi getirilmişti¹⁵. Okula ilk yıl 20 öğrenci alınmıştı. Darülmualimin-i Rüştîye'de oluşturulan gelenek bu kurumda da devam ettirilerek öğrencilere 30'ar kuruş burs verilmeye başlanmıştır¹⁶.

Böylece öğretmen okullarında burs uygulaması kurumsallaşmaya başlamıştı. Nitekim eğitim modernleşmesi açısından son derece önemli bir yasal düzenleme olan 1869 tarihli *Maârif-i Umumîye Nizamnâmesi*'nde burs sisteminin belirli kaidelere bağlandığı görülmektedir¹⁷. Nizamnamenin 52. maddesinde İstanbul'da rüştiye, idadi ve sultani kısımlarından oluşacak bir Büyük Darülmualimin'in açılması söz konusu edilmiş, 60. maddede de rüştiye kısmındaki öğrencilere 80, idadi kısmındakilere 100 ve sultani şubesi öğrencilerine 120'şer kuruş burs verilmesi karar altına alınmıştı. Burslar sadece muvazzaf olarak okula kabul edilen öğrencilere verilecekti. Buna göre rüştiye için 40, idadi ve sultani için de 30'ar öğrenci muvazzaf olacak ve burs alabilecek diğer talebeler bundan yararlanamayacaktı. Nizamnamenin 64. maddesinde ise mezun olduktan sonra atandıkları öğretmenlik hizmetinde en az beş sene geçerli bir özre dayanmaksızın görevini terk edenlerden öğrencilikte aldıkları bursların geri alınacağı ihtar edilmiştir. Aynı durum sıbyan ve rüştiye mekteplerinin kadın öğretmen ihtiyacını karşılamak amacıyla oluşturulması tasarlanan darülmualimat mezunları için de geçerli tutulmuştu. Darülmualimat sıbyan şubesine muvazzaf olarak alınacak 25 öğrenciye 30'ar, rüştiye şubesine muvazzaf olarak alınacak aynı sayıdaki öğrenciye 60'ar kuruş burs verilecek, atamaları yapıldıktan sonra görevlerine devam etmeyenlerden aldıkları burslar istirdat edilecekti (Madde 77-78).

Nizamnamede öngörülen Darülmualimat, 1870 yılında açıldı. 26 Mayıs 1871 tarihinde çıkan irade ile sıbyan kısmına alınan 25 muvazzaf öğrenciye 30'ar ve rüştiye kısmına kabul edilen 25 öğrenciye de 60'ar kuruş burs verilebilmesi için gerekli olan aylık 2.250 kuruşun hazinece karşılanması emri verildi¹⁸. Öte yandan Büyük Darülmualimin bünyesinde rüştiye şubesi 1870 yılında eğitim-öğretime başlamış, idadi şubesinin açılması için 1874 yılında faaliyetlere başlansa da bu kısım ancak 1877 yılında tedrisata başlayabilmiştir. Bir belgeden anlaşıldığına göre idadi kısmına 1878 yılı Nisan ayında 11 ve Ekim ayında da dört olmak üzere toplam 15 öğrencinin kayıtları yapılabilmüş ve bu öğrencilere 100'er kuruş olan bursları bağlanabilmiştir¹⁹. Maarif-i Umumiye Nizamnamesinde tasarlanan sultani şubesi ise

15 Mahmûd Cevâd, *Maarif-i Umûmiye Nezâreti Tarihçe-i Teşkilât ve İcraatı*, Matbaa-i Amire, İstanbul 1338, s. 99.

16 BOA, İ. ŞD, nr. 10/484, lef 4 (9 Cemaziyülevvel 1285).

17 BOA, Y.E.E, nr. 112/6; *Düstûr*, I.Tertib, II, s. 184-219.

18 BOA, İ. DH, nr. 614/42823.

19 BOA, MF. MKT, nr. 53/13, (4 Kanun-ı Sani 1294).

hiçbir zaman açılmamıştır²⁰. Öte yandan Darülmuallimin-i Sıbyan, Büyük Darülmuallimin'in dışında bırakılmış ise de idarî yönden bu kuruma bağlanmış ve öğrencilerine 30'ar kuruş burs verilmeye devam edilmiştir.

Maarif-i Umumiye Nizamnamesinde çerçevesi çizilen öğretmen yetiştirme sistemi aradan uzun yıllar geçmesine rağmen tam olarak başarılamamıştı. Gerek bu nedenle gerekse zamanla ortaya çıkan yeni ihtiyaçlar nedeniyle 1891 yılında yeni bir düzenlemeye gidilmek zorunda kalınmıştı. 29 Ekim 1891 tarihinde *Maârif Umûmiye Nizamnâmesinin İkinci Faslının Dârülmuallimîn Hakkındaki Mevâdını Ta'dil Eden Nizamnâme* ile öğretmen okulları yeniden kurgulandı²¹. Nizamnamenin ilk maddesinde Darülmuallimin, her biri iki sene eğitim verecek ibtidai, rüştiye ve aliye şubelerinden müteşekkil bir kurum olarak tasarlanmıştı. Nizamnamenin dokuzuncu maddesine göre ibtidai şubesine 60, rüştiye şubesine 40 ve aliye şubesine 40 olmak üzere okula toplamda 140 öğrenci alınacaktı. Bunlardan ibtidai öğrencilerine 50 kuruş, rüştiyedekilere 75 kuruş ve aliye şubesinde bulunanlara 100 kuruş aylık burs tahsis edilecekti. Bu burslar 13. maddeyle şarta bağlanmıştı; mezun olduktan sonra başka bir mesleğe girenler veya teklif edilen muallimliği sebepsiz yere kabul etmeyenler muallimliğe mahsus hukuk ve imtiyazdan mahrum olacakları gibi tahsilleri müddetince almış oldukları bursları da geri ödeyeceklerdi.

Darülmuallimin öğrencileri için 1891 yılında karar altına alınan burs miktarlarının bir süre sonra azaltıldığı anlaşılmaktadır. Okulun öğrenci sayısının artması nedeniyle idarenin mümkün olduğu kadar çok öğrenciye burs vermek için böyle bir tasarrufa yöneldiği düşünülmektedir. Nitekim Maarif Nezareti tarafından yayınlanan H. 1318/M.1900-1901 yılına ait Maarif Salnamesinde bulunan bir kayıta bu konuda açıklamalar bulunmaktadır. Buna göre Darülmualliminin 80'i ibtidai, 50'si rüştiye ve 41'i aliye şubesinde bulunmak üzere öğrenci sayısı 171'e çıktığından bir süredir ibtidai öğrencilerine 40, rüştiyedekilere 60 ve aliye şubesi öğrencilerine de 80 kuruş şeklinde burs verilmeye başlanmıştı²². Esasında hazinenin öğrenci bursları için tahsis ettiği miktar değişmemiş, daha çok öğrenciye burs verebilmek için miktarlar düşürülmüştü. Buna benzer bir uygulamanın sonrasında da devam ettiği görülmektedir. Nitekim 24 Mayıs 1902 tarihli bir belgeden anlaşıldığına göre öğrenci sayısının 180'i bulması nedeniyle aliye şubesi öğrencilerine verilen burslar bir süredir 70 kuruşa tenzil edilmişti²³. Fakat hazineden *Dârülmuallimîn talebesinin muhassesât-ı şehriyesi* olarak gönderilen 8 bin beş yüz kuruş, 10 bin kuruşa çıkarılınca aliye şubesi öğrencilerine eskiden olduğu gibi 80'er kuruş burs vermek mümkün olmuştur²⁴.

20 Hamza Altın, II. Abdülhamid ve II. Meşrutiyet Devirlerinde Öğretmen Yetiştirme Meselesi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İslam Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 2009, s. 85-86.

21 Düstür, I. Tertib, VI, 1134-1139; Nizamname hakkında ayrıntılı bilgi için bakınız; Kerim Sarıçelik-Öztürk Kart, "1891 Tarihli Darülmuallimin Nizamnamesi", *Edutech Research*, sayı 1 (2023), 48-61.

22 Salnâme-i Nezâret-i Maârif, H. 1318, s. 138.

23 BOA, MF. MKT, nr. 661/31, lef 2.

24 BOA, MF. MKT, nr. 661/31, lef 3.

Darülmualiminin idadi kısmı için 23 Mayıs 1908 tarihinde kaleme alınan bir nizamname layihasında öğrenci burslarıyla ilgili bir kayda rastlanmaktadır. Buna göre okula devam edecek talebeye kırtasiye ve ders kitapları bedeli adıyla aylık 20'şer kuruş verilecektir. Bununla birlikte layihada eğitim kurumu yatılı ve ücretsiz olarak tanımlandığı için öğrencilerin yeme, içme ve barınma gibi temel ihtiyaçlarının devlet tarafından karşılanması öngörülmektedir²⁵. Bu nizamname layihasının uygulamaya girdiğine dair bilgi bulunmasa da II. Meşrutiyet Döneminde darülmualiminler yatılıya çevrilmeye başlayacaklar ve yatılı öğrenciler için burs uygulaması sona erdirilecektir. Bu konuya ayrıntılı biçimde araştırmanın ilerleyen kısmında temas edilecektir.

II. 1. Bursların Kesilmesi Girişimi

İstanbul'da eğitim-öğretim veren öğretmen okullarında burs tahsisinin asıl amacı belirli bir akademik donanıma sahip zeki öğrencileri okullara çekebilmek olmuştur. Hâlihazırda oldukça az olan bu tür öğrencilerin devletin acil ihtiyaç duyduğu bir hizmet alanına yönlendirilmesi anlamı taşıyan bu uygulamayla aynı zamanda sosyal devletin bir gereği olarak fakir gençlerin yüksek eğitim alabilmelerine imkân sağlanmaya çalışılmıştır. Öte yandan burs uygulaması ile yukarıda da bahsedildiği gibi çoğu medrese kökenli olan Darülmualimin öğrencilerinin cerre çıkmalarını önlemek de bir başka amaç olmuştur. Fakat 1888 yılına gelindiğinde aktif olarak eğitim-öğretimi sürdüren Darülmualimin-i Rüştîye öğrencilerinin burslarının Mart ayı itibarıyla tamamen kesildiği görülmektedir. Yeni kayıt yaptırmak isteyen öğrenciler de burs istememek kaydıyla okula kabul edilmeye başlanmıştı. Meclis-i Vükela bu kararın alınmasının nedenini okula kaydolmak isteyenlerin sayısının çoğalmasında açıklanmıştı. Meclise göre, zamanında öğrencileri teşvik etmek için burs uygulamasına gerek duyulmuş, taliplerin artmasıyla da artık buna gerek kalmamıştı²⁶.

Hükümetin bursların kesilmesi yolundaki kararı, burs alan mevcut öğrenciler arasında şok etkisi yaratmış ve öğrencilerin örgütlü bir eyleme girişmelerine neden olmuştur. Nitekim okul öğrencilerinden 53'ü toplu bir dilekçe hazırlayarak mağduriyetlerinin giderilmesi için yönetime başvurmuşlardı²⁷. Öğrencilerin dilekçesinden anlaşıldığına göre okulun büyük çoğunluğunu oluşturan medrese kökenli öğrenciler üç aylarda taşraya giderek erzak toplamaya devam etmekteydiler. Topladıklarıyla senelik ihtiyaçlarının bir kısmını karşılamakta ve verilen bursu da kitap vesaire satın almak için kullanmaktaydılar. Bursların yeniden tahsis edilmemesi durumunda eğitimlerine devam imkânı bulamayacaklardı²⁸. Dilekçede ifade edilen bilgilerden Ahmed Cevdet Efendi'nin Darülmualimin-i Rüştîye müdürüyken öğrenci burslarını artırma gerekçesi olarak ortaya koyduğu olumsuzlukların sonlandırılmadığı ve

25 Umut Kaya, "Dârülmualimîn İle İlgili Bir Nizamname Layihası ve Dârülmualimîn'e Giriş Sürecinde Bir İmtihan", *Yalova Sosyal Bilimler Dergisi*, sayı 5 (Ekim 2012-Mart 2013), s. 48.

26 BOA, MV, nr. 49/14.

27 BOA, İ. DH, nr. 1125/87927.

28 BOA, Y. PRK AZJ, nr. 14/48, (15 Eylül 1304).

cerre çıkma alışkanlığının öğrenciler arasında devam edegeldiği anlaşılmaktadır. Her ne olursa olsun bursların kesilmesi bu gelire alışmış öğrencileri hareketlendirmiş ciddi risklere rağmen topluca bir girişime itmişti. Hükümet bu olayın yayılmasını istemediğinden, burs istememek şartıyla okula kaydedilenler dışındaki öğrencilere eskiden olduğu gibi 80'er kuruş burs verilmesi yolunda bir karar alarak geri adım atmıştır. 30 Kasım 1889 tarihinde çıkan irade ile de Kasım ayı itibariyle burslar tekrar ödenmeye başlanmıştır²⁹. Fakat mesele burada kapanmamıştı. Çünkü burs istememek şartıyla okula kayıtları yapılan öğrenciler ayrımcılığa uğradıklarını düşünmekteydiler. Kendilerine de burs verilmesini ısrarla talep ediyorlardı. Memnuniyetsiz gruba eski öğrencilerden olup da bursun kesilmesi üzerine aylarca burs alamayarak kayıp yaşayan ve bu dönem alacaklarının verilmesini isteyen öğrenciler de katılmıştı. Böylece sayıları altmışı bulan bu öğrenciler istekleri yerine getirilmezse okulu boykot edeceklerini ve durumlarını Cuma Selamlığında Padişah'a bizzat dilekçe ile bildireceklerini ifade etmeye başlamışlardı³⁰. Okul yönetimi öğrencilerin maaş istemeyeceklerine dair verdikleri senetleri hatırlatarak sert bir tutumla olayların önünü almaya çalışmışsa öğrencilerin bir kısmı tutumlarında ısrarcı olmaya devam etmişti. Bu durum Maarif Nezareti ile Sadaret arasında bir dizi yazışmanın konusu olacaktı. Nezaret, bu olaylarda elebaşı olarak öğrencilerden Mustafa Ramih Efendi'yi görmekteydi. Nitekim Mustafa Ramih ve bir grup arkadaşı öğrenimlerine devam etmek isteyen öğrencilere imzalatılan varakayı, maaşlarını almadan imzalamak istemeyerek diğer öğrencilere kötü örnek olmaya devam etmişlerdi³¹. Maarif Nazırı, 28 Ekim 1891 tarihli yazısıyla birinci derecede *müfsîd* ve *muhrik* olarak gördüğü Mustafa Ramih'in memleketi Ankara'ya sürülmesi ve öğrencileri eylem yapmaya teşvik ettiğinden şüphelendiği okul öğretmenlerinden Mahrukizâde Cafer Bey'in de soruşturmaya tabi tutulması hususunu Sadarete arz etmişti. Tüm bu olaylar yaşanırken bir taraftan da Nezaret, Darümuallimini ıslah edeceğini düşündüğü bir çalışmayla da meşgul olmaktadır. Nihayet bu çalışmalar meyvesini vererek Maarif Umumiye Nizamnamesinin Darümuallimin hakkındaki maddelerini değiştiren yeni nizamname şeklinde formüle edilen yasal çerçevenin 29 Ekim 1891 tarihinde Darümualliminde uygulanması kararı verilmişti. Yeni nizamnamede öğrencilere burs verilmesine dair maddeler de bulunduğundan Darümuallimindeki öğrenci boykotu sona ermişti. Maarif Nazırı öğrencilerin derslerine devam etmesinden memnun olmuş ve Sadarete yeni bir yazı göndererek bu öğrencilerin fakir ailelerin çocukları olduğunu, esasen giriştikleri işlerin çok da önemli bir şey olmadığını ifade ederek eski yazının dikkate alınmamasını istirham etmişti³². Sadrazam bunun üzerine Mustafa Ramih Efendi'nin nedameti dolayısıyla af edilmesine, Cafer Bey hakkında da herhangi bir soruşturma açılmamasına karar vermiştir. Fakat Mustafa Ramih Efendi bundan sonra Zaptiye Nezareti tarafından böyle işlere girişmemesi için devamlı bir gözetim altında tutulacaktır³³.

29 BOA, İ. MMS, nr. 108/4636, lef 9.

30 BOA, İ. DH, nr. 1248/97819, (11 Teşrin-i Evvel 1307).

31 BOA, MF. İBT, nr. 28/22.

32 BOA, YA. HUS, nr. 252/114, lef 2.

33 BOA, YA. HUS, nr. 252/114, lef 1.

II. 2. Burs Tahsisi Usulü

İstanbul'da eğitim-öğretim veren öğretmen okullarında burslarının tahsisi, kesilmesi veya istirdadına dair kuralların genel çerçevesi resmi metinlerle belirlenmişti. Fakat burs usulünün uygulama safhasında birçok problemle karşılaşmıştır. Araştırmanın bu kısmında öğretmen okullarından birinci derecede sorumlu bir kurul olan Maarif Meclisinin karşılaşılan problemlerde ortaya koyduğu çözümlere odaklanmak suretiyle burs uygulamalarının ayrıntıları ortaya çıkarılmaya çalışılacaktır.

Öğretmen okulları öğrencileri muvazzaf ve gayr-i muvazzaf olmak üzere iki şekilde okula alınırlardı. Muvazzaf öğrenciler burs verilen öğrencilerdi. Yukarıda da işaret edildiği gibi yıllar içinde alınan kararlarla şubelerdeki muvazzaf öğrenci miktarları değişmişti. Maarif Meclisi yer yer burs miktarını azaltmak suretiyle daha çok öğrenciye burs vermek ya da hazineden tahsis edilmiş burs ödeneğini Darülmualimin içinde farklı şubelere kaydırmak gibi uygulamalara da başvurmuştu. Nitekim Maarif-i Umumiye Nizamnamesi ile oluşturulması tasarlanan Büyük Darülmualimin için muvazzaf öğrenci dağılımı rüştiye için 40, idadi ve sultani şubeleri için de 30'ar öğrenci ile sınırlanmışken 1878 yılına ait bir belgeden buna uyulmadığı tespit edilmektedir. O yıl için rüştiye şubesindeki muvazzaf öğrenci sayısı 76 olarak görülmektedir. Bunlardan 44 öğrenci şahadetname alarak okuldan mezun olma durumunda olduklarından bunların yerine okulun burs almayan aynı sayıdaki öğrencisine *kaide-i teselsülük icrasıyla* burs bağlanmasına karar verilmiştir³⁴. Nizamnamede tasarlanan sultani şubesinin açılmamış olması ve idadi şubesi için de yeni yeni öğrenci alımına başlanması nedeniyle Maarif Meclisinin rüştiye şubesindeki burslu öğrenci sayısını artırdığı ve hazineden tahsis edilen ödeneği bu şekilde kullandığı anlaşılmaktadır. Okulun burs almayan öğrencilerine mahlûl kalan bursun verilmesinde öncelik öğrencilerin kıdemi olsa da bazı durumlarda Maarif Meclisinin müdahalesi ile fakir öğrencilere burs tahsisi yapıldığı görülmektedir. Öyle ki 12 Nisan 1875 tarihinde Maarif Meclisinin tensibi ile Darülmullimin-i Sıbyan ikinci sınıf öğrencilerinden Bekir Efendiye fakir hâli sebebiyle aylık 30 kuruş burs bağlanmasına karar verilmiştir³⁵.

Öğrencilere burs verilmesi eğitim-öğretimin devam ettiği süreler için geçerliydi. 25 Ağustos 1877 tarihli bir belgede Maarif Meclisi, okul yönetiminden Darülmualimin-i Rüştiye birinci sınıfın tahsil müddetini ikmal ettiğinden dolayı Ağustos ayı başı itibariyle bursların kesilmesini ve gereğinin muhasebeye bildirilmesini talep etmişti³⁶. Anlaşıldığı kadarıyla derslerin devam etmediği tatil dönemlerinde de öğrenci bursları da verilmemekteydi. Bunun yanında çeşitli sebeplerle izin almış bulunan öğrencilerin de izinleri süresince bursları kesilmekteydi. Mesela Darülmualimin-i Sıbyan birinci sınıf öğrencisi Keşanlı Salih Efendi,

34 BOA, MF. MKT, nr. 53/60.

35 BOA, MF. İBT, nr. 6/25.

36 BOA, MF. MKT, nr. 51/6.

babasının vefatı nedeniyle babasından kalan işleri yoluna koyabilmek için bir süre izin istemiş, kendisine yokluğunda burs almamak kaydıyla izin verilmişti³⁷. Okula mazeretsiz bir şekilde dört ay gelmeyen Lofçalı Abdülkerim Efendi'nin rahatsızlığı sebebiyle iki ay hastanede kaldığı anlaşıldığından kendisine sadece hastanede geçirdiği iki ayın bursunun verilmesine karar verilmişti³⁸. Hastalığı sebebiyle okula gelemeyenler bu durumlarını kanıtlamaları hâlinde bursları kesilmiyordu. Fakat üç aylarda erzak toplamak maksadıyla taşraya gidenler için bunun geçerli olmadığı anlaşılmaktadır. Nitekim Darümuallimin-i Rüştiye'de birinci sınıf öğrencisi olan Ereğlilî Eyüp Sabri Efendi, üç aylar sebebiyle Gördes'e gitmiş ve orada hastalanmıştı. Sabri Efendi hastalığı nedeniyle gidemediği okulundan birikmiş burslarını talep etmişti³⁹. Maarif Meclisi 26 Nisan 1875 tarihinde aldığı kararla hastalığına rağmen bu öğrenciye burs verilemeyeceğine hükmetmişti⁴⁰.

Maarif-i Umumiye Nizamnamesinin 64. maddesinde yukarıda da belirtildiği gibi burs alan öğrencilerin mezuniyetlerinden sonra öğretmenlikte beş yıl hizmet etmeleri beklenmekteydi. Buna uyulmaması durumunda öğrencilikte aldıkları bursları kâmilan iade etmeleri gerekirdi. Nizamnamede bu zorlayıcı hükümlerle mezun öğrenciler, öğretmenliğe yönlendirilmek istenmişti. Fakat çeşitli sebeplerle atandıkları yerlerde bu kadar süre görev yapmak istemeyenlere de rastlanmaktaydı. Bu durumda da nizamname hükmü uygulanmıştır. Öyle ki Darümuallimin mezunlarından Demircili İsmail Efendi, Hanya rüştiyesine muallim-i evvel olarak atanmış, bir süre hizmet ettikten sonra rahatsızlığını öne sürerek geçici olarak görevinden ayrılmıştı. Bu kişinin İstanbul'a gelerek Zaptiye Nezareti Mektubî Kaleminde bir memuriyete girdiği anlaşılmıştı. 15 Mayıs 1873 tarihinde alınan kararla İsmail Efendi'nin öğrenciliği sırasında aldığı bursların geri alınmasına karar verilmiştir⁴¹. Bir başka istirdat uygulaması bir dönem Mecidiye rüştiyesinde öğretmenlik yapmış olan Hasan Efendi için söz konusu olmuştu. Görev yaptığı okuldan istifa dilekçesi verip cevabını beklemeden İstanbul'a gelen Hasan Efendi, Maarif Meclisince celp edilmiş ve kendisine başka bir yere tayin edilme teklifi sunulmuştu. Fakat bu teklifi kati surette ret eden Hasan Efendi'nin öğrenci bulunduğu üç yıl zarfında aldığı bursların kâmilan istirdadına hükmedilmiştir⁴². Öte yandan atandıkları yerlerde disiplinsizlik yapan, meslekten atılma durumuna gelen öğretmenler için de bursların geri alınması söz konusu olmuştur. Nitekim Elbistan rüştiye mektebi öğretmeni Ahmet Efendi'nin resmî tatil olmayan zamanlarda okulu kapatarak memleketine gittiği tespit edildiğinden, bu kişinin bir daha böyle bir şeye kalkışması durumunda meslekten çıkarılmasına ve darümualliminde almış olduğu bursların istirdat edilmesine karar verilmiştir⁴³.

37 BOA, MF. MKT, nr. 29/150, (23 Haziran 1291).

38 BOA, MF. İBT, nr. 8/83, (29 Haziran 1292).

39 BOA, MF. İBT, nr. 6/59, (1 Nisan 1291).

40 BOA, MF. MKT, nr. 27/137.

41 BOA, MF. İBT, nr. 3/28.

42 BOA, MF. MKT, nr. 16/80, (24 Kanun-ı Evvel 1289).

43 BOA, MF. MKT, nr. 21/99, (17 Şevval 1291).

III. Vilayet Öğretmen Okullarında Burs Usulü

İlk öğretmen yetiştiren kurumlar başkent İstanbul'da açılmışlardı. Esasen İstanbul şehri modern eğitim uygulamalarının ilk denendiği pilot bölge olmuştu. Bir devlet politikası olarak bunda başarılı olunması durumunda uygulamalar ülkenin diğer bölgelerinde yaygınlaştırılma yoluna gidilirdi. Nitekim rüştiyeler İstanbul'da başarılı sonuçlar verince bu okullar 1852 yılından sonra vilayetlerde de açılmaya başlanmıştı. Benzer şekilde temel eğitimde *usûl-i cedid* uygulamaları İstanbul mekteplerinde denendikten sonra ülke genelinde yaygınlaştırılma kararı alınmıştı. İstanbul'da bulunan darümualliminler yeni usulleri bilen yetkin öğretmenler yetiştirmeye başlamışlardı. Bu okulların mezunları da genellikle İstanbul ve çevresindeki okullara atanmışlar, çok azı taşrada görevlendirilebilmişti. Vilayetlere atananlar da genellikle öğrenci kontenjanı artırılmış olan Darümuallimin-i Rüştiye mezunları olmuştu. Buna rağmen vilayetlerde her geçen gün çoğalan rüştiye mekteplerine ancak birer adet öğretmen, muallim-i evvel olarak gönderilebilmiş bu okulların diğer öğretmenleri yerel kaynaklardan sağlanma yoluna gidilmişti⁴⁴. Taşradaki sıbyan mektepleri için durum daha da vahimdi. Çünkü Darümuallimin-i Sıbyan'dan her yıl verilen 20-30 mezunla ülkedeki sıbyan mekteplerinin öğretmen ihtiyacının karşılanması imkânsızdı. İşte bu gerekçelerle 1872 yılında öğretmen yetiştirme alanında yeni bir politika devreye sokularak vilayet merkezlerinde birer darümuallimin-i sıbyan açılmasına karar verilmiştir⁴⁵.

Vilayetlerde ilk öğretmen okulları ancak 1875 yılında Bosna, Girit ve Konya'da açılabilmişti⁴⁶. 1880 yılından sonra maarif müdürlerinin vilayetlere atanmasıyla birlikte birçok vilayette darümualliminler kurulmaya başlandı. Çünkü maarif müdürlerinin ilk görevi gittikleri yerlerde yeni usule göre eğitim öğretim yapabilecek öğretmenler yetiştirip, sıbyan mekteplerini islah etmek olduğundan bu işle titizlikle ilgilenmişlerdi⁴⁷. Öyle ki 1905/1906 eğitim-öğretim yılı itibariyle İstanbul dışında ülkede hizmet veren darümuallimin sayısı 32'yi bulmuştu⁴⁸.

Öğretmen okullarının 1872 yılı itibariyle vilayetlerde de açılması söz konusu edilmişti. Fakat İstanbul'da bulunan öğretmen okullarında olduğu gibi taşra okullarında da öğrencilere burs verilmesine dair resmî bir karar alınmış değildi. Hükümet, hazineye ciddi bir yük getirecek böyle bir sorumluluğu üstlenmemişti. Anlaşıldığı kadarıyla Darümuallimin öğrencilerine burs vermek isteyen vilayetler, yerel gelirleri veya vatandaşların yardımı suretiyle temin edecekleri varidatı karşılık göstermeleri durumunda hükümet bunu desteklemekteydi. Hatta bazı durumlarda hazineden yardım da sağlayabilmekteydi. Mesela Konya vilayeti,

44 Selçuk Akşin Somel, *Osmanlı'da Eğitimin Modernleşmesi (1839-1908)*, İletişim Yay., İstanbul 2010, s. 163.

45 Cemil Öztürk, *Türkiye'de Düünden Bugüne Öğretmen Yetiştiren Kurumlar*, MEB. Yay., İstanbul 2005, s. 15.

46 Berker, *a.g.e.*, s. 142.

47 Öztürk, *a.g.e.*, s. 15.

48 Altın, *a.g.t.*, s. 144.

şehir merkezinde açmayı düşündüğü darümuallimine 30 öğrenci kabul etmeyi ve her bir öğrenci için 30'er kuruş burs vermeyi tasarlıyordu. Bu okulun yıllık masrafının burslarla birlikte yaklaşık 30 bin kuruş tutacağı tahmin edilmekteydi. Vilayet, masrafların 18 bin kuruşunun mahalli kaynaklardan temin edilebileceğini umuyordu. Hükümet, vilayetin bu çabalarını destekleyerek bütçeden 12 bin kuruş tahsisat ayırmayı uygun bulmuştu⁴⁹. Konya Darümuallimini böylece 1875 yılında açılmış ve öğrencilerine 30 kuruş üzerinden burs vermeye başlamıştır.

Vilayetlerin darümualliminlerde burs verebilmek için müracaat ettikleri mahalli gelirler; maarif vergisinin vilayetlere ayrılmış bölümü, avarız varidatı, evkaf-ı münderise gelirleri ve iane suretiyle halktan topladıkları yardımlardı. Maarif vergisi ya da *maarif hisse-i ianesi* 1872 yılında ziraat ürünlerinden alınan aşar vergisine %10 oranında ek zam yapılması ile oluşturulmuştu⁵⁰. 1887 yılında ürünlerden alınan %11,5 verginin içinde maarifin payı %0,5'e düşürülmüştü. Maarif vergisinin önceleri dörtte üçü vilayetlere kalır dörtte biri de İstanbul okulları için merkeze gönderilirdi. 1887 yılı itibariyle merkez, verginin yarısını almaya başlamıştır⁵¹. Vilayetlerin diğer bir geliri, zamanında hayırsever kimselerce mahallelinin avarız vergilerini ödemek amacıyla oluşturulmuş olan avarız vakıflarının akarları ve mevcut paraları olmuştu. Tanzimat Döneminde avarız vergilerinin kaldırılmasıyla boşa çıkmış olan bu tür vakıfların gelirleri 1872 yılından itibaren vilayetlere maarif masraflarını karşılamak için bırakılmıştı⁵². Bunlara 1882 yılında çıkarılan bir talimatla işlevini yitirmiş, münderis hâle gelmiş vakıfların gelirleri de eklenmek suretiyle vilayetlerin eğitime harcaacakları mühim bir kaynak oluşturulmuştu⁵³. Vilayetler ayrıca iane suretiyle vatandaşlardan yardım toplamaya da devam etmişlerdi. Esas itibariyle temel eğitim için tahsis edilmiş olan bu gelirleri vilayetler, darümualliminlerin finansmanında kullanmaktan da geri durmamışlardır. Öyle ki Aydın Vilayetinde 1902 yılında bir darümuallimin-i sıbyan açılması ve 30 öğrenciye 20'er kuruş burs verilmesi söz konusu olmuştu. Maarif Nezareti, başvuruyu değerlendirerek vilayetçe mahalli maarif gelirlerinden bir karşılık bulunması hâlinde öğrencilere burs tahsis edilebileceğini vilayete bildirmişti. Bunun üzerine Aydın Maarif Müdürlüğü gerek burs ödeneği gerekse okulun bevvab maaşı ve müteferrik masrafları için gerekli aylık 740 kuruşun mahalli maarif varidatından karşılanması yolunda bir çalışma yapmaya başlamıştı. Maarif Müdürlüğü, kayıtlardan Aydın ve Nazilli kazalarının aylık 200'er kuruşu, Söke kazasının 140 kuruşu, Bozdoğan ve Çine kazalarının da 100'er kuruşu mahalli maarif varidatından ayırmak suretiyle maarif komisyonuna gönderebileceklerini tespit etmişti. Bunun üzerine

49 BOA, ŞD, nr. 207/23, (21 Haziran 1290); MF. MKT, nr. 22/22, (21 Teşrin-i Sani 1290).

50 Mahmüd Cevâd, *a.g.e.*, s. 126.

51 Bayram Kodaman, *Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi*, TTK Yay., Ankara 1991, s. 159.

52 Kerim Sarıçelik, "Osmanlı Devleti'nde Avarız Varidatının Maarife Devredilmesi", *Tarihin Peşinde*, sayı 18 (2017), s. 235-236.

53 Yakup Karataş, "Sultan II. Abdülhamid'in Eğitim Politikalarının Mali Bir Veçhesi: Evkâf-ı Münderisenin Maarife Terki", *Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, sayı 57 (2016), s. 1842.

kaymakamlıklardan her ay düzenli olarak bu paraların vilayet merkezine aktarılması talep edilerek bir fon oluşturulmuştur⁵⁴. Benzer şekilde 1902 yılında Üsküp Darülmuallimin-i Sıbyan'ında 20 öğrenciye aylık 30'ar kuruş olarak verilmekte olan burslar da mahalli maarif gelirlerinden sağlanmıştı. Fakat 1903 yılında okulun birinci sınıfına 20 öğrencinin alınmasıyla mevcut 40'a çıkmıştı. Yeni öğrencilere burs verebilmek için mahalli gelirlerde bir karşılık bulunamamıştı. Bu durumda Kosova Vilayeti, Maarif Nezareti'ne müracaat ederek, maarif vergilerinin merkeze ait kısmından bu masrafın karşılanması için izin istemişti⁵⁵. Uzun yazışmalardan sonra nihayet Maarif Nezareti, vilayetin isteğini kabul ederek 22 Mart 1904 tarihli emriyle bu öğrencilerin kayıt tarihleri esas alınmak kaydıyla burslarının ödenmesine karar vermiştir⁵⁶.

Vilayetler mahalli gelirleri yettiği surette darülmuallimin öğrencilerine burs vermeye çabalıyorlar veya hazineден bu konuda tahsisat koparmaya gayret ediyorlardı. Çünkü vilayet öğretmen okullarının öğrenci bulabilmeleri ya da mevcut öğrencilerini okulda tutabilmeleri büyük ölçüde öğrencilerine burs vermelerine bağlıydı. Örneğin Musul Darülmuallimini öğrencilerine burs veremediğinden dolayı 1901 yılı itibariyle sadece dokuz öğrenci ile eğitim-öğretimini sürdürebiliyordu⁵⁷. Musul Maarif Meclisi, Maarif Nezaretine gönderdiği 4 Mart 1902 tarihli resmi yazısında, tabloyu bütün açıklığıyla izah etmekteydi. Darülmuallimin öğrencilerinin çoğu yaşlarını almış kimselerdi. Bunlardan bazıları evli ve çocukluysa. Talebelere 30'ar kuruş burs verilmez ise öğrenimlerine devam etmeleri mümkün değildi. Bu şartlarda okula öğrenci bulunmasına da imkân yoktu. Musul'un mahalli maarif gelirleri çok düşük olduğundan vilayetçe buraya kaynak aktarılamamaktaydı. Musul Maarif Meclisi bu nedenlerle Nezaretten Darülmualliminde 20 öğrenci için burs kontenjanı açılmasını ve gerekli ödeneğinde maarif hissesinden sağlanmasını ısrarla talep etmişti. Nezaret, 14 Nisan 1902 tarihinde verdiği cevapta Musul vilayetinin kanuna aykırı olarak vilayette görev yapan sıbyan mektebi öğretmenlerinin maaşlarını ödemek için dahi maarif hissesinin merkeze ait kısmına tecavüz ettiğini, dolayısıyla bu kaynaktan daha fazla para harcanamayacağını bildirerek Meclisin talebini ret etmişti⁵⁸. Yıllar geçmesine rağmen okulun öğrenci sorununun bir türlü halledilemediği anlaşılmaktadır. Nitekim Musul Maarif Meclisine ait 12 Ocak 1905 tarihli belgeden anlaşıldığına göre Darülmuallimin müdüriyeti okula talebe kaydetmek amacıyla vilayetin her tarafında teşviklerde bulunmuş, ancak burssuz eğitime devam edebilecek öğrenci bulamamıştı. Bunun üzerine Meclis, öğrencilerin bir kısmına olsun burs verebilmek için düzenli bir gelir arayışına girmişti. Neticede finansman sağlayabilecek iki yol olduğu ortaya çıkmıştı. Birincisi diğerlerine nazaran yüksek maaş alan öğretmenlerin maaşlarında kesintiye gitmek suretiyle bir fon yaratmaktı. Nitekim merkezdeki ibtidai mektep muallimlerine 150

54 BOA, MF. İBT, nr. 118/90, (16 Nisan 1318).

55 BOA, MF. İBT, nr. 130/108, (27 Kanun-ı Sani 1318).

56 BOA, MF. MKT, nr. 696/53.

57 BOA, MF. MKT, nr. 507/41.

58 BOA, MF. MKT, nr. 623/14.

Tablo: İstanbul Öğretmen Okullarında Öğrenci Bursları				
Yıl	Darülmualimin-i İbtidai	Darülmualimin-i Rüştiye	Darülmualimin-i İdadi/Alıye	Darülmualimin-i Sultani
1848	-	30 kuruş	-	-
1851	-	80 kuruş	-	-
1868	30 kuruş	80 kuruş	-	-
1869	30 kuruş	80 kuruş	100 kuruş	120 kuruş
1891	50 kuruş	75 kuruş	100 kuruş	-
1900-1901	40 kuruş	60 kuruş	80 kuruş	-

kuruş maaş verilirken şehrin etrafında bulunan on köyün mektep muallimleri 190 kuruş maaş almaktaydı. Bunların 150 kuruşa tenziliyle aylık 400 kuruş tasarrufta bulunmak mümkün olabilecekti. İkinci yol, Şeyh Adî Medresesinde aylık 60 kuruş maaşla muvazzaf olan 15 talebeden beşinin tenziliyle hâsıl olacak 300 kuruşun bu işe tahsisiydi. Maarif Nezareti muallim maaşlarının azaltılmasını uygun bulmuş ve tasarruf edilecek aylık 400 kuruşun 13 öğrenciye 30'ar kuruş burs olarak verilmesine karar vermiştir⁵⁹.

Darülmualiminlerde burs uygulaması öğrenci temininde önemli bir faktördü. Bununla birlikte vilayetler bu usulü, mezunların öğretmenliğe yönlendirilmesine hizmet edecek hukuki bir bağlayıcılık getireceği gerekçesiyle faydalı buluyorlardı. Nitekim daha önce de üzerinde durulduğu gibi darülmualimin mezunları verilen görevi kabul etmezler ya da beş yıl boyunca görevlerini terk ederlerse öğrenimleri sırasında aldıkları bursları iade etmek zorundaydılar. Ancak burs verilmeyen öğretmen okulları mezunları için doğal olarak böyle bir mecburiyet yoktu. Dolayısıyla mezunlardan çok azı verilen görevleri kabul ederek köy ve kasabalarda öğretmenlik yapmaktaydı. Nitekim Hüdavendigâr Maarif Müdürü'nün Maarif Nezaretine gönderdiği 5 Nisan 1902 tarihli resmi yazıda bu durum çarpıcı bir şekilde ortaya konmuştu. 1884 yılında açılan vilayet darülmualimininden resmî yazının hazırlandığı tarihe kadar toplam 103 talebeye şahadetname verilmişti. Mezunların sayısının azlığı bir tarafa bunlardan 16'sı bile öğretmenlikte değerlendirilememişti. Çoğu medrese talebesi olan öğrenciler mezun olduklarında kendilerine teklif edilen görevleri, *medrese derslerine devam ettikleri ve icazetname almaya az kaldığı veya İstanbul'daki darülmualimine devam etmek istediklerini* beyan ederek kabul etmek istememekteydiler. Maarif Müdürü, bu sonucu okulda öğrencilere burs verilmemiş olmasına bağlıyordu. Şayet bu öğrencilere burs verilmiş ve görevi kabul etmeyenlerden aldığı burslar geri istenmiş olsaydı birçoğunun öğretmenliği meslek olarak sürdürecekleri kanaatindeydi. Bu nedenle Müdür, yazısında İzmir, Selanik ve Edirne darülmualiminlerinde olduğu gibi talebelere mezuniyetlerinde öğretmenlik yapmak şartıyla aylık 30'ar kuruş burs verilmesi için kaynak arayışına girişildiğini belirtiyordu. Neticede Afyonkarahisar'a ait evkaf-ı münderise varidatından yıllık 4.800 kuruş fazla kaldığı tespit edilmiş ve bu parayla 13 öğrenciye burs tahsis edilmesine karar verilmişti⁶⁰.

59 BOA, MF. MKT, nr. 845/65.

60 BOA, MF. İBT, nr. 116/123.

Erzurum'da eğitim-öğretim veren darümuallimin mektebinde de 1906 yılı itibariyle öğrencilere burs verilmemekteydi. Muhtemelen mahalli maarif gelirleri az olduğu için öğrenci bursları için bir kaynak oluşturulamamıştı. Oysa bu okulun öğrencilerinin neredeyse tamamı köylerden gelen gençlerdi. Bunlardan bir kısmı fakir olduklarından ikamet edecek yer bulamıyorlar, geçimlerini temin edemiyorlardı. Vilayet Maarif Meclisi azası olan Evkaf Muhasebecisi Fehmi Efendi'nin gayretleriyle okulun bir dershanesi yatakhane hâline getirilerek geçici bir çözüm bulunmaya çalışılmıştı. Vilayet, fakir öğrencilerin maiyetlerini temin edebilmeleri için ileride memuriyete tayinlerinde maaşlarından istirdat edilmek üzere günlük 60'şar para verilmesi yolunda bir karar almıştı⁶¹. Maarif Nezareti bunu uygun bulmuş olsa da gerek okulda yatılı kısmın tesis edildiği gerekse şartlı burs uygulamasının sürdürüldüğüne dair bir bilgi bulunmamaktadır.

Vilayet darümualliminlerinin leyli yani yatılı hâle getirilmesi II. Meşrutiyet Dönemi'nde söz konusu olmuştur. Maarif Nezareti, mektepte öğrencileri daimi surette terbiye altında bulundurmanın birçok faydaları olduğunun görülmesi, yatılı öğrencilerin gündüzlülere nispetle daha başarılı olmaları gibi nedenlerle 1910 yılından sonra öğretmen okullarının peyderpey yatılı hâle getirilmesine karar vermişti⁶². Gerçekten de o yıl içinde 14 darümualliminde leyliye tahvil çalışmalarına başlanmıştı⁶³. Bu durum okullardaki burs sisteminin de yeniden düzenlenmesine yol açmıştı. Artık leyli darümualliminlerde öğrencilerin barınma, yemek ve giyecek gibi temel ihtiyaçları meccanen karşılandığından bu okul öğrencilerine yönelik burs uygulaması sona ermiş, nehari darümuallimin öğrencilerine ise okula kabulden mezuniyete kadar burs verilmesine karar verilmiştir. Öyle ki 1911 yılı itibariyle neharilerin tamamında öğrencilere burs tahsis edildiği görülmektedir⁶⁴. Burs masrafları Maarif Nezareti bütçesinden gönderilen tahsisat içinden karşılanmaya başlanmıştı⁶⁵.

II. Meşrutiyet Döneminde burs miktarları aylık 40 kuruş düzeyindeydi. O günün şartlarında bu parayla bir öğrencinin aylık temel ihtiyaçlarını karşılamasının mümkün olmadığı anlaşılıyor. Nitekim Kastamonu Maarif Müdürü, darümuallimin öğrencilerine verilen 40 kuruşla bir mesken dahi kiralanamayacağını vurgulayarak bu parayla geçinmenin imkânsızlığı üzerinde duruyordu. Müdür çözüm olarak da okulun yatılıya çevrilmesini bu mümkün olmazsa bursların en azından 60 kuruşa yükseltilmesini talep ediyordu⁶⁶. Benzer şekilde Erzurum vilayeti tarafından 1 Kasım 1910 tarihinde Maarif Nezaretine gönderilen resmî yazıda; tahsis edilen 40 kuruş bursun yeterli gelmediği, yatılıya çevrilmedikçe öğrencilerin mağduriyetlerinin giderilemeyeceği belirtilerek okulun bir an önce yatılı hâle getirilmesi istihham edilmekteydi⁶⁷. Vilayetler burs miktarının

61 BOA, MF. MKT, nr. 821/26.

62 BOA, MF. İBT, nr. 328/18.

63 BOA, MF. İBT, nr. 345/3, lef 2.

64 BOA, MF. İBT, nr. 347/21.

65 BOA, MF. İBT, nr. 356/13.

66 BOA, MF. İBT, nr. 397/7, (23 Şubat 1325).

67 BOA, MF. İBT, nr. 345/3.

artırılmasından çok, okulların yatılıya çevrilmesinin başta barınma olmak üzere birçok sorunu çözeceğini düşündüklerinden resmî yazılarında bu konu üzerinde ısrarla durmaktaydılar. Maarif Nezaretinin isteği de aslında bütün darümualliminlerin yatılı hâle getirilmesiydi. Ancak malî imkânsızlıklar nedeniyle bunun kısa sürede başarılması mümkün değildi. Nitekim bütün çabalara rağmen 1913 yılı sonu itibarıyla halen Erzurum, Basra, Halep, Trabzon, Musul, Mamuretülaziz ve Van darümualliminleri yatılıya çevrilememiş, nehari olarak kalmıştı⁶⁸.

Maarif Nezareti vilayet darümualliminlerinde verilmekte olan bursların düşüklüğünün farkındaydı. Öyle ki Maarif Meclisi 1910 yılında bursların gayet cüzi olması sebebiyle artık tatil günlerinde kesilmemesi kararı almıştı⁶⁹. 1911 yılı sonlarında da burs miktarlarının artırılması yolunda bazı adımlar atıldığı görülmektedir. Mesela Musul Darümuallimin Mektebi'nde verilmekte olan 40 kuruş bursun 60 kuruşa çıkarılması için tahsisat artırılmıştı. Ancak vilayete gönderilen tahsisat pusulasından burs kontenjanının 100 öğrenciyle sınırlandırıldığı anlaşılmıştı. Oysa okulun mevcut 87 öğrencisi bulunduğundan bu hesaba göre kayıtları başlamış olan birinci sınıflara sadece 13 öğrenci alınabilecekti. Okul idaresi bursların 40 kuruş üzerinden verilmesi durumunda okula daha çok öğrencinin kaydedebileceğini gerekçe göstererek eski uygulamanın devamında ısrarcı olmuştu⁷⁰.

Maarif Nezareti öğretmen okulları için tahsisat göndermeye 1913 yılı başlarına kadar devam etmiş ve nehari mektep öğrencilerinin bursları bu tahsisat içinden karşılanmıştı. 26 Mart 1913 tarihinde kabul edilen *İdâre-i Umûmiye-i Vilâyât Kanûn-ı Muvakkati* ile vilayetlere hususi bütçe yapma hakkı tanınca öğretmen okullarının her türlü masrafları da vilayet hususi idarelerine bırakılmıştır⁷¹. Böylelikle vilayetler leylî ya da nehari darümualliminleri kendi bütçelerinden fonlamaya başlamışlardır.

Yukarıda da bahsedildiği gibi ülkede hizmet veren bütün öğretmen okullarının yatılı hâle getirilmesi için yoğun çaba sarf edilmişti. Vilayet merkezlerindeki neredeyse bütün darümualliminler yatılıya çevrilmişlerdi. Fakat öğretmenin açığının bir türlü kapatılamaması nedeniyle yeni okullara ihtiyaç duyulmaktaydı. Vilayetler bir ölçüde mevcut darümualliminlerden mezun olanları vilayet dâhilinde istihdam edebiliyorlardı. Ancak öğretmen okulu bulunmayan bağımsız livalar bu konuda büyük sıkıntılar çekmekteydiler. O nedenle hükümet 1914 yılı yazında bağımsız liva yönetimlerinden liva merkezinde birer nehari darümuallimin açılması için gereğinin yapılmasını istemiştir. Resmi yazıdan anlaşıldığına göre livalar bir an önce oluşturacakları okullarda ilk sene için 40 öğrenciyle eğitim-öğretime başlayacaklar ve her bir öğrenciye 50'şer kuruş burs vereceklerdi. Okulların bütün masrafları liva hususi

68 BOA, MF. İBT, nr. 473/70, (11 Kanun-ı Evvel 1329).

69 BOA, MF. İBT, nr. 273/79, (12 Mayıs 1326).

70 BOA, MF. İBT, nr. 356/13, lef 3, (12 Teşrin-i Sani 1327).

71 Düstur, II. Tertib, V, s. 186-216.

bütçesinden karşılanacaktı⁷². Gerçekten de birçok bağımsız sancağın liva merkezlerinde nehari darümualliminler meydana getirmeye başladığı görülmektedir. Burs uygulaması bu surette bir süre daha devam etmiştir. Yatılı okullarda ise bu uygulama tamamen sona ermiştir. Nitekim 1915 yılında kaleme alınan *Dârümuallimîn ve Dârümuallimât Nizamnâmesi*'nde öğrenci burslarına değinilmemektedir⁷³. Ayrıca 1916 yılında çıkan *Dârümuallimîn ve Dârümuallimât-ı İbtidâiye Talimât-nâmesi*'nde bu konuda herhangi bir bilgiye rastlanmamaktadır⁷⁴.

Sonuç

Osmanlı Devleti'nde eğitim modernleşmesine bağlı olarak çağın gereklerine uygun, nitelikli öğretmen yetiştirmek amacıyla 1848 yılında itibaren başkent İstanbul'da ve 1875 yılından sonra da vilayetlerde öğretmen okulları açılmıştır. İlk öğretmen okulu olan Darümuallimin-i Rüşdiye'de başlayan öğrencilere burs tahsisi uygulamasının bir gelenek hâlini alarak diğer öğretmen yetiştiren kurumlarda da devam ettirildiği görülmektedir. Öğrencilere burs vermek suretiyle öğretmen okullarını medrese zihniyetinden kurtarmak, fakir zeki gençlerin yüksek eğitim alabilmelerine imkân sağlamak gibi faydalar umulmuştur. Ancak burs uygulamasının asıl amacının öğretmen okullarının cazibesini artırarak, yetenekli ve donanımlı gençleri devletin acil ihtiyaç duyduğu bir hizmet alanına yönlendirmek olduğu anlaşılmaktadır.

Burs uygulamasından olumlu sonuçlar alındığı görülmektedir. Nitekim İstanbul'da faaliyet gösteren öğretmen okullarına olan teveccühün her geçen sene arttığını gösteren nicel veriler vardır. Öyle ki Meclis-i Vükela, zamanında öğrencileri teşvik etmek için burs uygulamasına gerek duyulduğunu, yoğun talep nedeniyle burs vermenin gereksiz hâle geldiğini öne sürerek 1888 yılında öğrenci burslarını kesme kararı almıştır. Ancak öğrencilerin tepki göstererek okulu terk etmek istemeleri üzerine eski uygulama devam ettirilmiştir. Burs uygulamasının okullara rağbeti artırdığına dair en çarpıcı veriler vilayetlerde açılan öğretmen okullarından tespit edilebilmektedir. Mahalli maarif gelirleri yeterli olan vilayetler açtıkları darümualliminlerde öğrencilere burs tahsis ederlerken bu imkâna sahip olmayan vilayetler öğrencilere böyle bir tahsisat ayıramamışlardı. Bu nedenle de bazı sorunlarla karşılaşmışlardı. Nitekim birçok vilayet yöneticisi merkeze gönderdikleri resmî yazılarında burs verilmemesi nedeniyle darümualliminlere kayıt olacak öğrenci bulamadıklarını, okulun mevcut öğrencilerini de okulda tutamadıklarını belirtmişlerdi. Öte yandan bu okulların mezunlarını öğretmenliğe yönlendirmek de mümkün olamamaktaydı. Çünkü burs verilen okulların mezunlarına burs karşılığı olarak mecburi hizmet konulmuşken burs almayan talebeler göreve zorlanamıyordu. Burs vermek suretiyle bir yasal zemin oluşturulabiliyordu. Vilayetler bu nedenlerle şartları zorlamak suretiyle darümualliminlerde burs usulünü yerleştirmeye gayret etmişlerdi.

72 BOA, MF. İBT, nr. 517/50.

73 *Dârümuallimîn ve Dârümuallimât Nizamnâmesi*, Matbaa-i Amire, İstanbul 1331.

74 *Dârümuallimîn ve Dârümuallimât-ı İbtidâiye Talimât-nâmesi*, Matbaa-i Amire, İstanbul 1332.

Öte yandan öğretmen okullarında burs tahsisiyle bir medrese geleneği olan cer uygulamasının sona erdirilmesi de amaçlanmıştır. Öğrencilerin temel ihtiyaçlarını karşılayacak düzeyde verilecek burslarla çoğu medrese kökenli olan ve hatta darülmuallimin yanında hâlihazırda medreselere devam etmekte olan öğrencilerin bu alışkanlıklarını sona erdirecekleri umulmuştur. Öyle anlaşılıyor ki bu beklenti karşılık bulmamış darülmuallimin öğrencilerinin önemli bir kısmı kutsal üç aylarda taşraya giderek erzak ve para toplamaya devam etmişlerdir.

İstanbul'da bulunan öğretmen okullarında vilayet okullarına göre nispeten daha yüksek burslar tahsis edilmiştir. Başkentte tüketici fiyat endeksinin taşraya oranla yüksekliği nedeniyle bu anlaşılabilir bir durumdur. Öğrenci burslarının, dönemindeki satın alma değerini ölçmek kolay değildir. Fakat bazı kıyaslamalar bu konuda bir fikir verebilir. Bir kaynakta 1850 yılında saray mutfağı için alınan gıda ürünlerinin okka cinsinden fiyatları un: 2,45 kuruş, sadeyağ:10,35 kuruş, zeytinyağı: 5,2 kuruş, şeker: 5,6 kuruş, kahve: 8,96 kuruş şeklinde verilmiştir. Yumurthanın adedi de 0,16 kuruştur⁷⁵. Aynı tarihlerde İstanbul'da bir okka gelen ekmeğin 1,17 kuruşa⁷⁶, kuzu eti dört kuruşa satılmaktadır⁷⁷. 1913/1914 yıllarında İstanbul'da perakende gıda fiyatları ise kg cinsinden şu şekildedir: ekmeğin 1,46 kuruş, tereyağı: 7,81 kuruş, şeker: 2,34 kuruş, kahve: 9,37 kuruş, zeytinyağı: 6,25 kuruş. Yumurthanın adedi ise 0,5 kuruştur⁷⁸. 1850 yılında bir işçi yevmiyesi 7,8 kuruş, vasıflı işçilerin ücreti ise 13,5 kuruşken 1913 yılında işçiler 12,2 kuruş vasıflı olanları da 27 kuruş düzeyinde günlük gelir elde etmektedir⁷⁹. Bu verilerin taşrada da çok değişmediği dikkate alınır, vilayetlerde tahsis edilen burslarla bir öğrencinin temel ihtiyaçlarının bile sağlanamadığı anlaşılmaktadır.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazar çıkar çatışması bildirmemiştir.

Finansal Destek: Yazar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The author has no conflict of interest to declare.

Grant Support: The author declared that this study has received no financial support.

75 Şevket Pamuk, *İstanbul ve Diğer Kentlerde 500 Yıllık Fiyatlar ve Ücretler 1469-1998*, TC. Başbakanlık İstatistik Enstitüsü Yay., Ankara 2000, s. 134-137.

76 BOA, A. MKT. MHM, nr. 23/59.

77 BOA, İ. DH, nr. 214/12539.

78 Vedat Eldem, *Osmanlı İmparatorluğu'nun İktisadi Şartları Hakkında Bir Tetkik*, TTK Yay., Ankara 1994, s. 136.

79 Pamuk, *a.g.e.*, s. 73, 74.

Kaynakça/References

I. Arşiv Kaynakları

Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)

Sadaret Mektûbi Kalemî Mühimme Evrakı (A. MKT. MHM): 23/59.

İrade Dâhiliye (İ. DH): 214/12539; 614/42823; 1125/87927; 1248/97819.

İrade Meclis-i Mahsûs (İ. MMS): 108/4636.

İrade Meclis-i Vâlâ (İ. MVL): 211/6894.

İrade Şûrâ-yı Devlet (İ. ŞD): 10/284.

Maarif Nezareti Mekâtib-i İbtidâiye (MF. İBT): 3/28; 6/25; 6/59; 8/83; 28/22; 116/123; 118/90; 130/108; 273/79; 328/18; 345/3; 347/21; 356/13; 397/7; 473/70; 517/50.

Maarif Nezareti Mektûbi Kalemî (MF. MKT): 16/80; 21/99; 22/22; 27/137; 29/150; 51/6; 53/13; 53/60; 507/41; 623/14; 661/31; 696/53; 821/26; 845/65.

Meclis-i Vükela (MV): 49/14.

Şûrâ-yı Devlet (ŞD): 207/23.

Yıldız Sadaret Hususi Evrakı (YA. HUS): 252/14.

Yıldız Esas Evrak (Y.EE): 112/6.

Yıldız Perakende Evrakı Arzuhal Jurnal (Y. PRK. AZJ): 14/48.

II. Resmî Yayınlar

Dârümuallimîn ve Dârümuallimât-ı İbtidâiye Talimâtname, Matbaa-i Amire, İstanbul 1332.

Dârümuallimîn ve Dârümuallimât Nizamname, Matbaa-i Amire, İstanbul 1331.

Düstûr I.Tertib, II; VI.

Salname-i Nezaret-i Maarif, H. 1318.

Takvîm-i Vekayi, sayı 37 (23 Rebiyülevvel 1264).

III. Kitap ve Makaleler

Akyüz, Yahya, “Darümuallimîn’in İlk Nizamnamesi (1851), Önemi ve Ahmet Cevdet Paşa”, *Millî Eğitim Dergisi*, sayı 95 (1990), s. 3-20.

_____, “Türkiye’de Çağdaş Anlamda Öğretmenlik Mesleğinin Doğuşu”, *Türkler*, XV (2002), s. 15-25.

_____, “Türkiye’de Öğretmen Yetiştirmenin 160. Yılında Darümuallimîn’in İlk Yıllarına Toplu ve Yeni Bir Bakış”, *OTAM*, sayı 20 (2006), s. 17-58.

Altun, Hamza, II. Abdülhamid ve II. Meşrutiyet Devirlerinde Öğretmen Yetiştirme Meselesi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İslam Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 2009.

Berker, Aziz, *Türkiye’de İlk Öğretim*. MEB Yay., Ankara 1945.

Beydilli, Kemal, *Türk Bilim ve Matbaacılık Tarihinde Mühendishâne-Mühendishâne Matbaası ve Kütüphânesi (1776-1826)*, Eren Yay., İstanbul 1995.

Doğan, Mehmet, “Osmanlı Payitahtında Eğitim-Öğretim: İstanbul Maarif Müdürü Saffet Geylangil Tarafından Hazırlanan Layiha Üzerine Bir Değerlendirme”, *Türk İslam Eğitim Tarihi Araştırmaları*, ed.

- Abdullah Cengiz, Efe Akademi Yay., İstanbul 2022, s. 27-60.
- Duman, Tayyip-H. Hüseyin Dilâver, "İstanbul'da Açılan İlk Darülmuallimîn", *Erdem*, sayı 9/26 (1996), s. 651-658.
- Eldem, Vedat, *Osmanlı İmparatorluğu'nun İktisadi Şartları Hakkında Bir Tetkik*, TTK Yay., Ankara 1994.
- Karataş, Yakup, "Sultan II. Abdülhamid'in Eğitim Politikalarının Mali Bir Veçhesi: Evkâf-ı Münderisenin Maarife Terki". *Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, sayı 57 (2016), s. 1839-1867.
- Kaya, Umut, "Dârülmuallimîn İle İlgili Bir Nizamname Layihası ve Dârülmuallimîn'e Giriş Sürecinde Bir İmtihan", *Yalova Sosyal Bilimler Dergisi*, sayı 5, (Ekim 2012-Mart 2013), s. 35-54.
- Kodaman, Bayram, *Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi*, TTK Yay., Ankara 1991.
- Koçer, Hasan Ali, *Türkiye'de Modern Eğitimin Doğuşu ve Gelişimi (1773-1923)*, MEB. Yay., İstanbul 1991.
- Mahmud Cevâd, *Maarif-i Umûmiye Nezâreti Tarihçe-i Teşkilât ve İcraatı*, Matbaa-i Amire, İstanbul 1338.
- Öztürk, Cemil, *Türkiye'de Düünden Bugüne Öğretmen Yetiştiren Kurumlar*, MEB. Yay., İstanbul 2005.
- Pamuk, Şevket, *İstanbul ve Diğer Kentlerde 500 Yıllık Fiyatlar ve Ücretler 1469-1998*, TC. Başbakanlık İstatistik Enstitüsü Yay., Ankara 2000.
- Sarı, Nil, "Mekteb-i Tıbbiye", *DİA*, XXIX, 2-5.
- Sarıçelik, Kerim, "Osmanlı Devleti'nde Avarız Varidatının Maarife Devredilmesi", *Tarihin Peşinde*, sayı 18 (2017), s. 231-247.
- _____, "Öztürk Kart, "1891 Tarihli Darülmuallimin Nizamnamesi", *Edutech Research*, sayı 1 (2023), s. 48-61.
- Sömel, Selçuk Akşin, *Osmanlı'da Eğitimin Modernleşmesi (1839-1908)*, İletişim Yay., İstanbul 2010.
- Woodhall, M, "Eğitim Ekonomisi: Toplu Bir Bakış". *Marmara Üniversitesi Atatürk Eğitim Fakültesi Eğitim Bilimleri Dergisi*, sayı 6 /6 (1994), s. 281-294.

James Bryce'ın Ermeni Sorunu'ndaki Rolü

James Bryce's Role in the Armenian Question

Fahriye Begüm Yıldızeli*

*Dr. Öğr. Üyesi, Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi,
İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Uluslararası
İlişkiler Bölümü, Bilecik, Türkiye

ORCID: F.B.Y. 0000-0001-6312-8405

Sorumlu yazar/Corresponding author:

Fahriye Begüm Yıldızeli,
Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi, İktisadi ve İdari
Bilimler Fakültesi, Uluslararası İlişkiler Bölümü,
Bilecik, Türkiye

E-posta/E-mail: begum.yildizeli@bilecik.edu.tr

Başvuru/Submitted: 11.03.2024

Revizyon Talebi/Revision Requested:

29.03.2024

Son Revizyon/Last Revision Received:

23.05.2024

Kabul/Accepted: 25.05.2024

Atıf/Citation:

Fahriye Begüm Yıldızeli. "James Bryce'in Ermeni Sorunu'ndaki Rolü." *Tarih Dergisi - Turkish Journal of History*, 83 (2024): 168-191.
<https://doi.org/10.26650/iutd.20241450659>

öz

Büyük Britanya tarihinin en ihtişamlı çağı olarak nitelendirilen Kraliçe Viktorya döneminde kültürel emperyalist politikaların uygulanmaya başlanması ile birlikte İngiliz aristokratlarının temel hedeflerinden biri Osmanlı İmparatorluğu'nda yaşayan gayrimüslimler olmuştur. İrlandalı akademisyen, diplomat ve politikacı James Bryce, Ermeni Sorunu ve Türk düşmanlığı üzerine ciddi bir kamuoyu oluşturulmasını sağlayan önemli propagandistlerdendir. 1870'li yıllardan itibaren İngiltere'nin Ermeni Sorunu'nda etkin olması için yaptığı çalışmaların yanı sıra 1893 yılında İngiliz-Ermeni Derneği'ni kurmuştur. 1915 yılında İngiliz Hükümeti'nin isteği üzerine Ermeni katliam iddialarını güçlendirmeyi amaçlayan Bryce, tarihçi Arnold J. Toynbee ile Blue Book (Mavi Kitap) isimli eseri yayımlayarak propaganda faaliyetlerinin sistematik bir biçimde ilerlemesine katkıda bulunan önemli bir aktördür.

84 yıllık yaşamı boyunca tarih, hukuk ve diplomasi ile ilgilenen James Bryce'in çok yönlü politik kimliği onu Liberal Parti'nin önde gelen otoritelerinden biri haline getirmiştir. Siyasi kariyerinin yanı sıra Bryce, İngilizlerin Ermeni Sorunu politikasının psikolojik dinamiklerini gündemde tutmaya çalışmıştır. Bu çalışma, Bryce'in Ermeni Sorununun uluslararası düzeye taşınmasında düşüncelerini analiz ederek siyasal iletişim faaliyetlerinin İngiliz ve Amerikan kamuoyundaki etkilerini değerlendirecektir.

Anahtar Kelimeler: Ermeni Sorunu, Mavi Kitap, James Bryce, İngiliz-Ermeni Derneği

ABSTRACT

With the implementation of cultural imperialist policies during the reign of Queen Victoria, which is described as the most glorious era in the history of Great Britain, one of the main targets of the British aristocrats was the Christian minorities in the Ottoman Empire. Irish academician, diplomat, and politician James Bryce is one of the important propagandists who helped to create public opinion on the Armenian Question and Turkish hostility. In addition to his efforts to ensure that England was active in the Armenian Question since the 1870s, he founded the Anglo-Armenian Association in 1893. Bryce, who aimed to strengthen the so-called Armenian massacre allegations at the request of the British Government in 1915, is an important actor who contributed to the systematic advancement of propaganda activities by publishing the work called Blue Book with the historian Arnold J. Toynbee.

James Bryce's versatile political identity, who has been interested in history, law, and diplomacy throughout his 84 years of life, has made him one of the leading authorities of the Liberal Party. In addition to his political career, Bryce

tried to keep the psychological dynamics of the British policy on the Armenian Question on the agenda. This study will analyse Bryce's thoughts on bringing the Armenian Question to the international level and evaluate the effects of his political communication activities on the British and American public.

Keywords: Armenian Question, Blue Book, James Bryce, British-Armenian Association

Extended Abstract

An Irish academic, diplomat, and politician Viscount James Bryce, was one of the prominent propagandists, who helped to create a serious public opinion on the Armenian Question and hostility towards Turks. Lord Bryce not only labeled the Armenian Question a life goal but also followed the process from the emergence of the Armenian Question with the Berlin Treaty of 1878 to the events of 1915. He gradually contributed to the formation of Armenian propaganda. Specializing in the field of law, Bryce worked as a lawyer in London for a while during his youth and then continued his academic career at Oxford University as a professor of Civil Law for many years. His first work, "The Holy Roman Empire", published in 1864, is important for Bryce's recognition in the field of history and for presenting his views on the conflicts between the Christian and Muslim worlds. Like many aristocrats living during the reign of Queen Victoria, 28-year-old Bryce appears to evaluate Eastern culture from an Orientalist perspective in this work.

James Bryce started the 1870s with the abroad trips he dreamed of, and in 1876, he crossed Mount Ararat from Russia and visited, in his own words, "Armenia". Bryce furthered his impressions during this trip and published his work "Transcaucasia and Ararat: Being Notes of a Vacation Tour in the Autumn of 1876", which is the main reference source that will form the basis of his approach to issues related to the Ottoman Empire. Bryce, who believed in a racial hierarchy within the Ottoman Empire, stated that the Turks ruled all subjects with military oppression "by the force of the sword", rejecting the principle of equality. He claimed that in such a system, "Muslim administrators who are far from civilization are met with hatred in the regions of Christians." These discourses, strengthened by liberal political practices, formed the background of Bryce's thoughts on the Armenian Question. Bryce, who began to put these views into action in the 1890s, published works in support of the Armenians with a much harsher rhetoric in 1915.

Lord Bryce continued to communicate intensively with Armenians until the mid-1890s. He tried to create a perception in the British public that Armenians were oppressed under Ottoman rule. For example, in his article for *the Christian Union*, he found the uprisings of the Armenians both legitimate and believed that "No nation that is in the sympathy of the British and Americans, as Christians and lovers of freedom, can claim more rights than

your nation (Armenia), which has endured misfortunes for centuries with such uninterrupted determination.” In 1893, Professor Bryce founded the Anglo-Armenian Association to “ensure the implementation of Article 61 of the Treaty of Berlin with the friends of Armenia”. In 1894, James Bryce took office as President of the Board of Trade in the new cabinet of liberal Lord Rosebery. During this government period, which would last for approximately 2 years, the Armenian riots at Sason became one of the most important agenda items of British foreign policy. While the armament of Armenians continued intensively, the idea that European powers, especially Britain, would intervene and support the Armenians was also effective in this organization. Claiming that “Sultan Abdülhamid II further provoked the chaos by refusing to publish and implement the reform laws”, Bryce launched the rebellions as the “Armenian Revolutionary Movement” at the British Parliament.

As a result of his fame in diplomacy and the Armenian Question, Bryce served as the British Ambassador to America from 1907 to 1913. Bryce seemed to believe that America would play a critical role through its missionaries in the region. Bryce stated that Armenians educated in America “will give the expected struggle for the entire Armenian nation, together with their friends in Britain, without resorting to physical force”, and evaluated America’s support as “an encouragement to the justified moral reasons of the rebellion.” James Bryce returned to Britain upon his retirement and continued his politics in the House of Lords, receiving the title of Viscount. During this period, which coincided with the eve of the First World War, Germany published pamphlets and posters, aiming to legitimize its entry into the war and trying to influence important actors such as America. In response to these psychological warfare strategies, Bryce was invited to work for the Wellington House, also known as the Propaganda War Office. Britain, which started to search for a new policy after the Gallipoli defeat in the late spring of 1915, started to create new propaganda activities on the Armenians. Bryce has undoubtedly been the most important name in this regard since 1876. Bryce, who was reluctant to prepare the report on Germany, had no hesitation in working on the Armenians. Bryce, who started working as if he had been waiting for this moment for 40 years, collaborated with Arnold J. Toynbee, one of the young historians of the period, to present to the British Parliament and Sir Edward Grey, “The Treatment of Armenians in the Ottoman Empire 1915-1916”, popularly known as the Blue Book. This work was a breaking point in the Armenian Question. While the publication in question became the holy book of the theses about the Armenians’ denigration of the Turks, it also managed to provide the expected support from the British and American public opinion. Lord Bryce continued his propaganda activities in cooperation with Wellington House and the Armenian Bureau on Regent Street in London. Bryce was also disturbed by the national struggle of the Turks, and in many of his speeches in the parliament, he targeted the leader Mustafa Kemal, described the Turkish military units as a “gang” and claimed that they would “carry out a massacre” on the Armenians. The role and effectiveness of Lord James Bryce should not be ignored

in the transformation of Armenian claims, which started with the Treaty of Berlin in 1878 and reached the level of propaganda after the deportation, into elements of political and psychological pressure even today.

Giriş

19.yüzyıl, Batılılaşma hareketlerine rağmen Osmanlı İmparatorluğu'nda ekonomik, toplumsal ve siyasi bir çöküş dönemi olmuştur. Avrupalı devletler Balkanlar ve Orta Doğu'da güç merkezi olma amacıyla gayrimüslimlerin bağımsızlık söylemleri üzerinde yoğunlaşarak stratejik politikalar izlemiştir. 1829 Edirne Antlaşması ile Yunanistan'ın bağımsızlığı ile başlayan bu süreç, 1878 Berlin Antlaşması'yla Sırbistan'ın bir devlet olarak tanınması ve Bulgaristan'ın Osmanlı Devleti'ne bağlı bir prenslik olmasıyla devam etmiştir. Tüm bu gelişmeleri yakından takip eden Ermeni tebaa da 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'nda daha da belirginleşen İngiltere ve Rusya arasında oynanan Büyük Oyun'un etkisiyle bağımsızlık taleplerinde bulunmaya başlamışlardır. Ermeni Sorunu'nun uluslararası bir boyut kazandığı Berlin Antlaşması'ndan 1915 Ermeni Tehciri'ne kadar geçen dönemde Ermeni ihtilalci komiteler İngiliz çıkarları doğrultusunda desteklenmiş ve Ermeniler üzerinden geliştirilen etnik söylemler siyasi bir propaganda unsuru haline gelmiştir. İngiliz İmparatorluğu'nun dış politikasına yön veren siyasetçiler Ermeni Sorunu'na oryantalist yaklaşmakla kalmamış, misyoner ve siyasi danışmanlarla kamuoyunun desteği amaçlanmıştır.

James Bryce Ermeni Sorunu'nu bir yaşam gayesi haline getirmiş ve bu konu üzerine hayatının her döneminde çalışmalarını sürdürmüştür. 1870'li yıllardan itibaren İngiliz Liberallerinin öncülüğünü yaptığı Türk karşıtı propagandalarının önde gelen otoritelerinden biri olmuştur. Ermeni Sorunu'nun doğuşundan 1915 olaylarına kadar devam eden süreci yakından takip eden James Bryce'in görüşlerinin değerlendirilmesi İngilizlerin gerek Rus tehlikesi karşısında gerekse de Almanya karşısında oluşturmayı amaçladığı reelpolitik dış politika pratiğinin anlaşılmasına katkıda bulunacaktır. Bu nedenle, dönemin siyasi konjonktüründe kültürel propagandalarının etkisi artarak devam etmiştir. 1876 yılında Ağrı Dağı'na yaptığı ziyaretten itibaren Ermeni cemaatleri ile kurduğu ilişkiler ile İngiliz Parlamentosu'nda Ermeni olaylarını sık sık gündeme getiren Bryce, Amerikan büyükelçisi olduğu dönemde de bu faaliyetlerine devam etmiştir. Birinci Dünya Savaşı döneminde Arnold J. Toynbee ile sözde Ermeni soykırım tezlerinin referans kitabını oluşturacak kitabı Mavi Kitap (Blue Book) ve "*zulmün ve katliamın dehşet verici bir katalogu*" adı altında 8 Ekim 1916'da New York Times gazetesinde de yayımlanan Bryce raporu oldukça ilgi çekmiştir. Tüm bu nedenlerle, Bryce'in Ermeni Sorunu'ndaki rolünün analizi İngiliz siyasi karar alıcılarının Türk karşıtı propagandalar üzerinden bilgi ve düşünme biçimi üreten mevcut söylemlerinin yeniden değerlendirilmesine yardımcı olacaktır.

James Bryce'in Siyasi Kariyeri ve Osmanlı İmparatorluğu hakkındaki görüşleri

İrlanda asıllı Vikont James Bryce Ulster bölgesindeki Antrim ilçesinde 10 Mayıs 1838 yılında dünyaya gelmiştir. Kraliçe Viktorya döneminin yeni başladığı bu dönemde,

önce amcası John Bryce'in rehberliğinde Belfast Akademisi'nde, daha sonra da Glasgow, Heidelberg ve Oxford'da eğitimine devam etmiştir. Öğrencilik yıllarında hukuk ve tarihe ilgi duymuş, İngiliz İmparatorluğu'nun geleceği için Almanya ve Amerika'yla ittifak öngören "Cermen özgürlüğü" düşüncesini benimsemiştir.¹ Almanya'ya karşı duyduğu bu yakınlığa rağmen yaşamının son yıllarında, Birinci Dünya Savaşı sırasında, İngiliz Savaş Propaganda Bürosu'nun isteğiyle kaleme aldığı "Almanya'nın Belçika mezalimi" başlıklı raporu dikkat çekicidir. Hukuk alanında uzmanlaşan Bryce, gençlik yıllarında bir süre Londra'da avukatlık yaptıktan sonra uzun yıllar Medeni Hukuk profesörü olarak Oxford Üniversitesi'nde akademik kariyerine devam etmiştir.

1864 yılında yayımlanan *The Holy Roman Empire* (Kutsal Roma İmparatorluğu) adlı ilk eseri Bryce'in gerek tarih alanında tanınmasına gerekse de Hristiyan ile Müslüman dünya arasındaki çatışmalara yönelik görüşlerini sunması açısından önemlidir.² Kraliçe Viktorya döneminde yaşayan birçok aristokrat gibi 28 yaşındaki Bryce'in bu çalışmasında Doğu kültürünü oryantalist bir bakış açısıyla değerlendirdiği görülmektedir. 11. yüzyılın ortalarında Selçuklu Türklerinin yükselişiyle Romalıların Suriye'den geri püskürtülerek yavaş yavaş Küçük Asya'nın doğu ve orta kesimlerinden çıkmaya zorladığını belirtmektedir.³ 13. yüzyıldan itibaren ise Osmanlı'ların kendilerini "Doğunun Sezarları" olarak ilan ettiğini ve bu "istila" nedeniyle Hristiyanlığın yalnızca Karadeniz ve Marmara Denizi boyunca uzanan bir bölge kaldığını iddia etmektedir.⁴ Bryce bu tarihsel süreçte Ermenilerin bölgedeki varlığını oldukça önemseyerek beşinci yüzyılın sonlarından itibaren Roma İmparatorluğu dışında geriye kalan Hristiyan ülkelerin İrlanda ve Ermenistan olduğunu belirtmiştir. Yine Bryce'in çalışmasına Ermeni ulusunu yücelterek, "*İmparatorluğun en iyi generallerinden ve en yetenekli hükümdarlarından pek azı Slav kökenliydi ve daha da fazlası Ermeni kanındandı*" notunu düşüğü görülmektedir.⁵ Tüm bu nedenlerle, Bryce'in yaşamının erken dönemlerinde Osmanlı ve Ermeniler hakkındaki görüşleri oluşmaya başlamış ve Ermeni Sorunu'na olan bu ilgisi artarak devam etmiştir.

James Bryce 1870'li yıllara hayalini kurduğu yurtdışı gezileriyle başlamış, önce 1872 yılında hayranı olduğu destanlar ülkesi olarak tanımladığı İzlanda'yı ziyaret etmiştir. 1876 yılında ise Rusya'dan Ağrı Dağı'nı geçerek kendi tabiriyle "*Ermenistan*"ı ziyaret etmiştir. 1877 yılında Londra Kraliyet Coğrafya Topluluğu için kaleme aldığı gözlemlerinde bir bölge olarak tanımladığı Ermenistan'da Ararat (Ağrı) Dağı'na özellikle dikkatleri çekmek istemiştir. Bu tasvirlerinde İncil'e referanslar vererek Ağrı Dağı'nın manevi özelliklerinden bahsetmiştir:

1 Keith G. Robbins, "Lord Bryce and the First World War", *The Historical Journal*, sayı 10, 1967, s.255-278, 255.

2 James Bryce, *The Holy Roman Empire*, The Macmillian Company, London 1904.

3 *A.g.e.*, s. 169.

4 *A.g.e.*, s. 169.

5 *A.g.e.*, s. 174.

“Tarihin erken dönemlerinde dahi büyük oranda yer alan bu dağa herkesin ilgisi çekilmelidir. Eğer Ark (Nuh’un gemisi) dünyanın o bölgesinde herhangi bir yerde duruyorsa, o zirvenin üzerinde durduğundan kimsenin şüphesi olamazdı. Diğer zirvelerden çok daha yüksek, çok daha yalıtılmış, çok daha heybetli; burası tam da bir geminin dinlenmesi gereken yer.”⁶

Bryce bu gezisindeki izlenimlerini genişleterek Osmanlı İmparatorluğu ve Şark Meselesi ile ilgili konulara yaklaşımının temelini oluşturacak temel referans kaynağı *Transcaucasia and Ararat: Being Notes of a Vacation Tour in the Autumn of 1876* (Transkafkasya ve Ağrı: 1876 yılı güz dönemi seyahatinden notlar) adlı eserini 1896 yılında yayımlamıştır.⁷ Osmanlı İmparatorluğu içinde ırksal bir hiyerarşiye inanan Bryce, Türklerin tüm tebaayı “kılıcın gücüyle” eşitlik ilkesini reddederek askeri baskılarla yönettiğini belirtmiştir. Böyle bir sistemde “medeniyete uzak olan Müslüman idarecilerin Hristiyanlardan az olduğu bölgelerde nefretle karşılandığını” iddia etmiştir.⁸ Bryce bu tanımlamalarına ek olarak Türk Hükümeti’nin yavaş yavaş öldüğünü ve bu hastalığın Batı’nın desteğiyle tedavi edilemeyeceğini öne sürmüştür.⁹ Müslüman Türkleri Avrupa’nın yetenek yoksunu köylüleri olarak tanımlayan Bryce Türk ırkını genel olarak şu yönde değerlendirmiştir:

“Onları iki yüzyıl boyunca hükümet ve savaş meselelerinde gösterdikleri halleriyle ele alırsak, aptal, ilgisiz ve ümitsiz görünüyorlar. Son iki yüzyıl içinde bir askeri lider bile çıkaramadılar. En güçlü oldukları II. Mehmed ve Muhteşem Süleyman gibi dönemlerinde askeri güç dışında asla başka bir şey üretmediler: ne bir yönetici, ne bir düşünür, ne bir yazar, ne bir şair, ne de bir sanatçı.”¹⁰

Buenos’un da belirttiği gibi 1870’lerin sonlarında İngiliz siyasi ve entelektüel çevrelerinde daha da belirginleşen “Osmanlı yönetimine karşıt ve Türkleri aşağı bir ırk olarak sunmaya çalışan argümanlar Sosyal Darwinist terminolojiye dayanmaktadır.”¹¹ Liberal siyasi pratikler ile güçlenen bu söylemler Ermeni Sorunu’nda Bryce’in düşüncelerinin arka planını oluşturmuştur. 1890’larda bu görüşlerini eyleme dökmeye başlayan Bryce, 1915 yılında çok daha sert bir retorikle Ermeniler’i destekleyecek yayınlar yapmıştır.

Lord Bryce’in Osmanlı İmparatorluğu topraklarına yaptığı bu gezi ve izlenimleri oldukça önemli bir döneme tekabül etmektedir. 1876 yılında Bulgar İsyanı başlamış ve 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı’na giden süreçte İngiliz kamuoyu ve siyasi aktörlerin bölge konularına yönelik ilgisi daha da artmış durumdadır. Ermeni Sorunu’nda izlediği yol haritasında

6 James Bryce, “On Armenia and Mount Ararat”, *Proceedings of the Royal Geographical Society of London*, sayı 22, 1878, No. 3 (1877 - 1878), s. 169-186, 172.

7 James Bryce, *Transcaucasia and Ararat: Being Notes of a Vacation Tour in the Autumn of 1876*, Macmillan and Co. Publishing, London 1896.

8 *A.g.e.*, s. 423.

9 *A.g.e.*, s. 425-426.

10 *A.g.e.*, s. 427.

11 Tal Buenos, “Social Darwinism and The Eastern Question”, *Review of Armenian Studies*, sayı 12, Ankara 2012, s. 7-23, 17.

şüphesiz Yakın Doğu Krizi döneminde İngiliz siyasetinde yaşanan gelişmeler etkili olmuştur. Benjamin Disraeli Hükümeti'nin 1874 yılında iktidara gelmesiyle kolonyalist politikalar çerçevesinde etkin bir dış politika izlenme beklentisine karşın Rus yayılcılığı karşısında Osmanlı toprak bütünlüğü siyasetinin devam ettirilmesi büyük tepki çekmiştir. Disraeli'nin en büyük rakibi William E. Gladstone'un oluşturduğu bu muhalefet içerisinde önde gelen aktörlerden olan Bryce, 8 Aralık 1876'da Londra'da düzenlenen St. James bir diğer adıyla Doğu Sorunu Konferansı'na katılmıştır.¹² Charles Darwin'in da aralarında bulunduğu yüksek Viktorya toplumunun önde gelen isimleri Osmanlı İmparatorluğu'nda yaşanan gelişmelerde Hristiyan toplulukların desteklenmesi konusunda ve “*Avrupalı Güçlerin uyumu yoluyla Doğu Sorunu'nda olumlu ilerlemenin teşvik edilmesi*” gerektiğini kamuoyuna açıklamışlardır.¹³ Bu dönemde devam eden ayaklanmalar nedeniyle temel amaç “*mezalime uğrayan Bulgarların İngilizler tarafından desteklenmesi*” ve Başbakan Disraeli'nin “*Hristiyan dayanışmasından uzak*” dış politikasını eleştirmektir. Muhalefetin bu baskısı neticesinde 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı'nda Osmanlı İmparatorluğu'nu desteklemeyen Disraeli Hükümeti Berlin Konferansı'nda gayrimüslimlerin statüleriyle daha da ilgilenileceği imajını vermiştir. Ayastefanos Antlaşması'nın yerine imzalanan Berlin Antlaşması'yla Rusya karşısında bölgede konumunu güçlendiren İngiltere, antlaşmanın 61. maddesindeki Ermeniler ile ilgili ıslahatların amir hükümleri ile Ermeni Sorunu'nun uluslararası boyutta meşruiyet kazanmasını sağlayan aktörlerden biri haline gelmiştir. 4 Haziran 1878'de imzalanan Kıbrıs Konvansiyonu ile birlikte ise İngiliz Hükümeti Kars, Ardahan ve Batum bölgelerindeki gayrimüslimlere verilen reform sözlerinin gerçekleştirilmesinde önemli bir rol oynayacağını resmîyete kavuşturmuştur.¹⁴ Bryce bu gelişmeleri Ermeniler açısından değerlendirmiş ama yine de Disraeli Kabinesi'nin bu konudaki samimiyetini sorgulamıştır:

*“Britanya Hükümeti'nin bu konvansiyonu imzalaması ve Berlin Antlaşması'nın Ayastefanos Antlaşması'nın yerine geçmesini sağlaması, o zamanlar Britanya'nın Rusya'ya karşı sadece Asya'daki Türk topraklarını değil, Ermeni Hristiyanlarının da Türklerin kötü yönetimine karşı korumasını vaat ediyordu. Başbakan'ın, Dışişleri Bakanı'nın ve bakanlığın önde gelen üyelerinin dili bu inancı doğruluyor gibiydi. Buna rağmen Asya'daki toprakları Kıbrıs üzerinden koruyacak olmak oldukça absürd bir durumdu.”*¹⁵

Bryce, Türk yönetiminin 1856 Paris Antlaşması'ndan bu yana bahsi geçen reformları uygulama konusunda istekli olmadığını ve Disraeli Hükümeti'nin bunların gerçekleştirilmesi

12 British Library (BL) 8028. AA, Eastern Question Association: Report of Proceedings of the National Conference at St. James Hall, London Direction of the Committee by James Clarke & Co., 13&14 Fleet Street, s. a-2.

13 *A.g.e.*

14 Salahi R. Sonyel, “The Centenary of Cyprus Convention, “In The Light of British Foreign Office Documents: How Abdulhamit, The Ottoman Sultan, Leased Cyprus To Britain Within Forty- Eight Hours”, *Belleten*, sayı 42, 1978, ss. 743-760, 743.

15 Bryce, *Transcaucasia and Ararat: Being Notes of a Vacation Tour in the Autumn of 1876*, s. 450-52.

için gereken zorlayıcı diplomasi gücüne sahip olmadığını öne sürmüştür.¹⁶ Öte yandan, bu dönemde Bryce her ne kadar Ermenilerin bu talepleriyle ilgili İngiliz kamuoyunda da bir algı yaratmaya çalışsa da “*Bulgar Mezalimi*” kampanyası kadar ses getirmemiştir. Wirtwein bu dönemde “*James Bryce tarafından enerjik ve gelecek vaat eden bir Ermeni ulusunun varlığı ile başlatıldığı görüşlerin Ermeni Hıristiyanların özgürlüğü talebine dönüşmeden İngiliz basınında görmezden gelindiğini*” öne sürmüştür.¹⁷

1880 yılının Nisan ayında Liberal William E. Gladstone Hükümeti'nin iktidara gelmesiyle birlikte Lord Bryce Londra'daki Tower Hamlets seçim bölgesi milletvekili olarak Avam Kamarası'nda resmi olarak siyasi kariyerine başlamıştır. 24 Kasım 1885'e kadar bu görevini sürdüren Bryce, 12 Şubat 1907 tarihine kadar da Dışişleri Müsteşarı, Lancaster Dükalığı Şansölyesi, Ticaret Kurulu Başkanı ve İrlanda Baş Sekreteri gibi görevlerle İngiliz Parlamentosu'nda kalmaya devam etmiştir. Bryce özellikle Gladstone Hükümeti dönemindeki görevi boyunca Ermeniler ile gelişmeleri yakından takip etmeye devam etmiştir. Bu dönemde Osmanlı yönetimine yönelik uygulanan dış politikayı olumlu olarak değerlendirdiğini şu şekilde aktarmıştır:

“1880’de İngiltere’de yeni kabine iktidara geldi (Bay Gladstone’un başbakanlığıyla) ve Berlin Antlaşması’nın Sultan’ın yerine getirmeyi başaramadığı bazı bölümlerinin yerine getirilmesi konusunda ısrarcı adımlar attı. Karadağ ve Yunanistan için öngörülen toprak imtiyazlarını almayı başardılar ve ardından Asya eyaletlerinde vaat edilen reformlar için baskı yaptılar. Türkler elbette her zamanki gibi kaçınma ve erteleme taktiklerine başvurudular. İngiliz Hükümeti daha sonra Sultan’a ortak baskı uygulamak için diğer beş gücün de kendilerine katılmasını sağlamaya çalıştı. 11 Haziran 1880 tarihli Büyükelçiler notası tarafından Babiali’ye teslim edilerek Berlin Antlaşması’nın 61. Maddesinin tamamen ve derhal uygulanması talep edildi”¹⁸

İngiltere’de Liberallerin siyasette güçlü olduğu dönemlerde Bryce her ne kadar Ermenilerin statüsü ilgili olumlu gelişmeler olacağına inansa da Sultan II. Abdülhamid yönetimine İslam Birliği politikaları nedeniyle şüpheyle yaklaşmıştır. “Yavuz Sultan Selim döneminden bu yana hiçbir Osmanlı sultanının Hristiyanlara düşmanca yaklaşmamasına rağmen II. Abdülhamid’in siyasetinde İslami duyguları bir politik lokomotif görevini üstlendiğini ve Ermenilere yönelik sert tutumlar sergileyeceği” düşüncesini benimsemiştir.¹⁹ Aynı zamanda Doğu Anadolu’daki Amerikan misyoner okullarının Ermenilerin ulusal bilincini geliştirdiğini, İngiltere’nin de bu konuda inisiyatif alması gerektiğini ve İstanbul Patriği Nerses Varjabedian gibi Ermeni cemaatinin önde gelen isimlerinin İngiliz Hükümeti’nden bu yönde adımlar beklediğini aktarmıştır.²⁰ Aynı zamanda 7 Nisan 1884 Avam Kamarası oturumunda olduğu gibi “*Türk yetkililerin Ermenistan*

16 A.g.e, s. 450.

17 Walter W. Wirtwein, *Britain and the Balkan Crisis 1875-1878*, Columbia University Press, London 1935, s. 358.

18 Bryce, *Transcaucasia and Ararat: Being Notes of a Vacation Tour in the Autumn of 1876*, s. 463.

19 A.g.e.

20 A.g.e.

ve *Küçük Asya'daki Amerikan misyonerlerinin okullarını kapatmakla tehdit ettiği ve bazı bölgelerde fiilen kapattığı*" yönündeki iddiaları sık sık Parlamentoda dile getirmiştir.²¹

James Bryce'in Ermeni Sorunu üzerine aktif siyaseti (1894-1915)

James Bryce 1890'lı yılların ortalarına kadar yoğun olarak Ermenilerle iletişime devam etmiştir. İngiliz kamuoyunda Ermenilerin Osmanlı yönetiminde ezildikleri yönünde bir algı oluşturmaya çalışmıştır. Örneğin, *Hristiyan Birliği* dergisi için kaleme aldığı makalesinde "*Hristiyanlar ve özgürlük aşığı olarak İngilizlerin ve Amerikalıların sempatisinde olan hiçbir ulus böylesine kesintisiz bir kararlılıkla yüzyıllar boyunca talihsizliklere göğüs geren sizin ulusunuzdan (Ermenistan) daha fazla hak iddia edemez*" düşüncesiyle Ermenilerin ayaklanmalarını hem meşru bulmuş hem de İngiliz ve Amerikalıların tam desteğini alacağını belirtmiştir.²² Öte yandan, Bryce'in Van'da yaşayan dönemin önde gelen Ermeni politik aktivistlerinden Vrtanes Mesrop Papazyan ile yazışmaları Ermenilerin nazarında adına Bryce'in başbakan Gladstone'dan bile daha önemli bir otorite olduğunu göstermektedir.²³ Papazyan'ın Liberallerin Ermeni destekleyeceklerine dair verdikleri sözünü tutmadığı iddialarına karşılık Bryce bu durumu "*İngiliz parti siyasetinden bağımsız ve Avrupa Uyumu'nun bile aşamadığı bir sorun*" olarak değerlendirdiği görülmektedir.²⁴

1893 yılında Profesör James Bryce "Ermenistan'ın dostları ile Berlin Antlaşması'nın 61. maddesinin uygulanmasını sağlamak" amacıyla İngiliz-Ermeni Derneği'ni kurmuştur. 6 Ocak 1893'te Middle Temple'da yapılan toplantıya başkan Francis S. Stevenson dışında Anthony John Mundella ve Edward Grey birçok önde gelen İngiliz Liberal milletvekili ile Garabet Hagopyan, Petrus Aganoor gibi İstanbul ve Batavia'da bulunan birçok Ermeni temsilci katılmıştır. Paris, St. Petersburg, Viyana ve Marsilya gibi Avrupa şehirlerinde örgütlenmenin başladığını ve Londra Komitesi ile temasa geçmek isteyen vatansever Ermeni topluluklarının çabalarının Avam Kamarası'nın da yardımıyla ilerleme kaydettiği belirtilmiştir. Osmanlı'nın doğu bölgesinde yaşananlara ilişkin bilgi toplanarak Lord Rosebery ile bu gelişmeler hakkında özel görüşmeler yapıldığı ve hükümet tarafından yetiştirilen özel spekülâtörler tarafından Türkiye Ermenilerinden ağır vergiler alınmaya devam edildiği rapor edilmiş ve *Daily News* gazetesinde de tam metin yayınlanmıştır.²⁵

21 House of Commons (HC) HC Deb 07 April 1884 vol 286 c1789 "Turkey in Asia-American Schools in Armenia"

22 Oded Y. Steinberg, "The Confirmation of the Worst Fears: James Bryce, British Diplomacy and the Armenian Massacres of 1894-1896", *Études arméniennes contemporaines*, sayı 1, 2018, ss. 1-34, 7.

23 *A.g.m.*, s. 7-10.

24 *A.g.m.*, s. 10.

25 "The Anglo-Amenian Association", *Daily News*, 7 Ocak 1893., "The Case for the Armenians: with an introduction by F.S. Stevenson ... and a full report of the speeches delivered at the Banquet in honour of the Right Hon. J. Bryce ... May 12th, 1893", The Anglo-Armenian Association, Harrison and Sons, printers in ordinary to her Majesty, St. Martins's Lane., London 1893, s. 28.

1894 yılında James Bryce, liberal Lord Rosebery'nin yeni kabinesinde Ticaret Kurulu Başkanı olarak göreve başlamıştır. Yaklaşık 2 yıl sürecek bu hükümet döneminde Ermeni çetelerinin faaliyetleri sonucunda Sason'da çıkan Ermeni isyanları İngiliz dış politikasının en önemli gündem maddelerinden biri olmuştur. Ermenilerin silahlanması yoğun bir biçimde devam ederken İngiltere başta olmak üzere Avrupalı güçlerin müdahale ederek Ermenileri destekleyeceği düşüncesi de bu örgütlenmede etkili olmuştur. Örneğin, o dönem İngiltere'nin Van Konsolosu'nun yaşanan olayları rapor etmek amacıyla bölgeyi ziyaret etmesi isyana giden yolda Ermenileri cesaretlendirmiştir.²⁶ Bryce bu gelişmeleri yakından takip ederken Ermenilerin isyanına gerekçeler gösterdiği görülmektedir:

*"1893 yılında Türkler tarafından Kürtlerin bir kısmı Talori kazasının Ermeni köylerine saldırmaya kışkırtıldı. Ermeniler, Kürtlerin hükümete Hıristiyanların isyan çıkardığı yönünde şikayette bulunmalarına rağmen direndiler ve Kürtleri geri püskürttüler. Daha sonra köylülerin üzerine Türk askerleri gönderildi, askerler dağlara çekilen Hıristiyanların mallarını alıp götürdüler. Gelecek baharda hükümet vergi toplamak için jandarmalar gönderdi. Köylüler, Kürtlere karşı korunmadıkları sürece vergi ödeyemeyeceklerini protesto etti. Hükümet bunu isyan olarak değerlendirdi. Buna göre 1894 yılının Ağustos ayında, Hamidiye alaylarının da eşlik ettiği büyük bir düzenli birlik Ermeni köylerine saldırdı."*²⁷

Bryce'in görüşlerinde de görüldüğü üzere Osmanlı yönetiminin Ermeni isyanlarına müdahalesi ve kontrol altına almak istemesi '*Türklerin Ermeni mezalimi*' olarak lanse edilmiş ve Avrupalı güçler bu söylemlerle propaganda faaliyetlerine başlamışlardır.²⁸ Bryce olaylar hakkında Robert Koleji'nde Bizans tarihi üzerine çalışmalarıyla tanınan Profesör Alexander van Millingen tarafından bilgilendirilmiştir.²⁹ Söz konusu mektupta Amerikalı misyoner Henry O.Dwight'ın Türk hükümetinin önleyici tedbirleri nedeniyle katliamla ilgili raporların geç ulaştığını belirten raporlar da bulunmaktadır.³⁰ Bu durum gerek Lord Rosebery hükümetinin olaylar karşısındaki tutumunun gerekse de Bryce'in Ermenileri her zaman desteklemesine rağmen bir parlamento üyesi olarak beklenen tepkiyi vermemesi kamuoyu tarafından eleştirilmesine neden olmuştur. Bryce'in kişisel yazışmaları ve resmi konuşmalarında olduğu gibi Ermeni Sorunu'nu analiz ettiği anılarında da Rosebery'nin dış politikasını eleştirmediği görülmektedir.³¹ Bunun bir nedeni Bryce'in Rosebery kabinesinin üyesi olması bir diğeri de Bryce'in Ermeni Sorunu'nun temelinin Disraeli Hükümeti döneminde atılmış olmasına inanmasıdır. Bryce'a göre Sasun olaylarından sonra II. Abdülhamid'in Ermeniler üzerinde

26 Vahdettin Engin. "Sultan II. Abdülhamid'e Düzenlenen Ermeni Suikasti ve Bu Sebeple Belçika ile Yaşanan Diplomatik Kriz", *Bellekten*, sayı 59, 1995, s. 413-428, 414-15.

27 Bryce, *Transcaucasia and Ararat: Being Notes of a Vacation Tour in the Autumn of 1876*, s. 487.

28 Engin, "Sultan II. Abdülhamid'e Düzenlenen Ermeni Suikasti ve Bu Sebeple Belçika ile Yaşanan Diplomatik Kriz", s. 414-15. Mehmet Batuhan Çeken, "1894 Sason İsyanı'nın İngiliz Basınına Yansımaları", *OTAM*, sayı 51, 2022, s.75-98, s. 80.

29 Steinberg, "The Confirmation of the Worst Fears: James Bryce, British Diplomacy and the Armenian Massacres of 1894-1896", s. 11.

30 *A.g.m.*

31 *A.g.m.*, s. 13.

reformları uygulamayacak olması kesinleşmiştir.³² Buna rağmen Berlin Antlaşması ve Türk-İngiliz Sözleşmesi'ni yararlı bulan Bryce “eğer bu ikisi olmasaydı, Ermeniler yüzyıllardır ezildikleri gibi iki kat daha fazla ezilmeye devam edeceklerdi” görüşündedir.³³ Bu nedenle Şubat 1896'da Lord Salisbury Kabinesi'nin sözleşmeyi “bölgede yaşanan katliamlar ve İngilizler tarafından Türk gücüne maddi veya manevi destek vermesinin artık pratikte imkansız hale geldiği” gerekçesiyle iptal ettiğini yerinde bir karar olarak değerlendirmiştir.³⁴

Lord Bryce'in Avam Kamarası konuşmaları değerlendirildiğinde Ermenilerle ilgili daha aktif bir dış politika izlenmesi gerektiğini savunduğu görülmektedir. Ermeni Sorunu'nun “ihmal edilmesinin İngiltere'nin adil şöhretini zedelediğini ve herkese zarar verebilecek sonuçlara yol açabileceğini” öne süren Bryce, “Berlin Antlaşması'nın geç kalan taahhütlerinin Osmanlı Hükümeti tarafından üstlenilmesi gerektiğini” savunmaktadır.³⁵ Buna rağmen Bryce'in parlamentoda Ermenileri koşulsuzca desteklemesi tartışma konusu olmuş ve bazı üyeler Bryce'in bu görüşlerinde Turkofobik ve İslam karşıtı yaklaşımlarının etkili olduğunu ileri sürdüğü görülmektedir.³⁶ Bu iddialar karşısında Bryce “yalnızca Parlamento tartışmalarında birtakım fikir ayrılıkları olduğunu Parlamento dışında [Ermenilere karşı] duygunun çok güçlü olduğunu ülke halkının büyük bir çoğunluğu tarafından benimsenen ve saygıyla ifade edilen sempati duygusunun” olduğunu belirtmiştir.³⁷ Thomas Gibson Bowles ve Ellis Ashmead-Barlett gibi Muhafazakar politikacılar ise Bryce ve Stevenson'ın parlamentoya sundukları “Ermeni kurban sayısını olağanüstü abartılı” bulmuştur.³⁸ Bryce ise bu iddialar karşısında referans kaynağı Mavi Kitaplar (Blue Books) olmuş ve okunmasının “acı verici de olsa bir yurttaşlık görevi” olduğunu belirtmiştir.³⁹ “Türklerin Büyük Güçlere karşı politikalarını nasıl yürüttükleri ve katliamların kasıtlı olarak hazırladığı” görüşlerinden hareketle Bryce Sultan II. Abdülhamid'i asıl sorumlu olarak hedef alan görüşlerine devam etmiştir.⁴⁰ “Sultan'ın reform kanunlarını yayınlamayı ve uygulamayı reddederek kargaşayı daha da kışkırttığını” iddia eden Bryce, bu durumun “Ermeni Devrimci Hareketi” olarak tanımladığı isyanlardan kaynaklanmadığını da sözlerine eklemiştir. Bryce'a göre İngiltere'deki üç komite de isyanları desteklemiyor, tamamen yardım ve hayır işleriyle uğraşan organizasyonlardı.⁴¹ Konuşmasını daha da ileri giderek “Türk Hükümeti'nin

32 Bryce, *Transcaucasia and Ararat: Being Notes of a Vacation Tour in the Autumn of 1876*, s. 523-24.

33 *A.g.m.*

34 *A.g.m.*, s. 519-520.

35 HC Deb 28 May 1889 vol 336 cc1309-24 “Cruelties in Armenia”.

36 Steinberg, “The Confirmation of the Worst Fears: James Bryce, British Diplomacy and the Armenian Massacres of 1894-1896”, s. 24.

37 HC Deb., vol. 36, col. 475, 21 August 1895, “Armenian Christians”.

38 Steinberg, “The Confirmation of the Worst Fears: James Bryce, British Diplomacy and the Armenian Massacres of 1894-1896”, s. 23,

39 HC Deb., vol. 36, col. 475, 21 August 1895, “Armenian Christians”.

40 HC Deb., vol. 36, col. 475, 21 August 1895, “Armenian Christians”.

41 Bunlar: Westminster Dükü'nün başkanlık ettiği Grosvenor Meclisi Komitesi, İngiliz-Ermeni Derneği ve Ermeni Yardım fonudur. HC Deb., vol. 36, col. 475, 21 August 1895, “Armenian Christians”.

devirmeyi istemenin bir hak olarak değil, tebaalarının ve Hristiyan kardeşlerinin refahını isteyen herkesin görevi olarak da görülebileceğini” savunarak sürdüren Bryce, sözlerini İngiltere’nin bir daha asla Osmanlı’yla ittifak yapmaması gerektiğini belirterek bitirmiştir:

“*Bay Gladstone, 1878’de Türk-İngiliz Sözleşmesi’ni “çılgın bir sözleşme” olarak kınadığında, Türkiye ve Doğu Hristiyanları’na ilişkin politikamız umutsuzca ve telafisi mümkün olmayan bir şekilde bozulmuştur. Mevcut durumda bulabileceğimiz tek teselli, Türkiye ile gelecekteki herhangi bir ittifak fikrinin artık tamamen terk edilmesi gerektiği ve hiçbir İngiliz bakanının bu kadar tiksindirici bir hükümetten olası bir müttefik olarak bir daha asla bahsetmeye cesaret edemeyeceğidir.*”⁴²

James Bryce’in Ermeni Sorunu’ndaki rolü İngiliz Parlamentosu ile sınırlı kalmamış, Amerikan kamuoyunda da devam etmiştir. 1888 yılında 3 cilt halinde yayınladığı *The American Commonwealth* (Amerikan Topluluğu) adlı eserinde Bryce yalnızca Amerikan devlet ve hükümet sistemini analiz etmemiş aynı zamanda Amerikan toplumu üzerine sosyolojik gözlemlerini aktarmıştır.⁴³ Bryce’in bu çalışmasıyla yakaladığı başarı onu Amerikan medyasında öne çıkarmıştır. *Los Angeles Herald* gibi önde gelen gazetelerde de köşe yazılarının yayınlanmasını sağlamıştır.⁴⁴ Bryce aynı zamanda “*Anglo-Amerikan dostluğunun büyük bir savunucusu*” olmuş ve tarihçi Bradford Perkins’in büyük yakınlaşma olarak adlandırdığı Birinci Dünya Savaşı öncesi on yıllarda iki ülke arasında büyüyen hareketi sesiyle ve eylemiyle ilerletmeye çalışmıştır.⁴⁵ Ermeni Sorunu’nda ise Bryce’in Amerika’nın bölgedeki misyonerleri aracılığıyla kritik bir rol üstleneceğine inandığı görülmektedir.⁴⁶ Amerika’da eğitim gören Ermenilerin “*İngiltere’deki dostlarıyla birlikte fiziki bir güce başvurmada da tüm Ermeni ulusu için beklenen mücadeleyi vereceğini*” belirten Bryce Amerika’nın desteğini “*isyanın haklı bir ahlaki gerekçelerine bir teşvik*” olarak da değerlendirmiştir.⁴⁷ Sonuç olarak Bryce, diplomasi ve Ermeni Sorunu’nda yakaladığı bu şöhret neticesinde 1907 yılından 1913 yılına kadar Amerika’nın İngiliz Büyükelçisi görevini üstlenmiştir.

James Bryce’in Birinci Dünya Savaşı döneminde Ermeniler üzerine Propaganda faaliyetleri

James Bryce emekliliği sonrası İngiltere’ye geri dönmüş, Vikont unvanı alarak Lordlar Kamarası’nda siyasete devam etmiştir. Birinci Dünya Savaşı arifesine rastlayan

42 HC Deb., vol. 36, col. 475, 21 August 1895, “Armenian Christians”.

43 James Bryce, *The American Commonwealth*, Macmillan and Co., 3 vols. London 1888.

44 Steinberg, “The Confirmation of the Worst Fears: James Bryce, British Diplomacy and the Armenian Massacres of 1894-1896”, s. 23, HC Deb., vol. 36, col. 475, 21 August 1895, “Armenian Christians”.

45 James Startt, “James Bryce and the Promise of the American Press, 1888-1921” ; Joel H Wiener., Mark Hampton, (eds.) *Anglo-American Media Interactions, 1850-2000*, Palgrave Macmillan, London 2007, s. 93.

46 Steinberg, “The Confirmation of the Worst Fears: James Bryce, British Diplomacy and the Armenian Massacres of 1894-1896”, s. 23; HC Deb., vol. 36, col. 475, 21 August 1895, “Armenian Christians”.

47 Bryce, *Transcaucasia and Ararat: Being Notes of a Vacation Tour in the Autumn of 1876*, s. 496, 504.

bu dönemde Almanya broşür ve posterler yayınlarken hem savaşa girişini meşrulaştırma amacı gütmüş hem de Amerika gibi önemli aktörleri etkilemeye çalışmıştır. İngilizler bu psikolojik savaş stratejilerine karşılık olarak Wellington House, bir diğer adıyla Propaganda Savaş Bürosu'nu 1914 yılında kurmuştur. Dönemin Maliye Bakanı David Lloyd George, Liberal milletvekili Charles Masterman'ı bu komisyonun başkanı olarak atarken dönemin önde gelen yazarları metinler üretmek için davet edilirken basın birçok gazete sahibi ve gazeteci de basın sansüründe işbirliği için görevlendirilmiştir.⁴⁸ Gençlik yıllarından itibaren Almanya'ya sempati besleyen Bryce, Birinci Dünya Savaşı'nın öncesinde bu ülke ile savaş olasılıklarını değerlendirmek istememiştir.⁴⁹ Bryce'ın bu düşüncelerinin temelinde Avrupa medeniyeti düşüncesinin yanı sıra Boer Savaşı'ndan itibaren benimsediği barış temelli politikalar yatmaktadır. Bu görüşlerine rağmen dönemin Başbakanı Herbert Asquith tarafından Alman ordusu tarafından savaş yasalarının ihlal edildiği iddialarını soruşturmak üzere oluşturulan komitenin başkanı olarak görevlendirilmiştir. Bryce bu göreviyle birlikte olaylara milliyetçi bir tavırla yaklaşmıştır. Belçika'nın küçük ve tarafsız bir ülke olmasına karşılık Büyük Güç olarak nitelendirildiği Almanya tarafından işgal edilmesinin temel ahlakın işgali kabul ederek Britanya'nın savunmasını ve bu olaylara bir karşı tavır alması gerektiğini sonucuna varmıştır.⁵⁰ 12 Mayıs 1915'te Bryce Raporu olarak da anılan "İddia Edilen Alman Mezalimleri üzerine Komite Raporu" yayınlanmış ve İngiliz kamuoyunda büyük yankı uyandırmıştır.⁵¹ 1200 görgü tanığının ifadesi ile birlikte 340 sayfadan oluşan bu kitap, "subayları tarafından yönlendirilen veya göz yumulan Alman askerlerinin Belçika'daki sivillere uyguladığı zulümlere yönelik" içeren sansasyonel hikayeler içermektedir.⁵² Bryce raporu her ne kadar dayandığı kaynaklar açısından özellikle eleştirilse de Almanya'ya karşı muhalefetin oluşmasına katkıda bulunmuştur. Buna rağmen, İngiltere ve müttefikleri için büyük bir propaganda zaferi olarak değerlendirilmekte ve "*milyonlarca Amerikalıyı ve diğer tarafsızları Almanların insan kılığına giren canavarlar olduğuna*" ikna ettiği ileri sürülmektedir.⁵³

1915 yılının bahar sonlarında Gelibolu yenilgisiyle yeni politika arayışına başlayan İngiltere, yeni propaganda faaliyetlerini Ermeniler üzerine oluşturmaya başlamıştır. Bryce şüphesiz bu konuda 1876 yılından itibaren öne çıkan en önemli isim olmuştur. Almanya

48 The National Archives (TNA), Ministry of Information and Predecessors: War of 1914 to 1918 Information Services, 1915-1943, "Enformasyon Bakanlığı ve Selefleri: 1914'ten 1918'e Savaş Bilgi Hizmetleri", C9321.

49 "James Bryce", *Encyclopedia Britannica*, sayı 30, The Encyclopedia Britannica Company, London & New York 2016, s. 514.

50 Herbert Fisher, *James Bryce*, vol. II, Macmillan Company, New York 1927, s. 127

51 James Bryce, "Report of the Committee on Alleged German Outrages [and Appendix, Great Britain. Committee on Alleged German Outrages", H.M. Stationery Off., Eyre and Spottiswoode, Ltd., printers, London 1915.

52 Trevor Wilson, "Lord Bryce's Investigation into Alleged German Atrocities in Belgium, 1914-15", *Journal of Contemporary History*, sayı 14, Temmuz 1979, s. 369-383.

53 Jameson Ryley, "The Historian Who Sold Out: James Bryce and the Bryce Report", *Iowa Historical Review*, sayı 1, s. 60-85, 81.

üzerine raporu hazırlamakta gönülsüz davranan Bryce, Ermeniler üzerine çalışmakta hiç tereddüt etmemiştir. 40 yıldır bu anı beklemişçesine çalışmalara başlayan Bryce, İngiliz Parlamentosu ve Sir Edward Grey'e sunulmak üzere, dönemin genç tarihçilerinden Arnold J. Toynbee ile popüler adıyla Blue Book (Mavi Kitap) olarak bilinen *The Treatment of Armenians in the Ottoman Empire 1915-1916* (Osmanlı İmparatorluğu'nda Ermenilere Muamele 1915-1916) başlıklı 742 sayfalık raporu yayınlamıştır.⁵⁴

Lord Bryce, İngiltere'nin savaş propagandasının önemli sembollerinden biri haline gelen bu kitapçığın materyallerini toplamakla kalmamış, kamuoyunda oluşturulmaya çalışılan "Türkiye'deki Ermeniler katlediyor" algısını da meşrulaştırmaya çalışmıştır. Kitapçığın oluşturulma sürecinde Bryce'in bazı bölgelerde materyallerin eksik ve yetersiz olması nedeniyle veriler elde edebileceğini düşündüğü bütün tanıklarından "yalvararak" malzeme talep ettiğini açıkladığı görülmektedir.

*"Özellikle, Doğu Hıristiyanlarıyla uzun süredir yakın ilişkiler içinde olan ve bu Hıristiyanların çoğunun son yıllarda göç ettiği Amerika Birleşik Devletleri'ndeki dostlarıma seslendim. Benzer talepler yine tarafsız bir ülke olan ve halkının çoğunun Ermenilerin refahıyla yakından ilgilendiği İsviçre'ye de iletildi. Yanıtlar alındıktan sonra materyal inceleme, düzenleme ve yorum için seçkin genç tarihçi Bay Arnold Toynbee'ye teslim edildi."*⁵⁵

Lord Bryce'in açıklamalarında dikkati çeken bir diğer nokta, çalışmanın Avrupalı ve Amerikalı misyonerlerin raporlarına ve Osmanlı yönetimi ile ilgili görüşlerine dayanmasıdır. Bu kitabın James Bryce'in ünü kullanılarak yayınlanmasında Ermeniler ile ilgili tecrübesi tek bir etmen olarak değerlendirilmemelidir. Bryce'in gerek Amerikan büyükelçiliği yılları gerekse de Amerikan dostu kimliği Ermeniler konusunda Wellington House tarafından avantaj olarak görülmüştür. Toynbee ve Bryce'in kitapta Amerikan misyonerler raporlarına dayanması hem Amerikan kamuoyunun sempatisini kazanmış hem de İngilizlere destek verilmesi gerektiği gibi bir algı oluşmaya başlamıştır. "*Eski dostumuz büyükelçi Bryce iddialarımızı doğrulamıştır*" gibi ifadelerle Amerikan misyonerleri teşkilatları ve ulusal Amerikan gazeteleri bu kitaptaki "*bilgileri aktararak kendi propagandalarında kullanmaya başlamışlardır*."⁵⁶ Böylelikle Bryce da ilk andan itibaren benimsediği Amerika'nın savaşa girebileceği umudunu yeniden kazanmaya başlamış ve Almanya karşısında tutunamayan propaganda stratejileri Osmanlı karşısında daha etkili olmuştur. Özellikle RMS Lusitania'nın batmasından sonra Bryce'in bu düşüncelerini daha da kuvvetlendirdiği görülmektedir:

54 Arnold Toynbee-James Bryce, *The Treatment of Armenians In The Ottoman Empire, 1915-16: Documents Presented to Viscount Grey of Fallodon, Secretary of State for Foreign Affairs, by Viscount Bryce*. Boston Public Library. H.M. Stationery Off., Sir Joseph Causton and Sons Great Britain. Foreign Office, London 1916.

55 Fisher, *James Bryce*, vol. II, s. 143.

56 Justin McCarthy, "I. Dünya Savaşı'nda İngiliz Propagandası ve Bryce Raporu", ed. Hasan Celal Güzel, *Osmanlı'dan Günümüze Ermeni Sorunu*, Yeni Türkiye Yayınları, İstanbul 2006, ss. 23-39, 37.

“Bu bir onur meselesi değil, insanlığa karşı bir görev meselesidir. Türkler son birkaç aydır kasıtlı olarak Ermenistan’ın Hristiyan nüfusunu yok ediyor, reşit erkekleri katlediyor, yaşlıları, kadınları ve çocukları evlerinden çöllere sürüp yoksulluktan yok ediyor. Aldığımız bilgilere göre Almanlar bu politikayı teşvik ediyor. Biz Batı Avrupa’da hiçbir şey yapmıyoruz.”⁵⁷

1 Temmuz 1916’da kitap Bryce tarafından dönemin Dışişleri Bakanı Edward Grey’e gönderilmiştir. Grey’in Bryce’a cevabında belgeleri *“korkunç bir delil yığını”* olarak tanımlarken, *“insanlığın geniş çıkarlarını özünde taşıyan herkes tarafından yayınlanması ve incelenmesi gerektiğine”* inandığı görülmektedir.⁵⁸ Bryce aynı zamanda *“kanutlarının değeri konusunda vardığı sonuçların doğruluğunu test etmek için”* kitabı arkadaşlarına sunduğunu Grey’e belirtmiştir. Bu isimler İngiliz tarih profesörleri H.A.L Fisher ve Gilbert Murray ile Amerikalı avukat Mr. Moolfied Stewart’tır.⁵⁹ Bryce olumsuz düşüncelerine geçmeden önce bu misyonerlerin *“Türk köylüsünün dürüstlüğü ve nezaketini övdüklerini, İngiliz askerlerinin Türklerin adil savaşçılar olarak tanımladığını ve kendisinin de iyi niyetli Türk yetkililer tanıdığını”* belirtmiştir.⁶⁰ Buna rağmen, Bryce’in dayandığı asıl noktanın *“Türkiye’nin son iki veya üç yüzyıllık yöneticilerinin yolsuzlukların, adaletsizliklerin artan baskıların neredeyse kesintisiz bir sicil oluşturması ve bu kaydedilen gerçeklerin tebaayı korkunç bir zulme sürüklemesi”* olduğunu ifade etmiştir.⁶¹ Jön Türkler’i *“Sultan II. Abdülhamit’i tahttan indirerek tüm Osmanlı tebaasına eşit haklar ve eşit muamele sözü veren özgürlüğün havarileri”* olarak tanımlayan Bryce, bu sözlerin de tutulmadığını eleştirerek kitabın tüm yaşananların bir kanıtı olduğunu iddia etmiştir.⁶² Esas olarak, Ermeni tehcirinin yaşandığı dönemde, Türklerin Ermenilere uyguladığı sözde mezalim ve zulüm hikâyeleri isimsiz şahit anlatıları ile anlatılmaya çalışılmıştır. Tek-tarafli ifadeler ve çelişkili belgelerin farkında olan Bryce’in önsözde ve akışta kaynakların güvenilirliğini ısrarla ispatlamaya çalıştığı görülmektedir.

“Bay Toynbee toplanan kanıt parçalarını incelemeyi, bir araya getirmeyi, bunları sıraya koymayı ve açıklamak için gerekli görülen tarihsel ile coğrafi gözlemleri eklemeyi üstlendi. Bu haliyle materyalleri ve önceden söylendiği gibi gözlemleri şimdi size aktarıyorum. Elbette ki bunların değeri eşit değildir, çünkü çoğu, esas itibarıyla doğruluğu makul şüpheye açık görünen anlatılardır. Yalnızca gerçekler ele alınmış, gelecekteki politikaya ilişkin sorular dikkatle önlenmiştir. Kesin gerçeklerin gelecekteki tarihçilerin yararına kayda geçirilmesinin arzu edilen tek şey olduğu açıktır.”⁶³

57 Fisher, *James Bryce*. vol. II, s. 153.

58 “Letter from Viscount Bryce to Viscount Grey of Fallodon, Secretary of State for Foreign Affairs”, 1 July 1916, *The Treatment of Armenians*, p. xvi.

59 Toynbee-Bryce, “The Treatment of Armenians”, preface, p. xxvii.

60 Fisher, *James Bryce*, vol. II, s. 144.

61 *A.g.m.*

62 *A.g.m.*

63 “Letter from Viscount Bryce to Viscount Grey of Fallodon, Secretary of State for Foreign Affairs”, 1 July 1916, *The Treatment of Armenians*, p. xvi

Bryce'in tarihçi Toynbee ile oluşturduğu bu çalışması Ermeni Sorunu'nda bir kırılma noktasıdır. Söz konusu yayın, Ermenilerin Türkleri karalaması konusundaki tezlerinin kutsal kitabı haline dönüşürken Amerikan kamuoyunda da İngilizlere beklenen desteği sağlamayı başarmıştır. Öte yandan bu çalışma, “*Ermenilik ile Hristiyanlık bir tutularak Müslümanlık-Hristiyanlık düşmanlığı yaratılma stratejisiyle oluşturulan İngiliz propagandasının bir zaferi ve politik manevrası*” olarak değerlendirilmiştir.⁶⁴ Bu stratejik planlar çerçevesinde Lord Bryce'in adı Ermeni Sorunu'nda markalaşmış ve kutsallaştırılmıştır. 1922 yılında vefatının ardından Hakopyan isimli bir Ermeni yazarın “*Lord Bryce 'ın adı dünyada tek bir Ermeni kalana kadar yaşayacaktır*” cümlesi bu Bryce'in etkisini kanıtlar niteliktedir.⁶⁵ Bu süreçten sonra “*Mr. Bevan, Mr. Headlam ve Toynbee gibi propagandistler başta olmak üzere İngiltere'nin ABD'de de kullandığı kitap ve broşür gibi propaganda malzemelerinin Mavi Kitap'a referanslar*” verdiği görülmektedir.⁶⁶

Mavi Kitap'la yakalanan büyük çıkışın ardından Lord Bryce, Wellington House ve Londra Regent caddesindeki Ermeni Bürosu ile işbirliği yaparak propaganda faaliyetlerine devam etmiştir. Toynbee'nin *Murder of a Nation* (Bir Ulusun Katli), Avetoon Hakopyan'ın *Armenia and the War: An Armenian's Point of View* (Ermenistan ve Savaş: Bir Ermeni'nin Bakış Açısı) ve Aram Raffi'nin *Armenian Legends and Poems* (Ermeni Efsaneleri ve Şiirleri) gibi propaganda kitaplarına önsöz yazmıştır.⁶⁷ Komisyonun başkanı Masterman, Bryce'in Ermeni tezlerine düzenli olarak katkıda bulunmasından memnuniyetini belirterek kendisinden “*propaganda ofisi için son iki buçuk yıldır kamu yararına olacağını düşündüğü önsöz gibi bir şeyler yapmasını özellikle istediğini*” belirtmiştir.⁶⁸ Ermeni Bürosu'nun 1918 yılında düzenlediği toplantılara katılan Bryce, “*Ermenilerin Müttefik Davasına Hizmetlerinin Takdiri*” ile ilgili Lloyd George, M. Clemenceau, A. J. Balfour, Lord Salisbury ve General Allenby ile “*Ermenistan Şartı*” nı hazırlamıştır.⁶⁹ *The Future of Armenia* ve *Armenians and Baku* adlı makalelerinde Bryce'in geçmişin tecrübeleri ile Ermenistan'ın geleceğine dair öngörülerde bulunduğu ve Lord Salisbury ile Azerbaycan bölgesine olası etkileri konusunda

64 McCarthy, “I. Dünya Savaşı'nda İngiliz Propagandası ve Bryce Raporu”, s.36, Ahmet Özgiray, Arnold J. Toynbee ve James Bryce'nin Hazırladığı “Treatment of the Armenians in the Ottoman Empire (1915-1916)” adlı Kitap Üzerine”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, Sayı 53, 2002, ss. 713-27, 727.

65 Hikmet Özdemir, “Arnold Toynbee'nin Ermeni Sorununa Bakışı”, Türkiye Bilimler Akademisi Forumu 34, 2005, ss.16-17; Enis Şahin, “Bir Ermeni Propaganda Klasığı: Mavi Kitap (Blue Book)”, E.T.22.08.2019. <http://turksandarmerians.marmara.edu.tr>.

66 Mustafa Çabuk, “İngiltere'nin Birinci Dünya Savaşı'nda ABD'de de yürüttüğü Ermeni propagandası”, *Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Sayı 1, Mart 2019, ss. 307-330, 310.

67 James Bryce'in katkıda bulunduğu kitaplar: Arnold Toynbee, *Armenian Atrocities: The Murder of a Nation*, Hodder and Stoughton, London 1915; A. P. Hacobian, *Armenia and the War: An Armenian's Point of View, With an Appeal to Britain and the Coming Peace Conference*, G. H. Doran Company, New York 1917; Zabelle C. Boyajjian- Aram Raffi, *Armenian Legends and Poems*, The Project Gutenberg E-Book, 2017.

68 Çabuk, “İngiltere'nin Birinci Dünya Savaşı'nda ABD'de de yürüttüğü Ermeni propagandası”, ek-1.

69 Lloyd George, M. Clemenceau, A. J. Balfour, Lord Robert Cecil, Viscount Bryce, and General Allenby, “Armenia's Charter, An Appreciation of the Services of Armenians to the Allied Cause”, (Letters exchanged between Lord Robert Cecil and Viscount Bryce Reprinted from the “Westminster Gazette” 1918.

sıklıkla görüşmelerde bulunmuştur.⁷⁰ Bryce'in *The Future of Armenia* adlı makalesinde geçen düşüncelerinde Türklere karşı yıllarca biriktiği nefret duygularının bir dışavurumu olduğu da görülmektedir:

“Türk hükümeti son bin beş yüz yıldır insanlığı etkileyen uluslar içinde en kötüsüdür [!] Geçen yüzyılda seçkin bir Avrupalı tarihinin söylediği gibi, Türkler, ele geçirdikleri yerleri harap eden bir soyguncular çetesinden başka bir şey değildir. Hiçbir zaman medenileşmemişler, uygar bir idarenin icra etmesi gereken prensiplerden hiçbirini uygulayamamışlardır. Yıllar ilerledikçe ileriye gitmeleri beklenirken, onlar, daha da kötü olmuşlardır.”⁷¹

Lord Bryce'in İstanbul'un fiilen işgal edildiği 13 Kasım 1918'de Lordlar Kamarası oturumunda “düzeni korumak amacıyla, düzensizliklerin ortaya çıkma ihtimalinin en yüksek olduğu Ermenistan ve Kilikya bölgelerini işgal etmenin veya en azından bu bölgelere birlik müfrezeleri göndermenin” İngiliz hükümeti tarafından değerlendirilmesini önermiştir.⁷² Bryce'in Türklere'in milli mücadelesinden rahatsız olduğu, parlamentoda yaptığı birçok konuşmada lider Mustafa Kemal'i hedef alarak Türk askeri birliklerini “çete” olarak tanımladığı ve Ermeniler üzerinde “katliam yapacaklarını” iddia ettiği görülmektedir.⁷³ Dönemin Dışişleri Bakanı Lord Curzon'un Erivan Ermeni Cumhuriyeti'nin bağımsızlığı hakkında yaptığı konuşmayı memnuniyetle karşılayarak “bağımsızlık beyannamesinin Toros Dağları'nın doğusundaki tüm bölgeyi, Kilikya'yu ve Ermenistan'ın altı vilayetini kapsayacak şekilde alınması gerektiğini” sözlerine eklemiştir.⁷⁴ Bölgedeki Ermeni mülteciler adına konuştuğunu iddia eden Bryce, İngiliz Hükümeti'nin bölgeye askeri birlik göndermesi gerektiğini ise şu sözleriyle açıklamıştır:

“İngiliz üst düzey subaylarına, toplayabileceklerini söyledikleri vergileri denetlemeleri ve ayrıca toplayabilecekleri kuvvetleri silahlandırmalarını sağlayacak bazı tüfek ve mühimmat vermeleri için emir verilmelidir. Öfkelerin alevlendiği bir ülkede herhangi bir olay yaşanmaması için bu gücün İngiliz subaylarının emrinde olması ve bu gücün intikam amaçlı değil güvenlik amacıyla kullanılmasının güvencesine sahip olmamız gerekmektedir.”⁷⁵

Sonuç

James Bryce 22 Ocak 1922 tarihinde vefat etmiştir. 83 yıllık yaşamında hukuk ve diplomasi alanında İngiltere'nin önde gelen bir otoritesi olmasının yanı sıra genç yaşlarından itibaren entelektüel faaliyetlerine başladığı görülmektedir. Kraliçe Viktorya döneminin aristokrat gelenekleri ile eğitim alan Bryce'in Doğu kültürüne ilgisi Roma İmparatorluğu ile başlamış

70 James Bryce, “The Future of Armenia”, *The Contemporary Review* Sayı 114 (1918), ss. 604-611, Armenians and Baku, Letters exchanged between Lord Robert Cecil and Viscount Bryce.) Reprinted from “The Daily Telegraph” 1918.

71 Bryce, “Future of Armenia”, s. 354, Bayram Bayrakdar, “Tarih ve Propaganda: Morgenthau'nun Öyküsü ve Mavi Kitap Örneği”, *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, Sayı 15/33, 2016, s. 135-161, 144.

72 HL Deb 13 November 1918 vol 32 cc34-42, “Armenia and Cilicia”.

73 HL Deb 17 December 1919 vol 38 cc279-300 “Turkish Rule in Armenia”

74 HL Deb 17 December 1919 vol 38 cc279-300 “Turkish Rule in Armenia”

75 HL Deb 17 December 1919 vol 38 cc279-300 “Turkish Rule in Armenia”

ve bu kısa zamanda oryantalist bir bakış açısına dönüşmüştür. Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Türk yöneticileri “Doğu'nun Sezarları” olarak tanımlayan Bryce, Ermeniler başta olmak üzere Hristiyan toplulukların İslami kurallara göre yönetilmesini eleştirmiştir. Bryce'ın kırk yıl sürecek Ermeni desteği ve tezleri Ağrı Dağı'na seyahatiyle başlamış ve *Blue Book* (Mavi Kitap)'ın yayınlanmasıyla birlikte doruk noktasına ulaşmıştır. Bryce bölgeyi her ne kadar sosyolojik ve coğrafik gözlemlerle anlatmış olsa da bu tecrübesi onu hem Şark Meselesi'nde önde gelen isimlerden biri haline getirmiş hem de 1880'de Parlamentoda liberallerin arasında siyasete atılmasını sağlamıştır. Bryce'ın Ermeni sorunu üzerindeki istikrarlı politikaları onu İngiltere'nin propaganda siyasetinde öne çıkan isimlerden biri haline getirmiştir.

1870'li yıllarda Liberal siyasi pratikler ile güçlenen Sosyal Darwinist söylemlerin de etkisiyle Lord Bryce ırksal hiyerarşi ekseninde Ermenileri Türklerden üstün bir millet olarak değerlendirmiştir. Yakın Doğu Krizi'nden itibaren yükselen “Bulgar Mezalimi” kampanyasına benzer bir şekilde Bryce'ın görüşlerinde ‘*Türklerin Ermeni mezalimi*’ çok daha belirginleşmiş ve bu söylemler uluslararası propaganda faaliyetlerine dönüşmeye başlamıştır. Bryce, Ermenilerin ellerini güçlendirmek için yaptığı çalışmalarla yalnızca parlamentoyu değil aynı zamanda Türk karşıtı toplumsal algıyı da yönlendirmek istemiştir. 1876 yılından 1918 yılına kadar yaptığı tüm konuşma ve yayınlarında Ermenilerin Osmanlı yönetimine karşı faaliyetlerine meşruiyet kazandırmaya çalıştığı görülmektedir. 1893 yılında kurduğu İngiliz-Ermeni Derneği ile liberal seçkinleri ve Ermeni cemaatinin önde gelen isimlerini bir araya getirerek lobi faaliyetlerinin kurumsallaşmasını sağlamıştır. Ermenilere yardım kampanyaları düzenlenmiş, yine bu derneğin desteklediği İngiliz spekülâtorler tarafından hazırlanan raporlarla, Osmanlı'nın doğu bölgesinde yaşanan Ermenilerin isyanlarına haklı gerekçeler sunulmaya çalışılmıştır. Bryce büyükelçilik döneminde Amerikan kamuoyunda da Ermeniler için benzer bir desteği sağlamaya çalışmıştır. Amerikan desteğini isyanın “ahlaki yönüne bir teşvik olarak değerlendiren” Bryce, Amerikan Senato'sunu da Ermeni faaliyetleri hakkında bilgilendirerek sorunun uluslararası boyutlara taşınmasına katkıda bulunmuştur.

Lord Bryce Birinci Dünya Savaşı döneminde kurulan Propaganda Savaş Büro'su'nda öne çıkan bir kalemdir. Bryce Raporu olarak da bilinen Alman askerlerinin Belçika'daki sivillere uyguladığı “zulümlere yönelik” sansasyonel hikayeler içeren “İddia Edilen Alman Mezalimleri üzerine Komite Raporu” İngilizlerin psikolojik savaş çabalarına katkıda bulunmuştur. Bu yayın kamuoyunda beklenen tepkiyi almamasına rağmen, tarihçi Arnold J.Toynbee ile oluşturduğu *Blue Book* (Mavi Kitap) olarak bilinen *The Treatment of Armenians in the Ottoman Empire 1915-1916* adlı eser Ermeni Sorunu'nda bir kırılma noktası olmuştur. James Bryce ismini Ermeniler nazarında kutsallaştıran bu yayın, sözde Ermeni soykırım iddialarının temel referans kaynağı haline gelmiştir. 1915 yılının bahar sonlarında Gelibolu yenilgisiyle İngiltere'nin yeni politika arayışına başladığı döneme tekabül eden bu propaganda çalışmaları siyasal bir malzemeye dönüşerek geniş kitleleri ikna

etmiş ve Osmanlı'ya karşı nefret söylemlerini arttırmıştır. Bryce'in Hristiyan dünyasından destek sağlamak için Müslüman ve Türklere yönelik korku unsurunu Ermeniler üzerinden oluşturması yalnızca İngiliz kamuoyunda değil Amerikan misyoner teşkilatları ve ulusal Amerikan gazeteleri tarafından da servis edilmiştir. Böylelikle, İngiltere yeni politika arayışında başarılı olmuş ve Amerika'yla transatlantik müttefiklik hedefinde savaşa katılma gerekçelerine katkıda bulunmuştur. Ermeni propaganda faaliyetlerinin günümüze kadar sistematikleştirilmesinin miladı olan bu dönemde İngiliz siyasetinde de "Türk barbarlığı" konusunda ideolojik karşıtlıkların sona ermesi ve ortak hareket edebilecek bir motivasyon kaynağının oluşması savaşın kazanılmasında da etkili olmuştur. İngiliz siyasetinde Türk karşıtı söylemleri en sert kullanan isimlerden biri olan Bryce, savaş somunda İstanbul ve Anadolu'yu işgalini memnuniyetle karşılarken Türklerin milli mücadelesinden rahatsızlık duymuştur. Lider Mustafa Kemal'i hedef alarak Türk askeri birliklerinin geçmişte olduğu gibi Ermenilere "zulüm yapacaklarını" iddia etmiş ve İngilizlerin ivedilikle Ermenistan'ın bağımsızlığının desteklemesi gerektiğini savunmuştur.

Kariyerinin erken dönemlerinde Sosyal Darwinist teorilerin etkisiyle ilgi duymaya başladığı Ermeni Meselesi'nin James Bryce'in hayatında bir yaşam gayesi olduğu görülmektedir. Şüphesiz bu etkinliği tek taraflı olmamış, Ermeniler üzerine sürdürdüğü stratejik siyaseti onun kariyerindeki yükselişine de katkıda bulunarak Vikont unvanını almasını sağlamıştır. Öte yandan, İngiliz liberallerinin temsil ettiği Türk aleyhtarı propagandanın siyasi ve kültürel bir malzemeye dönüştürülmesinde Bryce önemli bir aktördür. Kraliçe Viktorya döneminde William E. Gladstone'la başlayıp Lloyd George'a kadar uzanan Türk düşmanlığı üzerine inşa edilen muhalefet içinde yer alan Bryce'in etkisi gerek eserleri gerekse de söylemleriyle İngiltere'nin sınırlarını aşmıştır. 1878 Berlin Antlaşması'yla başlayıp tehcir sonrasında propaganda boyutuna ulaşan Ermeni iddialarının günümüzde dahi siyasi ve psikolojik baskı unsurlarına dönüşmesinde James Bryce ismi göz ardı edilmemelidir.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazar çıkar çatışması bildirmemiştir.

Finansal Destek: Yazar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The author has no conflict of interest to declare.

Grant Support: The author declared that this study has received no financial support.

Kaynakça/References

Arşivler

Hansard House of Commons (HC) ve House of Lords (HC) Parliamentary Debates Arşivi, Online versiyon, <http://hansard.millbanksystems.com/> (Erişim Tarihi: 03.03 2024).

HC Deb 07 April 1884 vol 286 c1789 “Turkey in Asia-American Schools in Armenia”

HC Deb 28 May 1889 vol 336 cc1309-24 “Cruelties in Armenia”

HC Deb 21 August 1895 vol. 36, col. 475, “Armenian Christians”

HL Deb 13 November 1918 vol 32 cc34-42, “Armenia and Cilicia”

HL Deb 17 December 1919 vol 38 cc279-300 “Turkish Rule in Armenia”

The National Archives (TNA)

C932, INF 4, Ministry of Information and Predecessors: War of 1914 to 1918 Information Services, 1915-1943.

Yayımlanmış Arşiv Kaynakları

Eastern Question Association: Report of Proceedings of the National conference at St. James Hall, London Direction of the Committee by James Clarke & Co., 13&14 Fleet Street, s. a-2.

“The Case for the Armenians: with an introduction by F.S. Stevenson ... and a full report of the speeches delivered at the Banquet in honour of the Right Hon. J. Bryce ... May 12th, 1893”, The Anglo-Armenian Association, Harrison and Sons, printers in ordinary to her Majesty, St. Martins’s Lane., London 1893.

Gazeteler

“Armenians and Baku”, Letters exchanged between Lord Robert Cecil and Viscount Bryce., Reprinted from *The Daily Telegraph* 1918.

George, Lloyd, Clemenceau, M., Balfour, A. J., Cecil, Lord Robert, Bryce, Viscount and Allenby, General, “Armenia’s Charter, An Appreciation of the Services of Armenians to the Allied Cause”, (Letters exchanged between Lord Robert Cecil and Viscount Bryce Reprinted from *the Westminster Gazette* 1918.

Araştırma ve İnceleme Eserleri

Avşar, Servet, *Birinci Dünya Savaşı’nda İngiliz Propagandası*, Kim Yayınları, Ankara 2004.

Bağçeci, Yahya, “İngiltere Başbakanı Lord Salisbury ve Ermeni Meselesi”, *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, sayı 1(35) (2013), s.190-208.

Bayraktar, Bayram, “Tarih ve Propaganda: Morgenthau’nun Öyküsü ve Mavi Kitap Örneği”, *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, XVI/33 (2016-Güz), 135-161.

Bryce, James, *The Holy Roman Empire*, The Macmillian Company, London 1904.

_____, James, “On Armenia and Mount Ararat”, *Proceedings of the Royal Geographical Society of London*, sayı 22, No. 3 (1877 - 1878), 169-186.

_____, James, *Transcaucasia and Ararat: Being Notes of a Vacation Tour in the Autumn of 1876*, Macmillan and Co. Publishing, London 1896.

_____, James, *The American Commonwealth*, Macmillan and Co., 3 vols., London 1888.

_____, James, “Report of the Committee on Alleged German Outrages [and Appendix, Great Britain. Committee on Alleged German Outrages”, H.M. Stationery Off., Eyre and Spottiswoode, Ltd., printers,

- London 1915.
- _____, James, "The Future of Armenia", *The Contemporary Review* Sayı 114(1918), 604-611,
- Boyajian, Zabelle C-Raffi, Aram, *Armenian Legends and Poems*, The Project Gutenberg EBook, 2017.
- Buenos, Tal, "Social Darwinizm and the Eastern Question", *Review of Armenian Studies*, sayı 12(Ankara 2012), 7-23.
- Çabuk, Mustafa, "İngiltere'nin Birinci Dünya Savaşı'nda ABD'de de yürüttüğü Ermeni propagandası", *Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, (Mart 2019), 307-330.
- Çeken, Mehmet Batuhan, "1894 Sason İsyanı'nın İngiliz Basınına Yansımaları", *OTAM*, sayı 51(2022), s.75-98.
- Encyclopedia Britannica, *The Encyclopedia Britannica Company*, Sayı 30, London & New York 2016.
- Engin, Vahdettin, "Sultan II. Abdülhamid'e Düzenlenen Ermeni Suikasti ve Bu Sebepçe Belçika ile Yaşanan Diplomatik Kriz", *Belleten*, Sayı 59, 1995, 413-428.
- Erdagöz, Hakan, "Reading the Eastern Question through the Prism of Orientalism: Hubris, Founding Genealogy and James Bryce", *Journal of Muslim Minority Affairs*, Sayı 39:3(2009), 317-342.
- Fisher, Herbert, *James Bryce*, vol. II, Macmillan Company, New York 1927.
- Gürün, Kâmuran, *Ermeni Dosyası*, Rüstem Yayınları, Lefkoşa 2001.
- Hacobian, A. P., *Armenia and the War: An Armenian's Point of View, With an Appeal to Britain and the Coming Peace Conference*, G. H. Doran Company, New York 1917.
- Kılıç, Osman, "Mavi Kitap: Ermeni İddialarının Kutsal Kitabı", *Ermeni Araştırmaları Dergisi*, sayı 31(2008), 81-103.
- McCarthy, Justin, "I. Dünya Savaşı'nda İngiliz Propagandası ve Bryce Raporu", ed. Hasan Celal Güzel *Osmanlı'dan Günümüze Ermeni Sorunu*, Yeni Türkiye Yayınları, İstanbul 2006, 23-39.
- _____, Justin, "İngiliz Propagandası, Wellington Evi ve Türkler", *Türkler*, Cilt XIII, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002.
- Özdemir, Hikmet, "Arnold Toynbee'nin Ermeni Sorununa Bakışı", *Türkiye Bilimler Akademisi Forumu* 34(2005).
- Özgiray, Ahmet, "Arnold J. Toynbee ve James Bryce'nin Hazırladığı "Treatment of the Armenians in the Ottoman Empire (1915-1916)" adlı Kitap Üzerine", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, sayı 53(2002), 713-27.
- Uras, Esat, *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, İstanbul 1987.
- Robbins, Keith G. , "Lord Bryce and the First World War", *The Historical Journal*, sayı 10(1967), 255-278.
- Ryley, Jameson, "The Historian Who Sold Out: James Bryce and the Bryce Report", *Iowa Historical Review*, Sayı 1, 60-85.
- Sonyel, Salâhi R., "Birinci Dünya Savaşı Günlerinde Türk-Ermeni İlişkileri ve İngiliz Propagandası", *Belleten*, vol. 58(1994), 377-80.
- _____; Salahi R., "The Centenary of Cyprus Convention, "In The Light of British Foreign Office Documents: How Abdulhamit, The Ottoman Sultan, Leased Cyprus To Britain Within Forty- Eight Hours", *Belleten*, sayı 42(1978), 745-760.
- Startt, James, "James Bryce and the Promise of the American Press, 1888-1921", eds. Joel H Wiener, Mark Hampton, *Anglo-American Media Interactions, 1850-2000*, Palgrave Macmillan, London 2007.

- Steinberg, Oded Y., “The Confirmation of the Worst Fears: James Bryce, British Diplomacy and the Armenian Massacres of 1894-1896”, *Études arméniennes contemporaines*, sayı 11(2018), 1-34.
- _____, Oded, “The Origins of the Armenian Question”, *Journal of Levantine Studies*(Winter 2015).
- Şahin, Enis, “Bir Ermeni Propaganda Klasığı: Mavi Kitap (Blue Book),” (Erişim Tarihi: 22.08.2019, <http://turksandarmenians.marmara.edu.tr>)
- Toynbee, Arnold-Bryce, James, *The Treatment of Armenians in the Ottoman Empire, 1915-16 : Documents Presented to Viscount Grey of Fallodon, Secretary of State for Foreign Affairs, by Viscount Bryce*. Boston Public Library. H.M. Stationery Off., Sir Joseph Causton and Sons Great Britain. Foreign Office, London 1916.
- _____, Arnold J., *Armenian Atrocities: The Murder of a Nation*, Hodder and Stoughton, London 1915.
- _____, Arnold J., *The Western Question in Greece and Turkey, A Study in the Contact of Civilisations*, London 1922.
- Wilson, Trevor, “Lord Bryce’s Investigation into Alleged German Atrocities in Belgium, 1914-15”. *Journal of Contemporary History*, Sayı 14(July 1979), 369-383.
- Wirtwein, Walter W., *Britain and the Balkan Crisis 1875-1878*, Columbia University Press, London 1935.
- Yavuz, Fikrettin-İskifeyeli, Zeynep, “İstanbul Ermeni Patrikhanesi’nin Berlin Kongresi’ne Gönderdiği Heyetin Avrupa’daki Faaliyetleri”, *Belleten*, sayı 84 (299)(Nisan 2020), 357-398.

A Review of “Kiliseye Çevrilen Türk Eserleri: The Turkish Monuments Converted into Churches” by Mehmet Emin Yılmaz

Mehmet Emin Yılmaz. *Kiliseye Çevrilen Türk Eserleri: The Turkish Monuments Converted into Churches* (İstanbul: İstanbul Fetih Cemiyeti, 2020, ISBN: 978-95-7618-70-6. XXVIII, 569 P, bibliography, index)*

Haşim Koç**

*Yılmaz published an extended bilingual (Turkish-English) 2nd edition of the book during the publication process of this article: Mehmet Emin Yılmaz, *Kiliseye Çevrilen Eserler 1-2-3 = The Turkish Monuments Converted into Churches 1-2-3*, Ankara: YTB Yayınları, 2023.

**PhD Candidate/Lecturer, Georg-August-Universität Göttingen, Göttingen, Germany / Council of Higher Education, Ankara, Türkiye

ORCID: H.K. 0000-0002-8669-0510

Corresponding author/ Sorumlu yazar:

Haşim Koç,

Candidate, Georg-August-Universität Göttingen, and Advisor to the President, Council of Higher Education (YÖK) Ankara, Türkiye

E-mail/ E-posta: hasimkoc@gmail.com

Submitted/Başvuru: 08.05.2024

Accepted/Kabul: 03.07.2024

Citation/Atıf:

Koç, Haşim. "Review of *Kiliseye Çevrilen Türk Eserleri: The Turkish Monuments Converted into Churches*." *Tarih Dergisi - Turkish Journal of History*, 83 (2024): 193-199.

<https://doi.org/10.26650/iutd.20241480810>

ABSTRACT

Covering vast areas, the Ottoman Empire left important imprints on the territories that had been ruling for centuries. These imprints may be best followed through the architectural pieces that have served for centuries for religious, social, cultural, or educational purposes. Some of those monuments are still surviving, but the majority of them were destroyed after the Ottoman rule ended and new authorities emerged. Also, some of this bulk has been converted into buildings that are more compatible with the needs of the newly ruling society. The master architect Yılmaz authored a very interesting and comprehensive book on Turkish architectural pieces that have been converted into churches in 19 countries: Azerbaijan, Bosnia and Herzegovina, Bulgaria, Algeria, Armenia, Southern Cyprus, Georgia, Croatia, Montenegro, Crimea, Kosovo, Hungary, Macedonia, Moldova, Romania, Serbia, Turkey, Ukraine, and Greece. Apart from listing the re-shaped monuments, Yılmaz accomplished to visit them all and took photos to contribute to detailed literature and archival research. He also conducted a deep analysis of changes, transformations, and repair operations to shed light on the perceptions of restoration by country. He also compared these perceptions according to the principles of architectural restoration.

Keywords: Ottoman Empire, cultural heritage, conversation, forgetting strategy, architectural history

Yılmaz' work might be easily considered a continuation and completion of Ekrem Hakkı Ayverdi's monumental four-volume masterpiece of *Ottoman Monuments in Europe (Avrupa'da Osmanlı Mimari Eserleri)*, the last of which was published in 1982. The late Prof. Semavi Eyice, an expert on art history, to whom the author dedicated his work had written a very promoting presentation in which he also mentioned the complementation function of Yılmaz' work to Ayverdi's. Nevertheless, Eyice died in May 2018 and was not able to see the publication of the book due to the long-term effort invested by the author on his serious work to publish a detailed and refined work in a relatively "less-touched" field of the history of architecture. The author mentions this in acknowledgement part "we studied most of the artefacts mentioned in the book and which are still standing during visits. I was able to complete my work, which I started in 2010 writing about Kara Mosque, a work by Mimar (Architect) Sinan in Sofia that has been transformed into a church." (p. xviii) This statement clearly indicates that the author spent 10 years working on the conversion and function shifts of Ottoman monuments until the publication of his piece in 2020.

The book has the following parts: abbreviations, Place Names list (to compare the names of places during the Turkish period and today), Semavi Eyice's presentation, acknowledgement, introduction, plans of mosque and church, place names in a typical Orthodox church and mosque, the catalogue containing monuments according to the country, unknown monuments, and an evaluation, which has an appendix comprising the dates of all the monuments' conversion into churches in the book. Also, the author prepared tables in which he classified Turkish monuments that were converted into churches according to country and building type. Thus, he found 334 monuments, i.e., mosques, fountains, baths, kitchens, khans, towers, madrasas, minarets, prayer places, watch towers, dervish lodges, and tombs that had been transformed or destroyed after the end of Ottoman rule in the corresponding countries. The book goes on with tables of the churches which were constructed upon the walls or ruins of mosques; of the mosques transformed into Catholic churches by the Austrians whose cupolas were reshaped or hidden under the roof of churches; of the monuments which apses were added to; of the monuments where altars were kept; of the minarets converted into bell towers; of the bell towers built upon the minarets' bases; and of the samples which possesses minarets and bell towers together, respectively. In addition to these mentioned tables, Yılmaz also classified converted churches into the following categories in different tables: samples of which architectural attributes have been converted entirely making them unidentifiable; samples of which unfunctional fake lanterns were contributed to change the view of cupola; and those which have converted or baptised bell towers with crosses upon them. A conclusion, a bibliography, a list of photos used from the internet, and an index followed the tables.

In the introductory part, Yılmaz tries to explain methodology he followed in compiling his book. In addition, he discussed the existing literature he consulted during his study. As

he emphasises in introduction, he has been able to visit the converted buildings that are still standing. He supported his own research on-site with Ayverdi's *magnum opus* and Evliya Çelebi's famous *Book of Travels (Seyahatnâme)*, essentially, along with other publications in Turkish and other languages. To determine the original conditions of the monuments, old photographs, post cards, and maps were accessed, if available. Thus, the master architect could identify the "changes and repairs done on the buildings", which he indicates in red shading, and he also makes recommendations for the reconstruction of buildings in different drawings. (p. xxi)

Yılmaz is discussing the existing literature on a country basis, scrutinising publications in Turkish and local languages. Bulgarian, old-Yugoslavian, Hungarian, Ukrainian, and Crimean and Greek monuments are analysed in the literature and Ottoman archival documents, including the foundation charters, foundation ledgers, accounting records, and official correspondence relevant to each work. Thus, the author tries to suggest a method for further studies.

When we come to the part of the catalogue of monuments, we find an alphabetical order by country name and an identity card invented by the author that welcomes the reader in the first instance. It consists of categories such as location, built by, building date, conversion date, modern name, and archive record, if available. After that, a short text is readable, followed by the reference information. Either a modern photo or an old photo, in many cases both with relief, plans, and restitution of monuments can be found for each building. The author also puts enormous effort into the inclusion of archival materials, and in some parts, we see also the pictures of original archival documents on the monument. Thus, the author tries to bring old knowledge together with current knowledge and merge them to find out which alterations monuments have undertaken during their transformation or destruction processes. In this format, we can track of historical and architectural knowledge relevant to all buildings before and after conversion. Thus, each entry in the book can be considered not only as a symbol of change, but also with its features that are kept to protect, symbolising the continuity of new elements with old patterns.

While telling the story of each monument, the author also outlines all the main turning points. In some cases, monuments were used as churches for a certain period, and after that, they were re-converted into their original functions. The book also highlights their stories. And in rare cases, if the author has been able to identify, the remains of a mosque that was converted into a church and after using it for some period as a church, which was deconstructed, also have a place in the book, which was identified from historical sources and whose remains can be visited in Bosnian city, Gabela today.

The historical and archival sources and current situation of some monuments in the book allows the author to leave more spaces with divergent types of texts or visual materials. For

instance, for the Akyazılı Sultan Dervish Lodge in Balchik, Bulgaria, which is currently used as St. Atanas; the author used his own photos from his on-site visit in 2019; the foundation charter's photo, the restitution attempt, and the plan and profile of the lodge. (pp. 13-17)

Scrolling through the pages of the book enables us to discover monuments that are not existing today. A good example is Sultan's Factory Mosque in Sliven, Bulgaria; built next to the fabric factory in 1844-45, which was set up in order to produce fabric for the Ottoman army. (p. 28) Currently, the factory is being used as a museum.

We can multiply the samples and numbers for each country, but as a general remark, the author's fine contribution to the literature might be emphasised as his insistence on listing even the non-existent monuments that were built originally by the Turks, converted and used for a certain period of time as Christian temples, and then destroyed for any reason. Second, his references to Ayverdi for the good deeds of the Hungarian government and conservation staff for certain pieces from the Ottoman Empire, stating that "even there are no more Muslims living in the area, the attitude of Hungarian authorities to transform these monuments into the original ones has to be respected" (p. 203) are carrying traces from the author's intention to ask authorities in other countries: "Was there not any other possibility to keep the Ottoman monuments close to their original format?" Also, the remaining number of 1.000 architectural pieces in the whole Balkans out of approximately estimated 16.000 monuments makes this questioning right and legitimate if we think from the perspective of global cultural and civilizational heritage aspects.

As the author mentions in the evaluation section of the book, the total number of converted churches from different types of Turkish architectural pieces comprises 334. He lists 277 mosques and masjids, 36 dervish lodges and tombs, 6 watch towers, 6 minarets, 2 madrasas, 2 prayer areas, 1 public kitchen, 1 tower, 1 bath, 1 inn, and 1 fountain. (p. 523) At the same place, the author says that with more detailed field research in the villages of Bulgaria and Greece, the number of converted monuments will definitely increase. The monuments are accordingly classified as follows:

- the ones still used as church
- those that were used as church for a certain period in the past but are currently used under different functions
- the ones that are used today in their original function but have been converted into the Church for a certain period in the past
- those that were converted into church in the past but not existing today
- the ones converted into church in the past but nowadays are in ruins.

- the churches built on the remaining walls of a ruined mosque
- churches built on the remains of mosques and tombs after their total destruction
- Minarets and watch towers converted into bell towers (p. 523).

The oldest monument analysed in this book is the mosque in Sudak castle in Crimea, which was built by Seljukids in 1222 and converted into church in 1373 by the Genoese. Lastly, Hıdır Baba Dervish Lodge in Taşlık's village in Komitini, Greece, was converted into a church in 2008.

Conversion processes take place mostly after wars, conquests, and migration. A good example is the Sultan Ahmet Mosque in Pylos, Greece. (pp. 478-482) Built by the Ottomans at the beginning of the 17th century, it was converted into a Catholic church during the Venetian period of 1686-1715. Reconverted into a mosque after Turks took Pylos back from the Venetians in 1715, and finally, in 1770, Russians invaded the city and converted it into a Russian Orthodox church. When the Russians left the city to the Greeks, it became a Greek Orthodox church. (pp. 523-524) Similar back and forth processes occurred in Beograd and its environment within 18th century. The places conquered by the Austrians from the Ottomans faced enormous transformation of the monuments: a large majority of the monuments were destroyed, and those that remained were essentially transformed so that they did not possess any traces from the Ottoman times. This is mostly valid for the territories of Hungary, Croatia, and Serbia.

Russian invasions in the 19th century caused the conversion of mosques into churches in conquered territories. In the regions where there is no Moslem population left, monuments continued to be used as Churches, but where Moslem populations continued to live, some converted monuments were given back to Moslems so that they transformed them into their original forms and functions. There are some examples of this in Bulgaria. Nevertheless, in Greece, many standing monuments were converted into Churches, a phenomenon that we see more often after the population exchange in 1923 due to the Lausanne Treaty. The Turkish-Moslem population left Greece, and the Greek-Orthodox population settled in their villages from Anatolia. The mosques in those villages were converted into Churches after the settlement of Greek populations. An interesting issue in which the author argues that the conversion of dervish lodges into churches should be thoroughly analysed in a separate study, according to Yılmaz. (p. 525)

In the conversions, the new authorities primarily sought to delete the most visible symbols, minarets. In some cases, they were transformed into church bell towers. In rare cases, minarets and bell towers were seen together. The conversion process was carried out not only to load a new function into the existing buildings but also to delete the traces of

symbols of old functions from the buildings and allow them to gain new symbols in harmony with the new functions. The removal of inscriptions and epigraphs from the original building and the addition of new inscriptions indicating the date of conversion are good examples of this symbolic change.

The author proposes important thoughts about the changes and transformations in architectural pieces due to the change of power and authority. First, any historical buildings in Balkan regions that are used either religiously or mundanely are automatically considered a symbol of religion. There are many samples like fountains or conference halls that carry one element of religious symbolism. Second, the Ottomans converted the biggest church of the city into a mosque after the conquest and undertook the first conquest prayer in the largest temple. To use a church as a mosque, some elements were added; however, the basic features of the monuments were not touched or manipulated. Thus, the converted churches were able to maintain their main and original features in a well-cared and stable condition. In order to test this, we can check the famous churches in Istanbul, such as Hagia Sophia, which is still surviving due to the maintenance invested by the Ottomans on the building.

This respectful and tolerated attitude of Ottomans towards the architecture and the beliefs in the churches that were to be converted into mosques can be seen in Buda's St. Mathias Church, or in Wind tower of Athens. Another good example is the Kasımiye mosque in Thessaloniki, where before conversion it was St. The Demetrios Church had frescos from the Byzantine times that were well kept by the Ottomans, who covered them with drapery. This fact was also uttered by Italian architect Hermes Balducci, who studied Turkish monuments on the island of Rhodes during the Italian invasion of the island approximately 1931-32. He also analysed the converted Latin churches that were used as mosques by the Ottomans: "Generally, Turks did not carry out a comprehensive alteration in the converted churches. They sufficed by adding a minaret, building to the necessary direction an Islamic altar (*mihrab*), and covering the paintings on the walls with thick plaster. A typical example of such a change is the Santa Maria del Castello Church." (p. 547, my translation from Turkish into English). This church was converted into a mosque in 1523. This mosque's minaret was destroyed during the Italian period in 1940-41 and used now as a museum. (p. 548)

Apart from the necessary additions, the Turks change nothing with the existing monuments. In particular, if there is a solid building, Turks never dared to destroy a church to build a mosque on its place; rather, they chose to convert it into a mosque. Nevertheless, the opposite approach was observed in the territories after the Ottoman retreat. Of the 83 mosques in Sofia, only three are still there. One is converted into a museum, and the other is converted into a church. Only one mosque is open to Muslims to pray in. In Belgrade, there used to be 217 mosques and masjids, but only one still survives. From the 72 mosques in Buda, two windows and a part of the *mihrab* now survive. No trace remains of the 46 mosques

and masjids in Osijek, Croatia. For all these reasons, it is comforting that the monuments analysed in this book have been converted into churches and are still standing today, when we consider the conscious extermination of Turkish works in the Ottoman geography.

Yılmaz ends up his piece by wishing that those monuments that are still standing should be considered by global society not only as Turkish pieces but also as the common heritage of humanity. Therefore, they should be kept alive in harmony with their original shapes and transmitted to the next generations as pearls of human civilisation and of common humanitarian heritage.

TANIM

Tarih Dergisi, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi tarafından 1949'dan beri yayımlanan Türkiye'nin en eski ve köklü akademik tarih dergilerinden biridir. Çift-kör hakemli, açık erişimli bilimsel yayın organıdır. Dergi Şubat, Haziran ve Ekim aylarında olmak üzere, yılda üç sayı olarak yayımlanır. Araştırma ve derleme makalelerinin yanı sıra derginin yayın kapsamına uygun kitapların tanıtım yazılarını yayımlar. Dergide eleştiri ve değerlendirme yazılarına yer verilir. Yayın dili Türkçe ve İngilizcedir.

AMAÇ

Tarih Dergisi, uluslararası yayın standartlarına uygun yüksek kalitede makaleler yayımlayarak bilimsel bilginin yayılması sürecini desteklemeyi ve odaklandığı tarih araştırmaları alanında bilim camiasına katkı sunmayı amaçlamaktadır. Türkiye'de üniversite ve araştırma kurumlarında üretilen akademik bilgi ve bulguları, uluslararası araştırmacıların çalışma sonuçlarıyla bir araya getirmek derginin önemli hedeflerinden biridir.

KAPSAM

Tarih Dergisi, Türk ve Osmanlı tarihini araştırma konusunun merkezine koyan yazıları teşvik eder. Bununla birlikte dergide Anadolu ve Yakındoğu tarihiyle ilgisi ölçüsünde Eskiçağ tarihi çalışmaları ve Osmanlı geçmişine dokunan sanat, edebiyat, iktisat ve kültür tarihi araştırmalarına da yer verilir.

POLİTİKALAR

Yayın Politikası

Dergi yayın etiğinde en yüksek standartlara bağlıdır ve Committee on Publication Ethics (COPE), Directory of Open Access Journals (DOAJ), Open Access Scholarly Publishers Association (OASPA) ve World Association of Medical Editors (WAME) tarafından yayınlanan etik yayıncılık ilkelerini benimser; Principles of Transparency and Best Practice in Scholarly Publishing başlığı altında ifade edilen ilkeler için: <https://publicationethics.org/resources/guidelines-new/principles-transparency-and-best-practice-scholarly-publishing>

Gönderilen makaleler derginin amaç ve kapsamına uygun olmalıdır. Orijinal, yayınlanmamış ve başka bir dergide değerlendirme sürecinde olmayan, her bir yazar tarafından içeriği ve gönderimi onaylanmış yazılar değerlendirmeye kabul edilir.

Makale yayımlanmak üzere Dergiye gönderildikten sonra yazarlardan hiçbirinin ismi, tüm yazarların yazılı izni olmadan yazar listesinden silinemez ve yeni bir isim yazar olarak eklenemez ve yazar sırası değiştirilemez.

İntihal, duplikasyon, sahte yazarlık/inkar edilen yazarlık, araştırma/veri fabrikasyonu, makale dilimleme, dilimleyerek yayın, telif hakları ihlali ve çıkar çatışmasının gizlenmesi, etik dışı davranışlar olarak kabul edilir. Kabul edilen etik standartlara uygun olmayan tüm makaleler yayından çıkarılır. Buna

yayımdan sonra tespit edilen olası kuraldışı, uygunsuzluklar içeren makaleler de dahildir.

İntihal

Ön kontrolden geçirilen makaleler, iThenticate yazılımı kullanılarak intihal için taranır. İntihal/kendi kendine intihal tespit edilirse yazarlar bilgilendirilir. Editörler, gerekli olması halinde makaleyi değerlendirme ya da üretim sürecinin çeşitli aşamalarında intihal kontrolüne tabi tutabilirler. Yüksek benzerlik oranları, bir makalenin kabul edilmeden önce ve hatta kabul edildikten sonra reddedilmesine neden olabilir. Makalenin türüne bağlı olarak, bunun oranın %15 veya %20'den az olması beklenir.

Çift Kör Hakemlik

İntihal kontrolünden sonra, uygun olan makaleler baş editör tarafından orijinallik, metodoloji, işlenen konunun önemi ve dergi kapsamı ile uyumluluğu açısından değerlendirilir. Editör, makalelerin adil bir şekilde çift taraflı kör hakemlikten geçmesini sağlar ve makale biçimsel esaslara uygun ise, gelen yazıyı yurtiçinden ve /veya yurtdışından en az iki hakemin değerlendirmesine sunar, hakemler gerek gördüğü takdirde yazıda istenen değişiklikler yazarlar tarafından yapıldıktan sonra yayınlanmasına onay verir.

Açık Erişim İlkesi

Dergi açık erişimlidir ve derginin tüm içeriği okuma ya da okurun dahil olduğu kuruma ücretsiz olarak sunulur. Okurlar, ticari amaç haricinde, yayıncı ya da yazardan izin almadan dergi makalelerinin tam metnini okuyabilir, indirebilir, kopyalayabilir, arayabilir ve link sağlayabilir. Bu BOAI açık erişim tanımıyla uyumludur.

Derginin açık erişimli makaleleri Creative Commons Atıf-GayrıTicari 4.0 Uluslararası (CC BY-NC 4.0) (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/deed.tr>) olarak lisanslıdır.

İşleme Ücreti

Derginin tüm giderleri İstanbul Üniversitesi tarafından karşılanmaktadır. Dergide makale yayını ve makale süreçlerinin yürütülmesi ücrete tabi değildir. Dergiye gönderilen ya da yayın için kabul edilen makaleler için işleme ücreti ya da gönderim ücreti alınmaz.

Telif Hakkında

Yazarlar dergide yayınlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmaları Creative Commons Atıf-GayrıTicari 4.0 Uluslararası (CC BY-NC 4.0) <https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/deed.tr> olarak lisanslıdır. CC BY-NC 4.0 lisansı, eserin ticari kullanım dışında her boyut ve formatta paylaşılmasına, kopyalanmasına, çoğaltılmasına ve orijinal esere uygun şekilde atıfta bulunmak kaydıyla yeniden düzenleme, dönüştürme ve eserin üzerine inşa etme dâhil adapte edilmesine izin verir.

ETİK

Yayın Etiği Beyanı

Tarih Dergisi, yayın etiğinde en yüksek standartlara bağlıdır ve Committee on Publication Ethics (COPE), Directory of Open Access Journals (DOAJ), Open Access Scholarly Publishers Association (OASPA) ve World Association of Medical Editors (WAME) tarafından yayınlanan etik yayıncılık ilkelerini benimser; Principles of Transparency and Best Practice in Scholarly Publishing başlığı altında ifade edilen ilkeler için: <https://publicationethics.org/resources/guidelines-new/principles-transparency-and-best-practice-scholarly-publishing>

Gönderilen tüm makaleler orijinal, yayınlanmamış ve başka bir dergide değerlendirme sürecinde olmamalıdır. Her bir makale editörlerden biri ve en az iki hakem tarafından çift kör değerlendirmeden geçirilir. İntihal, duplikasyon, sahte yazarlık/inkar edilen yazarlık, araştırma/veri fabrikasyonu, makale dilimleme, dilimleyerek yayın, telif hakları ihlali ve çıkar çatışmasının gizlenmesi, etik dışı davranışlar olarak kabul edilir.

Kabul edilen etik standartlara uygun olmayan tüm makaleler yayından çıkarılır. Buna yayından sonra tespit edilen olası kuraldışı, uygunsuzluklar içeren makaleler de dahildir.

Araştırma Etiği

Tarih Dergisi araştırma etiğinde en yüksek standartları gözetir ve aşağıda tanımlanan uluslararası araştırma etiği ilkelerini benimser. Makalelerin etik kurallara uygunluğu yazarların sorumluluğundadır.

- Araştırmanın tasarlanması, tasarımın gözden geçirilmesi ve araştırmanın yürütülmesinde, bütünlük, kalite ve şeffaflık ilkeleri sağlanmalıdır.
- Araştırma ekibi ve katılımcılar, araştırmanın amacı, yöntemleri ve öngörülen olası kullanımları; araştırmaya katılımın gerektirdikleri ve varsa riskleri hakkında tam olarak bilgilendirilmelidir.
- Araştırma katılımcılarının sağladığı bilgilerin gizliliği ve yanıt verenlerin gizliliği sağlanmalıdır. Araştırma katılımcıların özerkliğini ve saygınlığını koruyacak şekilde tasarlanmalıdır.
- Araştırma katılımcıları gönüllü olarak araştırmada yer almalı, herhangi bir zorlama altında olmamalıdır.
- Katılımcıların zarar görmesinden kaçınılmalıdır. Araştırma, katılımcıları riske sokmayacak şekilde planlanmalıdır.
- Araştırma bağımsızlığıyla ilgili açık ve net olunmalı; çıkar çatışması varsa belirtilmelidir.
- Deneysel çalışmalarda, araştırmaya katılmaya karar veren katılımcıların yazılı bilgilendirilmiş onayı alınmalıdır. Çocukların ve vesayet altındakilerin veya tasdiklenmiş akıl hastalığı bulunanların yasal vasisinin onayı alınmalıdır.
- Çalışma herhangi bir kurum ya da kuruluşta gerçekleştirilecekse bu kurum ya da kuruluşun çalışma yapılacağına dair onay alınmalıdır.
- İnsan ögesi bulunan çalışmalarda, “yöntem” bölümünde katılımcılardan “bilgilendirilmiş onam” alındığının ve çalışmanın yapıldığı kurumdan etik kurul onayı alındığı belirtilmesi gerekir.

Yazarların Sorumluluğu

Makalelerin bilimsel ve etik kurallara uygunluğu yazarların sorumluluğundadır. Yazar makalenin orijinal olduğu, daha önce başka bir yerde yayınlanmadığı ve başka bir yerde, başka bir dilde yayınlanmak üzere değerlendirmede olmadığı konusunda teminat sağlamalıdır. Uygulamadaki telif kanunları ve anlaşmaları gözetilmelidir. Telifle bağlı materyaller (örneğin tablolar, şekiller veya büyük alıntılar) gerekli izin ve teşekkürle kullanılmalıdır. Başka yazarların, katkıda bulunanların çalışmaları

ya da yararlanılan kaynaklar uygun biçimde kullanılmalı ve referanslarda belirtilmelidir.

Gönderilen makalede tüm yazarların akademik ve bilimsel olarak doğrudan katkısı olmalıdır, bu bağlamda “yazar” yayınlanan bir araştırmanın kavramsallaştırılmasına ve dizaynına, verilerin elde edilmesine, analizine ya da yorumlanmasına belirgin katkı yapan, yazının yazılması ya da bunun içerik açısından eleştirel biçimde gözden geçirilmesinde görev yapan birisi olarak görülür. Yazar olabilmenin diğer koşulları ise, makaledeki çalışmayı planlamak veya icra etmek ve / veya revize etmektir. Fon sağlanması, veri toplanması ya da araştırma grubunun genel süpervizyonu tek başına yazarlık hakkı kazandırmaz. Yazar olarak gösterilen tüm bireyler sayılan tüm ölçütleri karşılamalıdır ve yukarıdaki ölçütleri karşılayan her birey yazar olarak gösterilebilir. Yazarların isim sıralaması ortak verilen bir karar olmalıdır. Tüm yazarlar yazar sıralamasını **Telif Hakkı Anlaşması Formunda** imzalı olarak belirtmek zorundadırlar.

Yazarlık için yeterli ölçütleri karşılamayan ancak çalışmaya katkısı olan tüm bireyler “teşekkür / bilgiler” kısmında sıralanmalıdır. Bunlara örnek olarak ise sadece teknik destek sağlayan, yazıma yardımcı olan ya da sadece genel bir destek sağlayan, finansal ve materyal desteği sunan kişiler verilebilir.

Bütün yazarlar, araştırmanın sonuçlarını ya da bilimsel değerlendirmeyi etkileyebilme potansiyeli olan finansal ilişkiler, çıkar çatışması ve çıkar rekabetini beyan etmelidirler.

Bir yazar kendi yayınlanmış yazısında belirgin bir hata ya da yanlışlık tespit ederse, bu yanlışlıklara ilişkin düzeltme ya da geri çekme için editör ile hemen temasa geçme ve işbirliği yapma sorumluluğunu taşır.

Editör ve Hakem Sorumlulukları

Baş editör, makaleleri, yazarların etnik kökeninden, cinsiyetinden, uyruğundan, dini inancından ve siyasi felsefesinden bağımsız olarak değerlendirir. Yayına gönderilen makalelerin adil bir şekilde çift taraflı kör hakem değerlendirmesinden geçmelerini sağlar. Gönderilen makalelere ilişkin tüm bilginin, makale yayınlanana kadar gizli kalacağını garanti eder. Baş editör içerik ve yayının toplam kalitesinden sorumludur. Gereğinde hata sayfası yayınlamalı ya da düzeltme yapmalıdır.

Baş editör; yazarlar, editörler ve hakemler arasında çıkar çatışmasına izin vermez. Dergide yayınlanacak makalelerle ilgili nihai kararı vermekle yükümlüdür.

Hakemlerin araştırmayla ilgili, yazarlarla ve/veya araştırmanın finansal destekçileriyle çıkar çatışmaları olmamalıdır. Değerlendirmelerinin sonucunda tarafsız bir yargıya varmalıdırlar. Gönderilmiş yazılara ilişkin tüm bilginin gizli tutulmasını sağlamalı ve yazar tarafında herhangi bir telif hakkı ihlali ve intihal fark ederlerse editöre raporlamalıdırlar.

Hakem, makale konusu hakkında kendini vasıflı hissetmiyor ya da zamanında geri dönüş sağlaması mümkün görünmüyorsa, editöre bu durumu bildirmeli ve hakem sürecine kendisini dahil etmemesini istemelidir.

Değerlendirme sürecinde editör hakemlere gözden geçirme için gönderilen makalelerin gizli bilgi olduğunu ve bunun imtiyazlı bir iletişim olduğunu açıkça belirtir. Hakemler ve yayın kurulu üyeleri başka kişilerle makaleleri tartışamazlar. Hakemlerin kimliğinin gizli kalmasına özen gösterilmelidir. Bazı durumlarda editörün kararıyla, ilgili hakemlerin makaleye ait yorumları aynı makaleyi yorumlayan diğer hakemlere gönderilerek hakemlerin bu süreçte aydınlatılması sağlanabilir.

HAKEM SÜRECİ

Daha önce yayınlanmamış ya da yayınlanmak üzere başka bir dergide halen değerlendirmede olmayan ve her bir yazar tarafından onaylanan makaleler değerlendirilmek üzere kabul edilir. Gönderilen ve ön kontrolü geçen makaleler iThenticate yazılımı kullanılarak intihal için taranır. İntihal kontrolünden sonra, uygun olan makaleler baş editör tarafından orijinallik, metodoloji, işlenen konunun önemi ve dergi kapsamı ile uyumluluğu açısından değerlendirilir.

Baş Editör, makaleleri, yazarların etnik kökeninden, cinsiyetinden, uyuğundan, dini inancından ve siyasi felsefesinden bağımsız olarak değerlendirir. Yayına gönderilen makalelerin adil bir şekilde çift taraflı kör hakem değerlendirmesinden geçmelerini sağlar.

Seçilen makaleler en az iki ulusal/uluslararası hakeme değerlendirmeye gönderilir; yayın kararı, hakemlerin talepleri doğrultusunda yazarların gerçekleştirdiği düzenlemelerin ve hakem sürecinin sonrasında baş editör tarafından verilir.

Baş editör; yazarlar, editörler ve hakemler arasında çıkar çatışmasına izin vermez. Hakem atama konusunda tam yetkiye sahiptir ve dergide yayınlanacak makalelerle ilgili nihai kararı vermekle yükümlüdür.

Hakemlerin değerlendirmeleri objektif olmalıdır. Hakem süreci sırasında hakemlerin aşağıdaki hususları dikkate alarak değerlendirmelerini yapmaları beklenir.

- Makale yeni ve önemli bir bilgi içeriyor mu?
- Öz, makalenin içeriğini net ve düzgün bir şekilde tanımlıyor mu?
- Yöntem bütünlüklü ve anlaşılır şekilde tanımlanmış mı?
- Yapılan yorum ve varılan sonuçlar bulgularla kanıtlanıyor mu?
- Alandaki diğer çalışmalara yeterli referans verilmiş mi?
- Dil kalitesi yeterli mi?

Hakemler, gönderilen makalelere ilişkin tüm bilginin, makale yayınlanana kadar gizli kalmasını sağlamalı ve yazar tarafında herhangi bir telif hakkı ihlali ve intihal fark ederlerse editöre raporlamalıdır.

Hakem, makale konusu hakkında kendini vasıflı hissetmiyor ya da zamanında geri dönüş sağlaması mümkün görünmüyorsa, editöre bu durumu bildirmeli ve hakem sürecine kendisini dahil etmemesini istemelidir.

Değerlendirme sürecinde editör hakemlere gözden geçirme için gönderilen makalelerin, yazarların özel mülkü olduğunu ve bunun imtiyazlı bir iletişim olduğunu açıkça belirtir. Hakemler ve yayın

kurulu üyeleri başka kişilerle makaleleri tartışamazlar. Hakemlerin kimliğinin gizli kalmasına özen gösterilmelidir.

YAZILARIN HAZIRLANMASI

Dil

Dergide Türkçe ve İngilizce makaleler yayınlanır. Gönderilen makalelerde makale dilinde öz, İngilizce öz olmalıdır.

Yazıların Hazırlanması ve Gönderimi

Makaleler sadece <https://dergipark.org.tr/tr/pub/iutarih> adresinde yer alan derginin online makale yükleme ve değerlendirme sistemi üzerinden gönderilebilir. Diğer mecralardan gönderilen makaleler değerlendirilmeye alınmayacaktır.

Gönderilen makalelerin dergi yazım kurallarına uygunluğu ilk olarak Editoryal Ofis tarafından kontrol edilecek, dergi yazım kurallarına uygun hazırlanmamış makaleler teknik düzeltme talepleri ile birlikte yazarlarına geri gönderilecektir.

Yazarların; **Telif Hakkı Anlaşması Formu**'nu ilk gönderim sırasında online makale sistemine yüklemeleri gerekmektedir.

Tarih Dergisi'ne gönderilen tüm yazılar, A4 boyutunda MS Word uyumlu programda Times New Roman yazı karakterinde 11 punto olarak yazılmalıdır.

Türkçe hazırlanan makalelerde TDK yazım kılavuzu esas alınır.

Kapak sayfası: Gönderilen tüm makalelerle birlikte ayrı bir kapak sayfası da gönderilmelidir. Bu sayfa;

- Makalenin başlığını ve 50 karakteri geçmeyen kısa başlığını,
- Yazarların isimlerini, kurumlarını ve eğitim derecelerini,
- Yazarların ORCID numaralarını
- Finansal destek bilgisi ve diğer destek kaynakları hakkında detaylı bilgiyi,
- Sorumlu yazarın ismi, adresi, telefonu (cep telefonu dahil), faks numarası ve e-posta adresini,
- Makale hazırlama sürecine katkıda bulunan ama yazarlık kriterlerini karşılamayan bireylerle ilgili bilgileri
- Makale daha önceden bir bilimsel toplantıda sunulduysa, ilgili bilimsel toplantının detaylı bilgilerini içermelidir.

Öz: Özgün araştırma makalelerinde 80-100 kelime Türkçe ve İngilizce özet bulunmalıdır. Özet bölümü alt başlık içermeyecek şekilde hazırlanmalıdır.

İngilizce genişletilmiş özet: Türkçe yazılan makalelerin uluslararası platformda görünürlüğü ve atf oranını arttırmak amacıyla, yalnızca araştırma makaleleri için 800-1000 kelimelik İngilizce geniş özet hazırlanıp sisteme yüklenmelidir. İngilizce geniş özet makalenin hipotezini, çıkarımlarını ve yorumların

kapsamlı bir biçimde özetleyecek şekilde hazırlanmalıdır.

Anahtar Sözcükler: Araştırma makaleleri en az 3 en fazla 6 anahtar kelimeyle birlikte gönderilmelidir. Anahtar kelimeler İngilizce ve Türkçe olarak hazırlanıp ilgili özetin altına yazılmalıdır.

Makale Türleri

Araştırma Makalesi: Ana metin, araştırmanın konusuna uygun şekilde alt başlıklara ayrılmalıdır. Alt başlıklar konusunda yazarlar serbest bırakılmışlardır.

Çeviri: Çeviri türündeki yazılarda, orijinal makalenin yazarından alınan izin ile orijinal makalenin bir kopyası ve asıl metnin tam bibliyografik künye bilgilerini içeren dosyalar da online makale sistemine yüklenmelidir.

Tablolar

Tablolar ana dosyaya eklenmeli, kaynak listesi sonrasında sunulmalı, ana metin içerisindeki geçiş sıralarına uygun olarak numaralandırılmazdır. Tabloların üzerinde tanımlayıcı bir başlık yer almalı ve tablo içerisinde geçen kısaltmaların açıklamaları tablo altına tanımlanmalıdır. Tablolar Microsoft Office Word dosyası içinde “Tablo Ekle” komutu kullanılarak hazırlanmalı ve kolay okunabilir şekilde düzenlenmelidir. Tablolarda sunulan veriler ana metinde sunulan verilerin tekrarı olmamalı; ana metindeki verileri destekleyici nitelikte olmalıdır.

Resim ve Resim Altyazıları

Resimler, grafikler ve fotoğraflar (TIFF ya da JPEG formatında) ayrı dosyalar halinde sisteme yüklenmelidir. Görseller bir Word dosyası dokümanı ya da ana doküman içerisinde sunulmamalıdır. Alt birimlere ayrılan görseller olduğunda, alt birimler tek bir görsel içerisinde verilmemelidir. Her bir alt birim sisteme ayrı bir dosya olarak yüklenmelidir. Resimler alt birimleri belli etme amacıyla etiketlenmemelidir (a, b, c vb.). Resimlerde altyazıları desteklemek için kalın ve ince oklar, ok başları, yıldızlar, asteriksler ve benzer işaretler kullanılabilir. Makalenin geri kalanında olduğu gibi resimler de kör olmalıdır. Bu sebeple, resimlerde yer alan kişi ve kurum bilgileri de körleştirilmelidir. Görsellerin minimum çözünürlüğü 300DPI olmalıdır. Değerlendirme sürecindeki aksaklıkları önlemek için gönderilen bütün görsellerin çözünürlüğü net ve boyutu büyük (minimum boyutlar 100x100 mm) olmalıdır. Resim altyazıları ana metnin sonunda yer almalıdır.

Makale içerisinde geçen tüm kısaltmalar, ana metin ve özetle ayrı ayrı olmak üzere ilk kez kullanıldıkları yerde tanımlanarak kısaltma tanımının ardından parantez içerisinde verilmelidir.

Tüm kaynaklar, tablolar ve resimlere ana metin içinde uygun olan yerlerde sırayla numara verilerek atf yapılmalıdır.

Revizyonlar

Yazarlar makalelerinin revizyon dosyalarını gönderirken, hakemlerin istediği düzeltmeleri ve

hakemlerin sorularına yanıtlarını ana metin içerisinde renklendirerek belirtmelidir. Revize makaleler karar mektubunu takip eden 30 gün içerisinde dergiye gönderilmelidir. Makalenin revize versiyonu belirtilen süre içerisinde yüklenmezse, revizyon seçeneği iptal olabilir. Yazarların revizyon için ek süreye ihtiyaç duymaları durumunda uzatma taleplerini ilk 30 gün sona ermeden dergiye iletmeleri gerekmektedir.

Yayına kabul edilen makaleler dil bilgisi, noktalama ve biçim açısından kontrol edilir. Yayın süreci tamamlanan makaleler, yayın planına dahil edildikleri sayıyla birlikte yayınlanmadan önce erken çevrimiçi formatında dergi web sitesinde yayına alınır. Kabul edilen makalelerin baskıya hazır PDF dosyaları sorumlu yazarlara iletilir ve yayın onaylarının 2 gün içerisinde dergiye iletilmesi istenir.

Referans Stili ve Formatı

Yayınlara atıf yapılırken en son, en güncel yayınlar tercih edilmelidir. Kaynakların doğruluğundan yazar(lar) sorumludur. Referanslar dip not sistemine uygun olarak belirtilmelidir. Metin içi referansları ve kaynakça bölümü için dikkat edilmesi gereken detaylar aşağıda belirtilmiştir.

Metin içi referanslar üst simge ile 1'den başlayarak gösterilmelidir. Dipnotlar, Times New Roman yazı karakterinde, 9 punto tek aralık yazılmalıdır. Tüm noktalama işaretlerinden sonra bir boşluk bırakılmalı ve tüm dipnotların sonuna, mutlaka nokta konulmalıdır. Metin içindeki atıflar sayfa altına dipnot şeklinde 1'den başlayarak numaralandırılmalıdır. Bunun dışında metin içinde atıf yapılmamalıdır. Dipnotlarda kaynaklar verilirken, kitap ve dergi ismi italik olmalı, makale isimleri tırnak içerisinde düz olarak verilmelidir. Dipnotlarda, ilk geçtiği yerde yazar ismi ve kaynak künyesi tam olarak verilmeli, daha sonra sadece yazar soyadı ve a.g.e., a.g.m., veya a.g.t. gibi yazarın belirlediği kısaltmalarla yazılmalıdır. Bir yazarın birden fazla kitap ve makalesi kullanılıyorsa ikinci eserin ilk kullanımından sonra, yazarın soyadı, sonra kitap veya makalenin kısaltılmış adı verilmelidir. Çok yazarlı kaynakların ilk geçtiği yerde yazarların tümü yazılmalı, daha sonrakilerde kısaltılarak verilmelidir. Dipnotlarda makale, kitap içinde bölüm veya ansiklopedi maddesinin tamamına yönelik bir atıf mevcutsa, başlangıç ve bitiş sayfaları gösterilmelidir.

Örnekler:

Kitap:

Mübahat S. Kütükoğlu, *Menteşe Sancağı 1830 (Nüfus ve Toplum Yapısı)*, TTK Yay., Ankara 2010, s. 115. Sonraki atıflarda: Kütükoğlu, *a.g.e.*, s. 123 ya da Kütükoğlu, s. 123.

Bir yazarın birden fazla yayınına atıf yapılacak ise, ilk atıfta tam künye verilmeli; daha sonra yine kullanılacaksa nasıl kısaltılacağı parantez içerisinde gösterilmelidir:

Arzu Terzi, *Hazine-i Hassa Nezareti*, TTK Yay., Ankara 2000, s. 98 (Terzi, Hazine-i Hassa).

Eserin cildine işaret etmek için (cilt ya da c. yazılmadan) sadece Romen rakamıyla cilt sayısı yazılmalıdır:

Hoca Sa'adeddin Efendi, *Tâcü'l-tevârih*, I, İstanbul 1279, 25.

Tayyâr-zâde Atâ, *Osmanlı Saray Tarihi Târih-i Enderûn*, haz. Mehmet Arslan, Kitabevi, III, İstanbul 2010, 138.

Çeviri eserler:

Philippe du Fresne-Canaye, *Fresne-Canaye Seyahatnamesi 1573*, çev. Teoman Tunçdoğan, İstanbul 2009, s. 51.

Ansiklopedi maddeleri:

Feridun M. Emecen, “Başmukataa Kalemî”, *DİA*, V, 135.

Bir yazarın iki ayrı çalışması aynı dipnotta peş peşe gösterilecekse:

Mustafa Akdağ, *Celali İsyancıları, 1550-1603*, Anlara 1963, s. 110; keza büyük kaçgunluk için bk. ayn. yzr. ya da ayn.mlf., “Celâlî İsyancılarından Büyük Kaçgunluk, 1603-1606”, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, II/2-3 (Ankara 1964), 1-50.

Birden çok yazarlı bir eser kullanılacaksa:

Robert Anhegger-Halil İnalçık, *Kânünnâme-i Sultânî Ber Müceb-i 'Örf-i 'Osmânî, II. Mehmed ve II. Bayezid Devirlerine Ait Yasaknâme ve Kânünnâmeler*, TTK Yay., Ankara 2000, s. 25. Aynı eser daha sonraki kullanımlarda sadece yazar soyadlarına yer verilmelidir: Anhegger-İnalçık, *a.g.e.*, s. 36.

Makale:

Mübahat S. Kütükoğlu, “Osmanlıdan Günümüze Yer Adları”, *Belleten*, LXXVI/275 (2012), 149.

Bekir Kütükoğlu, “Ahmed Cevdet Paşa, Ma'rûzât”, *Güney-Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*, sayı 10-11, İstanbul 1983, s. 251.

Mücteba İlgürel, “Şer'iyeye Sicillerinin Toplu Kataloğuna Doğru”, *Tarih Dergisi*, sayı 28-29 (1975), s. 164.

Sempozyum Tebliğleri:

İdris Bostan, “Kuyûd-ı Mühimmat Defterlerinin Osmanlı Teşkilât Tarihi Bakımından Önemi”, *Osmanlı-Türk Diplomatîği Semineri, 30-31 Mayıs 1994*, İstanbul 1995, s. 145.

Birden çok yazarlı bir makale:

Kayhan Orbay-Hatice Oruç, “Sultan II. Murad'ın Edirne Câmî-i Şerîf ve Dârü'l-hadis Vakfî (1592-1607)”, *Tarih Dergisi*, sayı 56 (2012/2), İstanbul 2013, s. 10. Aynı makalenin daha sonraki kullanımlarında sadece yazar soyadlarına yer verilmelidir: Orbay-Oruç, *a.g.m.*, s. 15.

Çeviri yazıları:

Géza Dávid, “XVI. Yüzyılda Osmanlı-Habsburg Mücadelesinin Bir Kaynağı Olarak Mühimme Defterleri”, çev. Özgür Kolçak, *Tarih Dergisi*, sayı 53 (2011/1), İstanbul 2012, s. 295-349.

Aynı soyadlı iki yazarın makalelerinin gösterilmesi:

Mübahat S. Kütükoğlu, “Osmanlıdan Günümüze Yer Adları”, *Belleten*, LXXVI/275 (2012), 149.

Bekir Kütükoğlu, “Ahmed Cevdet Paşa, Ma'rûzât”, *Güney-Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*, sayı 10-11, İstanbul 1983, s. 251.

Daha sonraki kullanımlarda:

M. S. Kütükoğlu, a.g.m., s. 160 ya da B. Kütükoğlu, a.g.m., s. 250.

Tez atıflarında; tezi yapan, tez adı (italik), kurum ismi sırasıyla verilmelidir:

Sinem Serin, *Yıldız Çini/Porselen Fabrikası*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Osmanlı Müesseseleri ve Medeniyeti Tarihi Bilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2009, s. 146.

Arşiv Belgelerinin Kullanımı:

Arşiv belgeleri dipnotta kullanılırken öncelikle arşivin adı, sonra tasnifin adı, dosya ve evrak numarasına sırasıyla yer verilecektir. Tasnif için arşivlerin kullandıkları kısaltmalar kullanılabilir. Kaynakçada bunların açılımı yapılmalıdır.

Mesela:

BOA, A.MKT, nr. 145/629.

Arşivden defter tasnifinden bir bilgi kullanılacaksa:

BOA, *Maliyeden Müdevver Defterler (MAD)*, nr. 9146, s. 200.

BOA, *Mühimme Defteri*, nr. 120, s. 103, h. 250.

Kaynakça:

Makalelerde kullanılan kaynak ve araştırmalar makale sonunda bu başlık altında gösterilmelidir. Kaynakça, bu başlık altında yeni bir sayfadan başlamalı ve 11 punto yazılmalıdır. Sadece dipnotlarda kullanılan kaynaklar yer almalı ve yazarların soyadına göre alfabetik olarak düzenlenmelidir.

Kütükoğlu, Mübahat S., *Menteşe Sancağı 1830 (Nüfus ve Toplum Yapısı)*, TTK Yay., Ankara 2010.

Hoca Sa'deddin Efendi, *Tâcü't-tevârih*, I-II, İstanbul 1279-80.

Birden çok yazarlı bir esere yer verilecekse:

Anhegger, Robert -Halil İnalçık, *Kânünnâme-i Sultânî Ber Müceb-i 'Örf-i 'Osmânî, II. Mehmed ve II. Bayezid Devirlerine Ait Yasaknâme ve Kânünnâmeler*, TTK Yay., Ankara 2000.

Sadece editör veya yayına hazırlayanlar var ise bu isimler kitap adından sonra yer almalıdır:

Osmanlı Uygarlığı, yay. haz. Halil İnalçık-Günsel Renda, Kültür Bakanlığı Yay., I-II, Ankara 20093.

Kitap içinde bölüm olarak geçen makaleler:

Terzi, Arzu, "II. Abdülhamid'in Emlakı ve Irak Petrolleri", *Sultan II. Abdülhamid ve Dönemi*, ed. Coşkun Yılmaz, İstanbul 2014, s. 181-188.

Çeviri eserler:

Fresne-Canaye, Philippe du, *Fresne-Canaye Seyahatnamesi 1573*, çev. Teoman Tunçdoğan, İstanbul 2009.

Kitabın kaçınıcı baskısı olduğunu belirtmek üzere basım tarihinin üzerine üst simge şeklinde basım sayısı yazılmalıdır:

Terzi, Arzu, *Sultan Abdülhamid'in Mirası, Petrol ve Arazi*, Timaş Yayınları, İstanbul 2014².

Kaynakçada yer alan makalelerde makalenin başlangıç ve bitiş sayfalarına yer verilmelidir:

Kütükoğlu, Mübahat S., "Osmanlıdan Günümüze Yer Adları", *Bellekten*, LXXVI/275 (2012), 147-165.

Sempozyum Tebliğleri:

Bostan, İdris, "Kuyûd-ı Mühimmat Defterlerinin Osmanlı Teşkilât Tarihi Bakımından Önemi", *Osmanlı-Türk Diplomatığı Semineri, 30-31 Mayıs 1994*, İstanbul 1995, s. 143-163.

Ansiklopedi maddeleri:

Emecen, Feridun M., "Başmukataa Kalemî", *DİA*, V, 135.

Kaynakçada teze yer verirken; tezi yapan, tez adı (italik), kurum ismi sırasıyla verilmelidir:

Arşiv Belgelerinin Gösterilmesi:

Kaynakçada dipnotlarda kullanılan arşiv tasnifleri açık bir şekilde yazılır, kısaltma kullanıldıysa bunlar parantez içinde belirtilir. Farklı arşivlerden kaynak çalışması var ise bu arşivler tasniflenir. Kullanılan arşiv belgelerinin numaralarına dipnotlarda yer verildiğinden kaynakçada sadece belge tasniflerine yer verilmelidir.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA)

Cevdet Bahriye Evrakı (C.BH.)

Şura-yı Devlet (ŞD.)

Deniz Tarihi Arşivi (DTA)

Bahriye Nezareti (BN.)

Makale dipnotlarında kullanılacak kısaltmalar

Türkçe makaleler için:

çev. : çeviren

trc. : tercüme eden

yay. : yayınlayan

haz. : hazırlayan

sad. : sadeleştiren

nşr. : neşreden

ed. : editör

a.g.e. : adı geçen eser

a.g.m. : adı geçen makale ya da madde

a.g.t. : adı geçen tez

ayn.yzr. : aynı yazar

ayn.mlf. : aynı müellif

Yabancı Dildeki makaleler için:

id. : aynı yazar

ibid., loc.cit, op.cit. : aynı yerde

a.g.e., s. 27; a.g.m., s. 28; a.g.t., s. 29 şeklinde kullanılmalıdır.

SON KONTROL LİSTESİ

Aşağıdaki listede eksik olmadığından emin olun:

- ✓ Makalenin türünün belirtilmiş olduğu
- ✓ Başka bir dergiye gönderilmemiş olduğu
- ✓ Sponsor veya ticari bir firma ile ilişkisi varsa, bunun belirtildiği
- ✓ İngilizce yönünden kontrolünün yapıldığı
- ✓ Referansların derginin benimsediği sistemin kurallarına uygun olarak düzenlendiği
- ✓ Yazarlara Bilgide detaylı olarak anlatılan dergi politikalarının gözden geçirildiği
- Telif Hakkı Anlaşması Formu
- Daha önce basılmış materyal (yazı-resim-tablo) kullanılmış ise izin belgesi
- Kapak sayfası
 - ✓ Makalenin kategorisi
 - ✓ Makale dilinde ve İngilizce başlık
 - ✓ Yazarların ismi soyadı, unvanları ve bağlı oldukları kurumlar (üniversite ve fakülte bilgisinden sonra şehir ve ülke bilgisi), e-posta adresleri
 - ✓ Sorumlu yazarın e-posta adresi, açık yazışma adresi, iş telefonu, GSM, faks nosu
 - ✓ Tüm yazarların ORCID'leri
 - ✓ Finansal destek (varsa belirtiniz)
 - ✓ Çıkar çatışması (varsa belirtiniz)
 - ✓ Teşekkür (varsa belirtiniz)
- Makale ana metni
 - ✓ Önemli: Ana metinde yazarın / yazarların kimlik bilgilerinin yer almaması gerekir.
 - ✓ Makale dilinde ve İngilizce başlık
 - ✓ Öz: 80-100 kelime
 - ✓ Anahtar Kelimeler: 3-6 adet makale dilinde ve 3-6 adet İngilizce
 - ✓ İngilizce Genişletilmiş Özet (Extended Summary) 800-1000 kelime (İngilizce olmayan makaleler için)
 - ✓ Makale ana metin bölümleri
 - ✓ Kaynaklar
 - ✓ Tablolar-Resimler, Şekiller (başlık, tanım ve alt yazılarıyla)

DESCRIPTION

The Turkish Journal of History is one of the earliest and long-established academic history journals in Türkiye, published by the Faculty of Letters of Istanbul University since 1949. The journal is a double-blind, peer-reviewed, open-access scientific publication. It is published triannually in February, June, and October. In addition to review articles and research articles, it publishes book reviews in accordance with the scope of the journal. It also includes critiques and reviews. The publication language is Turkish and English.

AIM

The Turkish Journal of History aims to promote the dissemination of scholarly knowledge through the publication of high-quality articles that adhere to international publication standards and to contribute to the scholarly community in the field of historical research. One of the primary objectives of the journal is to facilitate the integration of academic knowledge and findings produced in universities and research institutions in Türkiye with the findings of international researchers.

SCOPE

The Turkish Journal of History encourages articles that situate Turkish and Ottoman history at the core of the research topic. The journal also includes studies on ancient history to the extent of their relevance to Anatolian and Near Eastern history, as well as the history of art, literature, economics, and culture that touch upon the Ottoman heritage.

POLICIES***Publication Policy***

The journal is committed to upholding the highest standards of publication ethics and pays regard to Principles of Transparency and Best Practice in Scholarly Publishing published by the Committee on Publication Ethics (COPE), the Directory of Open Access Journals (DOAJ), the Open Access Scholarly Publishers Association (OASPA), and the World Association of Medical Editors (WAME) on <https://publicationethics.org/resources/guidelines-new/principles-transparency-and-best-practice-scholarly-publishing>

The subjects covered in the manuscripts submitted to the Journal for publication must be in accordance with the aim and scope of the Journal. Only those manuscripts approved by every individual author and that were not published before in or sent to another journal, are accepted for evaluation.

Changing the name of an author (omission, addition or order) in papers submitted to the Journal requires written permission of all declared authors.

Plagiarism, duplication, fraud authorship/denied authorship, research/data fabrication, salami slicing/salami publication, breaching of copyrights, prevailing conflict of interest are unethical behaviors. All manuscripts not in accordance with the accepted ethical standards will be removed from the publication. This also contains any possible malpractice discovered after the publication.

Plagiarism

Submitted manuscripts that pass preliminary control are scanned for plagiarism using iThenticate software. If plagiarism/self-plagiarism will be found authors will be informed. Editors may resubmit manuscript for similarity check at any peer-review or production stage if required. High similarity scores may lead to rejection of a manuscript before and even after acceptance. Depending on the type of article and the percentage of similarity score taken from each article, the overall similarity score is generally expected to be less than 15 or 20%.

Double Blind Peer-Review

After plagiarism check, the eligible ones are evaluated by the editors-in-chief for their originality, methodology, the importance of the subject covered and compliance with the journal scope. The editor provides a fair double-blind peer review of the submitted articles and hands over the papers matching the formal rules to at least two national/international referees for evaluation and gives green light for publication upon modification by the authors in accordance with the referees' claims.

Open Access Statement

The journal is an open access journal and all content is freely available without charge to the user or his/her institution. Except for commercial purposes, users are allowed to read, download, copy, print, search, or link to the full texts of the articles in this journal without asking prior permission from the publisher or the author. This is in accordance with the BOAI definition of open access.

The open access articles in the journal are licensed under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International (CC BY-NC 4.0) license. (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/deed.en>).

Article Processing Charge

All expenses of the journal are covered by the Istanbul University. Processing and publication are free of charge with the journal. There is no article processing charges or submission fees for any submitted or accepted articles.

Copyright Notice

Authors publishing with the journal retain the copyright to their work licensed under the Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International license (CC BY-NC 4.0) (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>) which permits unrestricted, non-commercial use, distribution, and reproduction in any medium, provided the original work is properly cited.

ETHICS

Publication Ethics and Malpractice Statement

Turkish Journal of History is committed to upholding the highest standards of publication ethics and pays regard to Principles of Transparency and Best Practice in Scholarly Publishing published by the Committee on Publication Ethics (COPE), the Directory of Open Access Journals (DOAJ), the Open

Access Scholarly Publishers Association (OASPA), and the World Association of Medical Editors (WAME) on <https://publicationethics.org/resources/guidelines-new/principles-transparency-and-best-practice-scholarly-publishing>

All submissions must be original, unpublished (including as full text in conference proceedings), and not under the review of any other publication synchronously. Each manuscript is reviewed by one of the editors and at least two referees under double-blind peer review process. Plagiarism, duplication, fraud authorship/denied authorship, research/data fabrication, salami slicing/salami publication, breaching of copyrights, prevailing conflict of interest are unethical behaviors.

All manuscripts not in accordance with the accepted ethical standards will be removed from the publication. This also contains any possible malpractice discovered after the publication. In accordance with the code of conduct we will report any cases of suspected plagiarism or duplicate publishing.

Research Ethics

Turkish Journal of History adheres to the highest standards in research ethics and follows the principles of international research ethics as defined below. The authors are responsible for the compliance of the manuscripts with the ethical rules.

- Principles of integrity, quality and transparency should be sustained in designing the research, reviewing the design and conducting the research.
- The research team and participants should be fully informed about the aim, methods, possible uses and requirements of the research and risks of participation in research.
- The confidentiality of the information provided by the research participants and the confidentiality of the respondents should be ensured. The research should be designed to protect the autonomy and dignity of the participants.
- Research participants should participate in the research voluntarily, not under any coercion.
- Any possible harm to participants must be avoided. The research should be planned in such a way that the participants are not at risk.
- The independence of research must be clear; and any conflict of interest or must be disclosed.
- In experimental studies with human subjects, written informed consent of the participants who decide to participate in the research must be obtained. In the case of children and those under wardship or with confirmed insanity, legal custodian's assent must be obtained.
- If the study is to be carried out in any institution or organization, approval must be obtained from this institution or organization.
- In studies with human subject, it must be noted in the method's section of the manuscript that the informed consent of the participants and ethics committee approval from the institution where the study has been conducted have been obtained.

Author's Responsibilities

It is authors' responsibility to ensure that the article is in accordance with scientific and ethical standards and rules. And authors must ensure that submitted work is original. They must certify that the manuscript has not previously been published elsewhere or is not currently being considered for

publication elsewhere, in any language. Applicable copyright laws and conventions must be followed. Copyright material (e.g. tables, figures or extensive quotations) must be reproduced only with appropriate permission and acknowledgement. Any work or words of other authors, contributors, or sources must be appropriately credited and referenced.

All the authors of a submitted manuscript must have direct scientific and academic contribution to the manuscript. The author(s) of the original research articles is defined as a person who is significantly involved in “conceptualization and design of the study”, “collecting the data”, “analyzing the data”, “writing the manuscript”, “reviewing the manuscript with a critical perspective” and “planning/ conducting the study of the manuscript and/or revising it”. Fund raising, data collection or supervision of the research group are not sufficient roles to be accepted as an author. The author(s) must meet all these criteria described above. The order of names in the author list of an article must be a co-decision and it must be indicated in the **Copyright Agreement Form**. The individuals who do not meet the authorship criteria but contributed to the study must take place in the acknowledgement section. Individuals providing technical support, assisting writing, providing a general support, providing material or financial support are examples to be indicated in acknowledgement section.

All authors must disclose all issues concerning financial relationship, conflict of interest, and competing interest that may potentially influence the results of the research or scientific judgment.

When an author discovers a significant error or inaccuracy in his/her own published paper, it is the author’s obligation to promptly cooperate with the Editor-in-Chief to provide retractions or corrections of mistakes.

Responsibility for the Editor and Reviewers

Editor-in-Chief evaluates manuscripts for their scientific content without regard to ethnic origin, gender, citizenship, religious belief or political philosophy of the authors. He provides a fair double-blind peer review of the submitted articles for publication and ensures that all the information related to submitted manuscripts is kept as confidential before publishing.

Editor-in-Chief is responsible for the contents and overall quality of the publication. He/She must publish errata pages or make corrections when needed.

Editor-in-Chief does not allow any conflicts of interest between the authors, editors and reviewers. Only he has the full authority to assign a reviewer and is responsible for final decision for publication of the manuscripts in the Journal.

Reviewers must have no conflict of interest with respect to the research, the authors and/or the research funders. Their judgments must be objective.

Reviewers must ensure that all the information related to submitted manuscripts is kept as confidential and must report to the editor if they are aware of copyright infringement and plagiarism on the author’s side.

A reviewer who feels unqualified to review the topic of a manuscript or knows that its prompt review

will be impossible should notify the editor and excuse himself from the review process.

The editor informs the reviewers that the manuscripts are confidential information and that this is a privileged interaction. The reviewers and editorial board cannot discuss the manuscripts with other persons. The anonymity of the referees must be ensured. In particular situations, the editor may share the review of one reviewer with other reviewers to clarify a particular point.

PEER REVIEW PROCESS

Only those manuscripts approved by its every individual author and that were not published before in or sent to another journal, are accepted for evaluation.

Submitted manuscripts that pass preliminary control are scanned for plagiarism using iThenticate software. After plagiarism check, the eligible ones are evaluated by Editor-in-Chief for their originality, methodology, the importance of the subject covered and compliance with the journal scope.

Editor-in-Chief evaluates manuscripts for their scientific content without regard to ethnic origin, gender, citizenship, religious belief or political philosophy of the authors and ensures a fair double-blind peer review of the selected manuscripts.

The selected manuscripts are sent to at least two national/international referees for evaluation and publication decision is given by Editor-in-Chief upon modification by the authors in accordance with the referees' claims.

Editor-in-Chief does not allow any conflicts of interest between the authors, editors and reviewers and is responsible for final decision for publication of the manuscripts in the Journal.

Reviewers' judgments must be objective. Reviewers' comments on the following aspects are expected while conducting the review.

- Does the manuscript contain new and significant information?
- Does the abstract clearly and accurately describe the content of the manuscript?
- Is the problem significant and concisely stated?
- Are the methods described comprehensively?
- Are the interpretations and conclusions justified by the results?
- Is adequate references made to other Works in the field?
- Is the language acceptable?

Reviewers must ensure that all the information related to submitted manuscripts is kept as confidential and must report to the editor if they are aware of copyright infringement and plagiarism on the author's side.

Extended abstract in English: In order to increase the visibility and citation rate of articles written in Turkish on the international platform, an extended abstract of 800-1000 words in English should be prepared and uploaded to the system only for research articles.

The extended abstract in English should be prepared in a way that comprehensively summarizes the hypothesis, inferences and comments of the article.

A reviewer who feels unqualified to review the topic of a manuscript or knows that its prompt review will be impossible should notify the editor and excuse himself from the review process.

The editor informs the reviewers that the manuscripts are confidential information and that this is a privileged interaction. The reviewers and editorial board cannot discuss the manuscripts with other persons. The anonymity of the referees is important.

MANUSCRIPT ORGANIZATION

Language

Articles in Turkish and English are published. Submitted manuscript must include an abstract both in the article language and in English.

Manuscript Organization and Submission

Manuscripts can only be submitted through the journal's DergiPark submission system, available at <https://dergipark.org.tr/pub/iutarih> manuscripts submitted via any other medium will not be evaluated.

Manuscripts submitted to the journal will first go through a technical evaluation process where the editorial office staff will ensure that the manuscript has been prepared and submitted in accordance with the journal's guidelines. Submissions that do not conform to the journal's guidelines will be returned to the submitting author with technical correction requests.

All manuscripts submitted to the Turkish Journal of History must be written in Times New Roman font style in 10 font size using MS Word or MS Word compatible program, and must be in A4 size.

Authors are required to submit the following:

- **Copyright Agreement Form**
- **Title Page**

A separate title page should be submitted with all submissions and this page should include:

- The full title of the manuscript as well as a short title (running head) of no more than 50 characters,
- Name(s), affiliations, and highest academic degree(s) and ORCID ID(s) of the author(s),
- Grant information and detailed information on the other sources of support,
- Name, address, telephone (including the mobile phone number) and fax numbers, and email address of the corresponding author,
- Acknowledgment of the individuals who contributed to the preparation of the manuscript but who do not fulfill the authorship criteria.

Abstract: Research articles should contain an 80-100 words abstract in Turkish and English. The abstract should be prepared without any subheadings.

Keywords: Each submission must be accompanied by a minimum of three to a maximum of six keywords

for subject indexing at the end of the abstract. The keywords should be listed in full without abbreviations.

Manuscript Types

Research Articles: This is the most important type of article since it provides new information based on original research. The main text of original articles should be structured in accordance with the context of the article.

Translations: This type of manuscript should be submitted with a file that contains the original text with its full bibliographic information. A formal consent letter from the author of the original text is also required.

Tables

Tables should be included in the main document, presented after the reference list, and they should be numbered consecutively in the order they are referred to within the main text. A descriptive title must be placed above the tables. Abbreviations used in the tables should be defined below the tables by footnotes (even if they are defined within the main text). Tables should be created using the “insert table” command of the word processing software and they should be arranged clearly to provide easy reading. Data presented in the tables should not be a repetition of the data presented within the main text but should be supporting the main text.

Figures and Figure Legends

Figures, graphics, and photographs should be submitted as separate files (in TIFF or JPEG format) through the submission system. The files should not be embedded in a Word document or the main document. When there are figure subunits, the subunits should not be merged to form a single image. Each subunit should be submitted separately through the submission system. Images should not be labeled (a, b, c, etc.) to indicate figure subunits. Thick and thin arrows, arrowheads, stars, asterisks, and similar marks can be used on the images to support figure legends. Like the rest of the submission, the figures too should be blind. Any information within the images that may indicate an individual or institution should be blinded. The minimum resolution of each submitted figure should be 300 DPI. To prevent delays in the evaluation process, all submitted figures should be clear in resolution and large in size (minimum dimensions: 100 × 100 mm). Figure legends should be listed at the end of the main document.

All acronyms and abbreviations used in the manuscript should be defined at first use, both in the abstract and in the main text. The abbreviation should be provided in parentheses following the definition.

All references, tables, and figures should be referred to within the main text, and they should be numbered consecutively in the order they are referred to within the main text.

Limitations, drawbacks, and the shortcomings of original articles should be mentioned in the Discussion section before the conclusion paragraph.

Revisions

When submitting a revised version of a paper, changes made according to the reviewers' comments should be highlighted in the revised document. Revised manuscripts must be submitted within 30 days from the date of the decision letter. If the revised version of the manuscript is not submitted within the allocated time, the revision option may be canceled. If the submitting author(s) believe that additional time is required, they should request this extension before the initial 30-day period is over.

Accepted manuscripts are copy-edited for grammar, punctuation, and format. Once the publication process of a manuscript is completed, it is published online on the journal's webpage as an ahead-of-print publication before it is included in its scheduled issue. A PDF proof of the accepted manuscript is sent to the corresponding author and their publication approval is requested within 2 days of their receipt of the proof.

References

While citing publications, preference should be given to the latest, most up-to-date publications. Authors are responsible for the accuracy of references. References should be prepared according to the detailed information and examples provided below.

In-text references should be stated in superscripts and numbered starting from 1 as footnotes. Footnotes should be written in Times New Roman style, type size 9 with one space. All footnotes should end with a full stop. While stating references in footnotes, the title of books and journals should be in italic whereas the title of articles should be plain text font in quotation marks. In the footnotes, the author name and source must be given exactly in the first place, then only the author's surname and abbreviation *ibid* should be written. When citing different publications of the same author, last name of the author and the abbreviated title of the book or the article should be provided after the first citation of the second work. In books with multiple authors, all authors must be written in the first citation and only the surnames of the authors should be given in the following citations of the same book. While citing an article, book section or an encyclopedia item, start and end pages should be provided.

Examples:

Books with a Single Author: Mübahat S. Kütükoğlu, *Menteşe Sancağı 1830 (Nüfus ve Toplum Yapısı)*, TTK Yay., Ankara 2010, p. 115.

For following citations:

Kütükoğlu, *ibid.*, p. 123 or Kütükoğlu, p. 123.

Different publications of the same author:

Arzu Terzi, *Hazine-i Hassa Nezareti*, TTK Yay., Ankara 2000, p. 98 (Terzi, Hazine-i Hassa).

If the same book will be cited again, the abbreviated title of it should be provided in the parenthesis as shown in the example.

To indicate the volume of the book, only the volume should be written in Roman numerals.

Hoca Sa‘deddin Efendi, *Tâcü‘-tevhârîh*, I, İstanbul 1279, 25.

Tayyâr-zâde Atâ, *Osmanlı Saray Tarihi Târih-i Enderûn*, haz. Mehmet Arslan, Kitabevi, III, İstanbul 2010, 138.

Book Translations:

Philippe du Fresne-Canaye, *Fresne-Canaye Seyahatnamesi 1573*, tran. Teoman Tunçdoğan, İstanbul 2009, p. 51.

Encyclopedia items:

Feridun M. Emecen, “*Başmukataa Kalemî*”, DİA, V, 135.

Books with multiple authors:

Robert Anhegger-Halil İnalçık, *Kânünnâme-i Sultânî Ber Müceb-i ‘Örf-i ‘Osmânî, II. Mehmed ve II. Bayezid Devirlerine Ait Yasaknâme ve Kânünnâmeler*, TTK Yay., Ankara 2000, p. 25.

For following citations of the same book:

Anhegger-İnalçık, *ibid*, p. 36.

Editor(s) or compiler(s) as authors:

Osmanlı Uygarlığı, eds. Halil İnalçık-Günsel Renda, Kültür Bakanlığı Yay., I-II, Ankara 2009.

Book section:

Terzi, Arzu, “II. Abdülhamid’in Emlakı ve Irak Petrolleri”, *Sultan II. Abdülhamid ve Dönemi*, ed. Coşkun Yılmaz, İstanbul 2014, s. 181-188.

Journal Article:

Mübahat S. Kütükoğlu, “Osmanlıdan Günümüze Yer Adları”, *Belleten*, LXXVI/275 (2012), p.149.

Bekir Kütükoğlu, “Ahmed Cevdet Paşa, Ma‘rûzât”, *Güney-Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*, issue 10-11, İstanbul 1983, p. 251.

Mücteba İlgürel, “Şer‘iyye Sicillerinin Toplu Kataloğuna Doğru”, *Tarih Dergisi*, issue 28-29 (1975), p. 164.

Journal article with multiple authors:

Kayhan Orbay-Hatice Oruç, “Sultan II. Murad’ın Edirne Câmi‘-i Şerîf ve Dârü‘l-hadîs Vakfı (1592-1607)”, *Tarih Dergisi*, issue 56 (2012/2), İstanbul 2013, p. 10. For the following citations of the same book: Orbay-Oruç, *ibid*, p. 15.

Journal Translations:

Géza Dávid, “XVI. Yüzyılda Osmanlı-Habsburg Mücadelesinin Bir Kaynağı Olarak Mühimme Defterleri”, tran. Özgür Kolçak, *Tarih Dergisi*, issue 53 (2011/1), İstanbul 2012, pp. 295-349.

Articles of the authors with the same surname:

Mübahat S. Kütükoğlu, “Osmanlıdan Günümüze Yer Adları”, *Belleten*, LXXVI/275 (2012), 149.

Bekir Kütükoğlu, “Ahmed Cevdet Paşa, Ma‘rûzât”, *Güney-Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*, issue

10-11, İstanbul 1983, p. 251.

For the following citations of the same authors:

M. S. Kütükoğlu, *ibid*, p. 160 or B. Kütükoğlu, *ibid*, p. 250.

Thesis:

Sinem Serin, *Yıldız Çini/Porselen Fabrikası*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Osmanlı Müesseseleri ve Medeniyeti Tarihi Bilim Dalı, Unpublished Master Thesis, İstanbul 2009, p. 146.

Archive Documents: In the footnotes; the name of the archive, the title of the classification, file and the document number should be stated respectively. Abbreviated classifications of the archives may be written in the footnote, however the full title of the classification should be given in the bibliography.

- BOA, *Maliyeden Müdevver Defterler (MAD)*, nr. 9146, s. 200.
- BOA, *Mühimme Defteri*, nr. 120, s. 103, h. 250.

Bibliography

All sources that are cited in the footnotes should be stated in alphabetically by the surnames of the authors under Bibliography heading.

Mübahat S. Kütükoğlu, *Menteşe Sancağı 1830 (Nüfus ve Toplum Yapısı)*, TTK Yay., Ankara 2010.

Hoca Sa'eddin Efendi, *Tâcü'l-tevârih*, I-II, İstanbul 1279-80.

Translated texts:

Fresne-Canaye, Philippe du, *Fresne-Canaye Seyahatnamesi 1573*, tran. Teoman Tunçdoğan, İstanbul 2009.

*The edition number of the book should be indicated as superscript.

Terzi, Arzu, *Sultan Abdülhamid'in Mirası, Petrol ve Arazi*, Timaş Yayınları, İstanbul 20142.

Thesis: Sinem Serin, *Yıldız Çini/Porselen Fabrikası*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Osmanlı Müesseseleri ve Medeniyeti Tarihi Bilim Dalı, Unpublished Master Thesis, İstanbul 2009, p. 146.

Archive Documents: Archive classifications that are stated in footnotes should be written in full in bibliography, abbreviations should be stated in parenthesis. When references are used from different archives, these archives should be classified. Since the document numbers of the archives are stated in the footnotes, only the document classifications should be stated in bibliography section.

- **Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA)**
- Cevdet Bahriye Evrakı (C.BH.)
- Şura-yı Devlet (ŞD.)
- **Deniz Tarihi Arşivi (DTA)**
- Bahriye Nezareti (BN.)

SUBMISSION CHECKLIST

Ensure that the following items are present:

- ✓ Confirm that the category of the manuscript is specified.
- ✓ Confirm that “the paper is not under consideration for publication in another journal”.
- ✓ Confirm that disclosure of any commercial or financial involvement is provided.
- ✓ Confirm that last control for fluent English was done.
- ✓ Confirm that journal policies detailed in Information for Authors have been reviewed.
- ✓ Confirm that the references cited in the text and listed in the references section are in with Chicago Manual of Style.
- Copyright Agreement Form
- Permission of previous published material if used in the present manuscript
- Title page
 - ✓ The category of the manuscript
 - ✓ The title of the manuscript both in the language of the article and in English
 - ✓ All authors’ names and affiliations (institution, faculty/department, city, country), e-mail addresses
 - ✓ Corresponding author’s email address, full postal address, and phone number
 - ✓ ORCIDs of all authors.
 - ✓ Grant support (if exists)
 - ✓ Conflict of interest (if exists)
 - ✓ Acknowledgement (if exists)
- Main Manuscript Document
 - ✓ Important: Please avoid mentioning the the author (s) names in the manuscript
 - ✓ The title of the manuscript both in the language of the article and in English
 - ✓ Abstract (80-100 words)
 - ✓ Key words: 3-6 words
 - ✓ Extended Abstract (800-1000 words) in English for the articles which are not in English
 - ✓ Body text sections
 - ✓ References
 - ✓ All tables, illustrations (figures) (including title, explanation, captions)

COPYRIGHT AGREEMENT FORM / TELİF HAKKI ANLAŞMASI FORMU

Istanbul University
İstanbul Üniversitesi

Journal name: Turkish Journal of History
Dergi Adı: Tarih Dergisi

Copyright Agreement Form
Telif Hakkı Anlaşması Formu

Responsible/Corresponding Author Sorumlu Yazar	
Title of Manuscript Makalenin Başlığı	
Acceptance date Kabul Tarihi	
List of authors Yazarların Listesi	

Sıra No	Name - Surname Adı-Soyadı	E-mail E-Posta	Signature İmza	Date Tarih
1				
2				
3				
4				
5				

Manuscript Type (Research Article, Review, etc.) Makalenin türü (Araştırma makalesi, Derleme, vb.)	
--	--

Responsible/Corresponding Author:
Sorumlu Yazar:

University/company/institution	Çalıştığı kurum	
Address	Posta adresi	
E-mail	E-posta	
Phone; mobile phone	Telefon no; GSM no	

The author(s) agrees that:

The manuscript submitted is his/her/their own original work, and has not been plagiarized from any prior work, all authors participated in the work in a substantive way, and are prepared to take public responsibility for the work, all authors have seen and approved the manuscript as submitted, the manuscript has not been published and is not being submitted or considered for publication elsewhere, the text, illustrations, and any other materials included in the manuscript do not infringe upon any existing copyright or other rights of anyone. İSTANBUL UNIVERSITY will publish the content under Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International (CC BY-NC 4.0) license that gives permission to copy and redistribute the material in any medium or format other than commercial purposes as well as remix, transform and build upon the material by providing appropriate credit to the original work. The Contributor(s) or, if applicable the Contributor's Employer, retain(s) all proprietary rights in addition to copyright, patent rights. I/We indemnify İSTANBUL UNIVERSITY and the Editors of the Journals, and hold them harmless from any loss, expense or damage occasioned by a claim or suit by a third party for copyright infringement, or any suit arising out of any breach of the foregoing warranties as a result of publication of my/our article. I/We also warrant that the article contains no libelous or unlawful statements, and does not contain material or instructions that might cause harm or injury. This Copyright Agreement Form must be signed/ratified by all authors. Separate copies of the form (completed in full) may be submitted by authors located at different institutions; however, all signatures must be original and authenticated.

Yazar(lar) aşağıdaki hususları kabul eder

Sunulan makalenin yazar(lar)ın orijinal çalışması olduğunu ve intihal yapmadıklarını, Tüm yazarların bu çalışmaya aslı olarak katılmış olduklarını ve bu çalışma için her türlü sorumluluğu aldıklarını, Tüm yazarların sunulan makalenin son halini gördüklerini ve onayladıklarını, Makalenin başka bir yerde basılmadığını veya basılmak için sunulmadığını, Makalede bulunan metnin, şekillerin ve dokümanların diğer şahıslara ait olan Telif Haklarını ihlal etmediğini kabul ve taahhüt ederler. İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ'nin bu fikri eseri, Creative Commons Atıf-GayriTicari 4.0 Uluslararası (CC BY-NC 4.0) lisansı ile yayımlanmasına izin verirler. Creative Commons Atıf-GayriTicari 4.0 Uluslararası (CC BY-NC 4.0) lisansı, eserin ticari kullanım dışında her boyut ve formatta paylaşılmasına, kopyalanmasına, çoğaltılmasına ve orijinal esere uygun şekilde atıfta bulunmak kaydıyla yeniden düzenleme, dönüştürme ve eserin üzerine inşa etme dâhil adapte edilmesine izin verir. Yazar(lar)ın veya varsa yazar(lar)ın işverenin telif dâhil patent hakları, fikri mülkiyet hakları saklıdır. Ben/Biz, telif hakkı ihlali nedeniyle üçüncü şahıslara vuku bulacak hak talebi veya açılacak davalarda İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ ve Dergi Editörlerinin hiçbir sorumluluğunun olmadığını, tüm sorumluluğun yazarlara ait olduğunu taahhüt ederim/ederiz. Ayrıca Ben/Biz makalede hiçbir suç unsuru veya kanuna aykırı ifade bulunmadığını, araştırma yapılırken kanuna aykırı herhangi bir malzeme ve yöntem kullanılmadığını taahhüt ederim/ederiz. Bu Telif Hakkı Anlaşması Formu tüm yazarlar tarafından imzalanmalıdır/onaylanmalıdır. Form farklı kurumlarda bulunan yazarlar tarafından ayrı kopyalar halinde doldurularak sunulabilir. Ancak, tüm imzaların orijinal veya kanıtlanabilir şekilde onaylı olması gerekir.

Responsible/Corresponding Author; Sorumlu Yazar;	Signature / İmza	Date / Tarih
	/...../.....